

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	26
'Aho	Tusite, 14 Siulai 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pohiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Semisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

FALE ALEA ‘O TONGA
‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 26/2020 FAKATAHA ‘A E
FALE ALEA ‘O TONGA

‘Aho: Tusite 14 ‘o Siulai, 2020 Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa
Fika 03	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea
Fika 04	:	<p>KOMITI KAKATO:</p> <p>Lao Fakaangaanga Fakavavevave:</p> <p>4.1 Lao Fakaangaanga Fika 10/2020: Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hala 2020</p>
Fika 05	:	<p>NGAAHI ME’A MAKEHE – NGAahi LIPOOTI KOMITI:</p> <p>5.1 Lipooti Fika 2/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu mo e Monu’ia ‘a e Fale Alea (Fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 5A/2020: Ke tufa taau ‘a e faingamalie ki he kau konitulekitoa ‘i he Polokalama Tanu Hala ‘a e Pule’anga)</p> <p>5.2 Lipooti Fika 3/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu mo e Monu’ia ‘a e Fale Alea (Fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 9/2020: Ke fakahoko ha ngaue ke tanu ‘a e hala pule’anga ‘o e Vahenga Tongatapu 4)</p> <p>5.3 Lipooti Fika 2/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga (Fekau’aki mo e (i) Lipooti ‘Atita’i ‘o e Ola ‘o e Tokateu ‘a Tonga ki hono fakahoko ‘o e Ngaahi Taumu’a Fakalalakaka Tu’uloa; (ii) Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga Tonga 2017-2018; (iii) ‘Atita’i ‘o e Ngaahi Ngaue Fakapa’anga mo e Faipau ki he Lao 2017-2018)</p>

Fika 06	:	Kelesi
----------------	----------	---------------

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	11
Lotu.....	11
Ui ‘a e Fale.....	11
Poaki	11
Me’a e ‘Eiki Sea.....	11
Me’a ‘a e Sea	12
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga Fika 10/2020.....	13
Ngāue kotoa ala uesia halapule’anga pau ke tomu’a ma’u ngofua mei he Pule’anga.....	13
Hiki hake tautea ki he maumau’i e halapule’anga	14
Fakamālohi’i kakai ke kosi honau ngaahi toumu’a ke ma’a.....	14
Ngaahi ngāue fakamalumu he Va’a Fe’alu’aki Fakalotofonua	14
Fakatonutonu ki he Lao Fe’alu’aki 2020 he kupu 9(2).....	15
Fakatonutonu fakakalama ki he kupu 4 & 5 e Lao ke liliu ‘a e ngaahi ‘o ngaahi	16
Fakamālō’ia Pule’anga fakahū mai Lao lelei ki he malu fefononga’aki pea mo e taau halapule’anga	16
Tokanga ki he kupu 8 e Lao fekau’aki mo e Sino’i Pa’anga Monomono Hala.....	17
Fokotu’u ke fakapekia kupu (e), (f) mo e (g) kupu 8 Lao Hala Pule’anga	18
Tui ‘oku fiema’u ke fakapotopoto’i ‘etau fiema’u ke fakatatau mo e ivi e fonua	18
Kole Pule’anga tu’u pē kupu e, f mo e g ko e siofaki hano alea’i tokoni fakasēniti mei muli ki he ngaahi hala	19
Tui ‘ikai fiema’u ‘a e kupu (f) ia he ‘oku ‘i ai pe seniti he MOI ke fakahoko’aki tanu hala.....	19
Fakatonutonu Pule’anga fiema’u kupu (f) ke faka’atā ha tokoni mei muli ki he hala.....	19
Tui kei lava ke tafe mai mei muli ha tokoni ka to’o kupu (e), (f), & (g)	20
Fakamaama ko e kupu 4 e Lao ‘oku ‘asi taumu’a ngāue’aki sino’i pa’anga monomono Hala	20
Tui fakaava ‘e he kupu 4 ‘ikai mahu’inga mālie	21
Toki fakasino eni Pule’anga fakakaukau ke fakalao’i ha silini mavahe ke tokangaekina ‘aki hala.....	21
Fiema’u fo’i pa’anga pau ki he Sino’i Pa’anga Monomono Hala	23
Tui Tongatapu 2 ke fakangatangata pe ivi Sino’i Pa’anga Monomono Hala	24

Tui Pule‘anga ka to‘o kupu (e), (f), (g) ‘e malava ke to e mafasia ange kakai hano hiki ngaahi tukuhau t̄anaki.....	25
Tui ko e t̄anaki 10 miliona makehe eni Pule‘anga ke fakaivia ‘aki ‘ene polokalama tanu hala	25
Tokanga ke tu‘u ha mata‘ifika pau ki he Sino‘i Pa‘anga Monomono Hala.....	25
Fokotu‘u ke ‘i ai ha fika pau silini fakataumu‘a ki he monomono hala (RMF)	26
Tui Pule‘anga ‘oua fakangatangata seniti he RMF he ko honau fatongia ki he lelei fakalukufua fonua	28
Tokanga ‘oku fakatu‘ut̄amaki ka ‘ikai fakangatangata silini ki he ngaahi hala	29
Taukave Pule‘anga nau nḡaue pe fakatatau ki he Lao.....	29
Taukave Palēmia feinga Pule‘anga ke ‘i ai ha ma‘u‘anga pa‘anga tafe mei ha silini ki he nḡaue hala	30
Fokotu‘u ke falala pe ki he Pule‘anga kae muimui‘i ‘enau nḡaue‘aki pa‘anga monomono hala.....	30
Tokanga ki he memipa t̄anaki mai ki he Kōmiti Nḡaue ki he Sino‘i Pa‘anga Monomono Hala	31
Fokotu‘u na‘a lava ke mēmipa he Kōmiti RMFSC kau ceo kuo ‘osi teu‘i nautolu ki he fatongia	31
Poupou ki he fokotu‘u kau mēmipa t̄anaki ki he Kōmiti tokangaekina nḡaue ki he hala.....	32
Tui tonu ke ‘i ai kau fakafongga mei he kautaha hala ‘i he Kōmiti tokangekina e hala	33
Tokanga na‘a hoko natula fa‘u Lao e Fale ke fakalao‘i maumaulao	33
Tokanga Palēmia ke fakapotopoto‘i e fakamalanga he Fale	33
Tokanga ngali ‘ao‘aofia tu‘u kupu 1 & 18 e Lao.....	36
Ngaahi fakatonutonu fo‘ou ki he kupu 9 Lao Ngaahi Hala 2020	37
Fakatonutonu ki he kupu 9 (b) mo (g)	37
Fifili kihe founga he kupu 8 (5) (b) ‘oku fili e komiti te nau pule‘i nḡaue ki he monomono hala.....	38
Tui ‘ikai fepaki fiema‘u ‘i ai fakafongga mei he ngaahi kautaha nḡaue hala he komiti nau tokanga‘i nḡaue hala	41
Tokanga ki he fatongia komiti ki he hala ke nau to e nḡaue ke procure e nḡaue ki he nḡaue hala.....	41
Lao Ngaahi Hala ko e fakaivia pē MOI ke kau fakataha mo Falepa‘anga he kumi pa‘anga mavahe tokoni ki he nḡaue hala.....	41
Tokanga ka tali e lao ‘e fakalahi patiseti ki he tanu hala.....	42
Fakamahino ko e ongo lao ki he hala tokoni fakaivia nḡaue ki he tokanga‘i hala	43

Fakatonutonu Pule'anga ke 'oua fiekau ange hono fakalele 'ene ngāue	45
Tokanga ke fakapotopoto'i ngāue'aki e pa'anga	45
Fokotu'u toloi hono fakapaasi Lao Ngaahi Hala koe'uhi tu'utāmaki fonua he KOVITI.....	46
Tokanga ki he kupu 3 kupu si'i (e) 'uhinga mo e taumu'a e Lao 'a ia 'e to e fakalahi mo e patiseti ki he tanu hala.....	46
Fakatonutonu Pule'anga ko e lao ko e me'angāue ke ngāue'aki he Pule'anga pea pule'i Lao Pa'anga 2002.....	47
Tui 'osi fe'unga silini he patiseti fakahoko 'aki ngāue monomono hala koe'uhi kei tofanga fonua he KOVITI.....	48
Taukave Pule'anga ko e Lao Ngaahi Hala 'e pule'i he Lao Pa'anga 2002 Pule'anga	48
Tokanga ki he mafai komiti tanu hala ke tuhani mo fakapotopoto'i ha silini lahi ki he ngāue hala.....	49
Taukave Pule'anga hanga he fo'i lao fakafaingofua e ngāue ki he ngāue monomono hala.	49
Tokanga ki he kau mēmipa he komiti pea mo e kau ki ai Minisita Polisi	50
Tui 'i ai fepakipaki kau ngaahi lakanga he ngaahi kautaha monomono hala 'i he komiti ...	50
Tokanga ki he kupu 7 (3) fekau'aki mo e totonu 'a kinautolu nau ngāue'aki hala	51
Fokotu'u ke toloi alea'i Lao Ngaahi Hala ko e'uhi ke 'oua fepakipaki 'u lao	51
Tokanga ki he lahi pa'anga ke fokotu'u ki he fo'i sino'i pa'anga ki he monomono hala	52
Tokanga ki he 'uhinga hono ngāue'aki 'a e sino'i pa'anga <i>revolving fund</i>	52
Hala fononga eni Pule'anga ki hano fokotu'u Va'a Ma'u Mafai ki he Fefononga'aki fakalotofonua	53
Fehu'ia polokalama taimi tepile tanu hala Pule'anga	53
Fehu'ia pe na'e fakakaukaua taimi na'e fatu Patiseti lolotonga e silini to'o mei he 200 miliona tupu pa'anga tānaki hū mai.....	54
Fakahā Pule'anga 'uluaki tanu pe halapule'anga honau ngaahi vāhenga.....	54
Tui 'oku fepaki mo e Konisitutone ke tanu pē halapule'anga vāhenga e Pule'anga	55
Fehu'ia hano tokonia ngaahi fanga ki'i motu he tukuimotu	55
Tali Pule'anga 'e 'inasi mo e ngaahi uafu he ngaahi tukuimotu he'ene palani ngāue.....	56
Fakahā Pule'anga 'e tanu kotoa 'u halapule'anga kae kamata mei he ngaahi hala fu'u kovi	56
Fakamālō'ia mo pou pou ki he ngāue ke mape'i mo fakahingoa ngaahi hala pule'anga	56
Fakama'ala'ala he kupu 5 e Lao pea mo e tu'u 'a e lao hono ngāue'aki mai he kuohili.....	57
Kilomita fakakātoa 2100 ngaahi kongā hala fo'ou ke tanu	58
Tui fepaki fakakaukau he kupu 8 (e), (f) mo e (g) mo e Patiseti & 'ikai ha fika pau ai	60

Poupou ki he Lao ka ‘oku totonu to e fakamamafa ki he KOVITI.....	63
Fokotu’u fakatonutonu ki he kupu 15 – Tauhi ‘o e Toumu’a.....	65
Tokanga ki he ngaahi tautea ki he ‘ikai fakama’a toumu’a he ko e kongia ia Pule’anga.....	66
Fokotu’u ke liliu Lao ko e toumu’a e tokotaha ma’u ‘api kae ‘ikai ‘a e Pule’anga.....	66
Poupou ki he Lao Hala kae fakapekia kupu 8 (6) (e), (f), (g).....	67
Fokotu’u ke pālōti’i e lao.....	67
Pālōti’i ‘o tali kupu 8(6) (e) (f) & (g).....	68
Tokanga ki ha ngali fepaki kupu 15 mo ha lao koe’uhi ko e Tu’utu’uni faka-Fakamaau’anga.....	69
Fakama’ala’ala he ‘uhinga kupu 15 ki he ‘akau mo e vao ope ke ne uesia fefononga’aki hala.....	70
Tokanga ki he Tu’utu’uni Fakamaau’anga ko e toumu’a ‘a e Pule’anga.....	70
Tokanga ke ‘i ai ha fika pau lahi pa’anga ‘i he kupu 8 (3).....	71
Alea’i taimi ngāue hoko atu e Fale.....	71
Pālōti’i ‘o tali hoko atu lele ‘a e Fale.....	72
Me’a e Sea.....	72
Tui ko e natula ‘o ha pa’anga <i>revolving fund</i> ke ‘i ai mata’ifika pau ki ai.....	72
Fakatonutonu Pule’anga fekau’aki mo ha pa’anga <i>revolving fund</i>	73
Fakatokanga ala hoko ha ngāue hala kapau ‘e ‘ikai tu’u mata’ifika pau mai <i>revolving fund</i>	74
Fokotu’u 15 miliona ki he pa’anga <i>revolving fund</i>	75
Taukave Pule’anga ‘ikai fiema’u ha mata’ifika pau ki he komiti nau tokanga’i ngāue hala.....	76
Fakahā Palēmia natula pa’anga <i>revolving fund</i> ke ‘oua fakangatangata sino’i pa’anga.....	77
Fakamahino malava pa’anga <i>revolving fund</i> ngāue’aki ki ha fiema’u vivili.....	78
Kole to’o kupu 15 mei he Lao Fakavavevave koe’uhi ko ha ta’efemahino’aki mo e kakai.....	81
Poupou ke to’o kupu 15 koe’uhi ko e ta’emahino tu’u kongia toumu’a e Pule’anga.....	82
Kole to’o kupu 15 ke ‘oua fakamamahi’i kakai.....	83
Loto Pule’anga to’o kupu 15 mei he Lao Ngaahi Hala.....	83
Pālōti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 10/2020.....	84
Lipooti ki he ngāue kuo lava mei he Kōmiti Kakato.....	85
Pālōti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 10/2020.....	86
Fakamālō’ia tali Lao Fakaangaanga fika 10/2020.....	86
Lipooti fika 2/2020 Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea.....	87
Fokotu’u ke lau Tohi Tangi fika 5/2020 pea fakatokanga’i he Pule’anga.....	87

Tohi Tangi Fika 5A/2020.....	88
Fokotu’u ke tali Tohi Tangi fika 5/2020 pea fakatokanga’i	91
Kole ke tukuhifo Tohi Tangi fika 5/2020 ke alea’i Komiti Kakato.....	92
Kole ke alea’i Tohi Tangi fika 5/2020 he ‘oku ‘i ai ngaahi me’a ke fakama’ala’ala mei he Pule’anga.....	92
Fakahā Pule’anga te’eki fai ha aleapau ngāue mo e ngaahi kautaha tukuaki’i he tohi tangi	92
Tokanga ki he te’eki fakamo’oni ha aleapau kae fakahā mai Pule’anga ‘uhinga fili ngaahi kautaha 3	93
Tali Pule’anga kei fai ngāue ki he fakatau koloa ko eni Pule’anga (<i>procurement</i>).....	93
Kole ke fakatokanga’i Fale Alea e tohi tangi pea tukuange ki he Pule’anga fai nau ngāue ki ai.....	94
Kole ke to’o mamafa ngaahi tohi tangi mei he kakai kae ‘oua fakatokanga’i pē.....	94
Fakahā Pule’anga ko hono totonu pe ke fakatokanga’i pea tukuange ke fai ha sio ki ai.....	94
Fakama’ala’ala ki he ngaahi fakangatangata ngāue mo e mafai Fale Alea	95
Tui na’e fakaongoongo ke fakahū mai tohi tangi ke alea’i fakataha mo e Patiseti	95
Fakahā na’e fai ngāue Komiti fakatatau ki he Tu’utu’uni Ngāue e Fale	95
Tui ko e fatongia Sea ke toutou muimui’i ngāue Komiti ‘i he tuai fakahū mai tohi tangi ki Fale Alea	97
Tui tonu faka’eke mai kinautolu teu ‘omai tohi tangi ki Fale Alea ki he tu’utu’uni fekau’aki mo e fakahū mai tohi tangi.....	98
Kole ki he kaha’u ke fakatokanga’i ‘u tohi tangi mo e taimi fakahū mai ai.....	98
Fokotu’u ke longomo’ui ange ngāue Fale Alea fekau’aki mo e ngaahi tohi tangi	99
Fakama’ala’a ki he tu’u kupu 8 he Konisitutone fekau’aki mo e tohi tangi.....	100
Ke fakatokanga’i ko e mafai Fale Alea ‘oku fakangatangata pē	101
Fakama’ala’ala ‘ikai mafai Sea ke ta’ofi hano fakahū mai ha tohi tangi.....	101
Pāloti’i ‘o tali Lipooti fika 2/2020 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea	102
Lipooti fika 3/2020 Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea.....	102
Tohi Tangi Fika 9/2020	103
Lipooti ki he ngāue na’e fakahoko ‘e he Komiti	104
Kole tukuhifo Lipooti fika 3/2020 Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea ki he Komiti Kakato ..	105
Poupou Tongatapu 4 ki he tanu hala ka ko ē founa pē ‘oku tokanga ki ai	105
Tui Tongatapu 4 ke kamata mei hono vāhenga tanu hala mo e ngaahi feitu’u ma’olalo ...	105
Kole fai tanu hala pea tanu fakapotopoto ‘o kamata mei he ngaahi feitu’u vivili.....	105
Tautapa Tohi Tangi fika 9/2020 mei Tongatapu 4 ke tanu honau hala	107

Pālōti'i 'o tali Lipooti fika 3/2020 Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea	108
Lipooti fika 2/2020 Komiti Pa'anga Fale Alea.....	108
Ola ngaahi fekumi na'e fakahoko 'i he Lipooti 'Atita.....	110
Fokotu'u ki he 'Ofisi Fale Alea	110
Fakamatala Fakapa'anga Pule'anga Tonga 2017/2018	111
Tokanga makehe 'a e komiti ki he ngāue Potungāue Pa'anga.....	111
Halafononga ki he makatu'unga faka-tauhitohi <i>PFM Road Map</i>	112
Ngaahi fakamatala ki he ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá 'i he 'atita fai pau ki he Lao.	112
Fakama'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu'u	114
Fakama'ala'ala he Lipooti fika 2/2020 Kōmiti Pa'anga.....	114
Ngāue lahi Pule'anga hanga atu ki ai ke fakamahu'inga'i koloa mo e ngaahi mo'ua Pule'anga	115
Fokotu'u liliu hingoa Kōmiti 'Atakai & Feliuliuaki 'Ea ki he Kōmiti Ki he Ngaahi Taumu'a Fakalalakaka Tu'uloa.....	116
Tokanga pe 'oku fai ha ngāue ki he Lipooti 'Atita Fakamatala Pa'anga 17/18 & 18/19	116
Poupou ke fokotu'u komiti ke tokangaekina ngaahi fakalalakaka tu'uloa	117
Lava fakakakato ngāue 'atita ki he Kosilio Sipoti 'a Tonga.....	117
Fakamahino ko e feliuliuaki 'ea 'oku ne uesia tau fakalalakaka tu'uloa.....	118
Poupou mahu'inga ke fakamamafa'i ko e 'ataakai mo e feliuliuaki 'ea 'oku ne uesia fakalukufua mo'ui.....	119
Pālōti'i tali fokotu'u ke 'i ai ha Kōmiti ke tokangaekina kaveinga SDGs pea fai ngāue ki he Tu'utu'uni Ngāue Fale.....	119
Toloi 'a e Fale ki he 'aho 3 'Akosi	119
Tautapa ke ta'ofi ngāue'aki founa vahe'i pe 'inasi ki he laiseni fua mokohunu	119
Kole ki he Pule'anga ki ha fengāue'aki lelei mo nautolu he fua fo'i mokohunu	120
Kole ki he Pule'anga ke tokangaekina lahi fetō'aki he totongi fua mokohunu	121
Kole ki ha faingamalie mei he Pule'anga ke lava fua mokohunu he ngaahi 'otu motu	121
Tali Pule'anga fekau'aki mo e hoha'a he fua e mokohunu	121
Kelesi	123

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tusite, 14 Sune 2020

Taimi: 1019-1024 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke mou hiva mai e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

‘Eiki Sea: Kalake ke ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Tokoni Kalake Tepile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele, pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he pongipongi ni, ‘aho Tusite 14 ‘o Siulai 2020.

(*Lele heni ‘a hono ui e Hou’eiki Mēmipá.*)

<005>

Taimi: 1024-1029

Tokoni Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Sea ‘oku ou kole ke u to e fakaongo atu hono ui ‘o e Fale. ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Polisi.

Poaki

‘Eiki Sea ‘oku kei hoko atu pē poaki ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia pea mo ‘Eiki Nōpele Vaha‘i. ‘Eiki Sea ko e ngata‘anga ē taliui ‘o e pongipongi ni ko e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai tali mai honau ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku nau me‘a tōmui mai pe mālō ‘Eiki Sea.

Me’a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Ta‘ehāmai ‘i hotau lotolotonga tapu pea mo e Hau ‘o e ‘Otu Tonga Tama Tu‘i Tupou VI, tapu pea mo e Ta‘ahine Kuini Nanasipau‘u, tapu pea mo e Tama Pulinisi Kalauni kae ‘uma‘ā ‘a e Fale ‘o Tupou. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia, tapu pea mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga kau Nōpele, tapu pea mo e Fakafofonga ‘o e Kakai. Mālō ho‘omou laumālie lelei he pongipongi ni. Hou’eiki fie fakamālō atu ‘i he lava lelei ‘a e ngāue ki he Lao Fakaangaanga Fika 9/2020 na‘e paasi he Fale ni ‘anepō.

Hou'eiki mou me'a hifo pe ki he'etau 'asenita 'i he pongipongi ni. Toe e Lao Fakaangaanga Fakavavevave 'e taha faka'amu e Pule'anga ke tau ngāue ki ai 'a ia 'oku lolotonga 'i he Kōmiti Kakato. 'Oku ou tui ko e Lao Fakaangaanga ko eni 'e tali pē he Fale ni he 'aho ni 'ikai ke u tui 'e to e fuoloa ange e ngāue ki ai 'oka fiema'u 'e hoko atu pe 'etau ngāue 'aefiafi mei he 6 kae 'oleva kuo lava e ngāue ki he Lao Fakaangaanga ko eni. Tukukehe 'o kapau 'e vave e ngāue 'a e Fale ki he lao ko eni 'oku to e fakakau atu 'i he ngāue Fale Alea 'Asenita Fika 5. 'A ia ko e ngaahi lipooti eni mei 'ū komiti fekau'aki mo e ngaahi ngāue na'e 'osi tukuhifo kia nautolu kuo maau ke fakafoki mai ki he Fale Alea.

Ko e ngata'anga eni 'o 'etau 'asenita ki he uike ni kapau te mou me'a ki he'etau polokalama ngāue 'a ia na'e 'osi tali he Kōmiti 'Asenita pea tali he Fale Alea na'e fokotu'utu'u ke fakataha e Fale ni 'i he uike ni mei he 'aho 13 ki he 'aho 16 pea mālōlō e Fale 'o tau toki foki mai he 'aho 3 'o 'Aokosi. 'A ia 'oku lava pē ke fakakakato 'etau 'asenita ngāue 'i he uike ni pe vave ange pea toloi leva e Fale ki he 'aho 3 pea fenāpasi pe ia mo e me'a na'a tau tu'utu'uni ke fakahoko 'aneafi ke faingamālie e ngāue e ngaahi komiti 'enau *public consultation* 'ū lao na'e kei toe 'i he 'ū kōmiti fakahoko leva e fakakakato e ngāue ko ia lolotonga e tau toloi ki he 'aho tolu 'o 'Aokosi. 'A ia ko e lōloa pe nounou e ngāue Hou'eiki 'oku 'ia moutolu pē ke mou toki feme'a'aki ki ai 'anai ka ko e anga ena tu'u 'etau 'asenita ki he 'aho ni. Ko e Lao Fakavavevave fiema'u ia ke faka'osi he 'aho ni ko 'etau lele po'uli makatu'unga pe ia 'i ho'omou feme'a'aki. Ko ia pē Hou'eiki kole atu ke tau liliu 'o Kōmiti Kakato. ([Liliu 'o Komiti Kakato](#))

<007>

Taimi: 1029-1034

Me'a 'a e Sea

Sea Komiti Kakato : Tapu pea mo e 'afio 'a e 'Otua Mafimafi hotau Tongá, tau fakafeta'i ki he Laumālie Mā'oni'oní kei haofaki hotau fonuá ni, ko ia pē ko ha hala, mo'ui mo e mo'oni e 'Otua 'oku tau tofi'a'aki. Tau fakafeta'i ai he tataki lelei 'a e 'Otua ko e Tamai mo e 'Alo mo e Laumālie Mā'oni'oni. Kei Tonga ai 'a Tonga, tau fakafeta'i.

Tapu mo e Tu'i 'o Tonga, Ta'ahine Kuiní, Tama Pilisi Kalauní mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Kuo u fakatapu ki he Hou'eiki 'o e fonuá, Ha'a Tauhi Fonua mo Ha'a Tauhi lotu. Fakatapu makehe heni ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Fale 'Eiki ni, pehē ki he Tonga kotoa 'i mulí na, Tokelau, tapa pē 'o māmani. Talitali lelei e ngaahi ngāue 'a e Fale Alea 'o Tongá fakalaumālie lelei kitautolu e Tonga kotoa, tau a'usia ai e fakakoloa, tataki lelei 'oku fai 'e he 'Ene 'Afio, 'oku kupu'aki 'e he 'Eiki Palēmia pehē foki ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'o e fatu 'o e ngaahi lao ke malu'i 'a e Pule'anga 'Ene 'Afio kae 'uma'ā 'a hono kakaí. Talitali lelei moutolu Hou'eiki he pongipongi ni, ko u lave'i ko 'etau tu'utu'uni ē kuo 'ohifo 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, ko e vavé mo e tuai ko hotau fatongia ia 'i he faka-Konisitūtone 'o e fa'unga e fa'u e laó. Ko u lave'i te mou feme'a'aki pē 'i loto mo faka'uhinga 'i he Lao. He'ikai ke tau to e fu'u mama'o he ko e Lao Fakaangaanga eni ka ko e Lao Fakavavevave 'oku tuku mai mei he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Pule'angá ke tau ngāue ki ai. Fakamālō atu he ngāue kuo lava 'aneefiafi, ko u tui ke tau kamata leva. Tau hoko hifo ki he 'aitemi 4 e 'Asenita 4.1 he Lao Fakaangaanga Fika 10/2020 Lao Fakavavevave ka ko e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Halá.

Ko ia 'oku 'i ai hono kongā 'e 21 tepile 3 mo e ngaahi fakamatala mahino, ko u kole heni ki he Minisitā ke fai ha'ane me'a fakamaama ki he Lao Fakaangaanga ko eni, ko e 'osi ia ko u tukuatu leva kia moutolu Hou'eiki ke mou feme'a'aki fakapotopoto, ke fai pē tu'utu'uni 'etau Tohi Tu'utu'uní. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga Fika 10/2020

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Tapu pea mo e Feitu'una Sea, fakatapu heni ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki 'o e Kapinetí, pehē foki 'a e fakatapu heni ki he Hou'eiki Nōpelé. Fakatapu heni ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. 'Eiki Sea mālō mu'a ho'o laumālie lelei ki he pongipongí ni, pea ko u faka'amu pē Sea ke 'oatu pē ha ki'i puipuitu'a 'o e lao ko ení mo e faka'amu 'e tali ai pē 'a e lao ko ení 'i he houa pongipongí ni. Kae kehe Sea ko e hangē pē ko 'eku lave ko ia 'aneafi ko e lao ko ení pea mei he 1920 'a ia kuo senituli eni 'a e lao ko ení, mei he 1920 ki he 2020. Ka 'i he liliu fo'ou ko eni 'a e lao ko ení 'oku talamai fakahangatonu heni, kuo pau ke ngaahi mo tanu pea mo valitā 'e he potungāue 'a e kotoa 'o e ngaahi fo'i halapule'anga 'i Tongá ni. 'Oku kau heni 'i he *issue* lahi 'oku fa'a 'ohake 'i he Fale Aleá ni 'a e fiema'u ko eni ke ngaahi mo tanu 'a e ngaahi hala ko eni 'a e kakaí, pea mo e 'i ai e tui 'a e Palēmiá pea mo e Kapinetí 'e hoko 'a e fo'i lao mahu'inga ko ení ke ne fakamānava'i, fakaivia, fakalotolahi'i 'a e potungāue pea mo e Pule'angá, ke nau ngāue leva ki he ngaahi halapule'angá, pea ke fakakakato ia 'i he ta'u 'e 2 ki he ta'u 'e 4 ka hoko maí, pea hokohoko atu ai pē ki hono tauhi mo monomono 'a e ngaahi halapule'angá ke tolonga mo tu'uloa. 'I he'ene pehē Sea, ko u tuku mai ki he Falé ni 'a e Lao Fakaangaanga ki he ...

<008>

Taimi: 1034-1039

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ngaahi halá 2020. 'Oku mahino foki Sea 'e kei pule'i pē 'e he 'Eiki Minisitā Fonua pea mo e Savea ki hono savea'i 'a e ngaahi kongā kekeleke ke hoko ko ha halapule'anga fo'ou ka ko hono tokanga'i, tanu, monomono mo tauhi ko e fatongia ia 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi. Pea na'e 'i ai 'a e ngāue lahi 'aupito 'a e fengāue'aki lahi 'aupito 'a e potungāue, 'Ofisi e 'Ateni Seniale pea mo e Potungāue ki he Fonua pea pehē ki he, pea mo e potungāue 'i he fo'i lao ko eni. 'A ia 'oku kau 'i he Lao Fakaangaanga fo'ou ko eni 'a e ngaahi kupu ko eni. 'E malava ki he potungāue ke fakakalakalasi 'a e ngaahi halá fakatatau ki he ngaahi hala lalahi, hala iiki, hala tefito, hala fakafehokotaki pea mo e hala hū'anga. 'Oku tokoni eni Sea ki hono fakapolokalama'i 'a e ngaahi ngāue hala kotoa pē. Ko e halapule'anga 'e hoko ia ko e *asset* pē ko e koloa mahu'inga 'a e fonua ke tauhi mo malu'i 'i he taimi kotoa pē.

Ngāue kotoa ala uesia halapule'anga pau ke tomu'a ma'u ngofua mei he Pule'anga

Ko e ngaahi ngāue kotoa pē 'e uesia ai 'a e halapule'angá hangē ko hono tu'usi pē fahi hūfanga he fakatapu ki ha ngāue fekau'aki pea mo e vaí, ko e 'uhila pē ko e telefoni pē ko e taimi 'e lele ai ha me'alele va'e 'ukamea pē *parking* ha ngaahi koniteina mamafa 'i he ve'ehalá kuo pau ke 'uluaki ma'u ha ngofua pē ko ha *permit* pē ā mei he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi pea kapau 'e 'ikai 'e lava ke mo'ua 'a e tokotaha ko ia. 'I he taimi tatau 'e fakamafai'i he laó 'a e potungāue ke ne ta'ofi 'a e lele 'o ha ngaahi me'alele mamafa 'aupito hangē ko e ngaahi loli koniteina 'i ha ngaahi hala 'e ni'ihi 'oku pelepelengesi pē 'efi'efi 'a e fefononga'aki. Ko e 'uhinga tatau pē 'eni Sea ke malu'i

‘a e *asset* mahu’inga pea mei hono maumau’i. ‘E fokotu’u foki e lao ko eni mo fakangofua ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke ne fokotu’u ha sino’i pa’anga fo’ou pē ko e *road maintenance fund* ‘i he malumalu pē ‘o e Falepa’angá ke ‘alu ki ai ‘a e kotoa ‘o e ngaahi pa’anga ‘oku tānaki pea mei he lesisita me’alelele pea mo e ngaahi tokoni pea mei muli ki he tanu hala, ‘oku fakahoko eni ‘i he ‘uhinga ke fakafoki pē ‘a e pa’anga ‘oku tānaki pea mei he halapule’anga ki he ngaahi halapule’angá ke ngāue’aki pē ‘a e pa’anga lesisita me’alele ‘a e kakaí ke fakalelei’i mo tauhi ‘aki ‘a e halapule’anga.

Hiki hake tautea ki he maumau’i e halapule’anga

Hoko ki ai Sea ke hiki hake ‘a e ngaahi tautea ki hono maumau’i e halapule’anga pē ko ha me’alele pē ko ha me’a ‘oku li’aki ‘i he halá pē mei ha ngāue ‘oku fakahoko ki he halá, ‘oku a’u eni ki he pa’anga ‘e 1 kilu ‘a e tautea ki he kautaha te nau fakahoko ha ngāue ‘o ne maumau’i ai ‘a e halapule’anga pea ‘oku ou tui pē ‘oku mea’i pē ‘e he Feitu’una pea pehē ki he Fale ‘Eiki ni ‘oku ‘ikai ke ma’ama’a ‘etau ngaahi ‘etau tanu mo valitā mo tauhi ‘a e ngaahi halapule’anga. ‘Oku ‘ikai ke ma’ama’a. ‘E fakangofua he lao ni ki he potungāue ke ne vahe’i ha ngaahi hala pea tapu’i ‘a e lele ai ha ngaahi me’alele fakatatau ki hono lahi, lōlōá, mamafá pea mo e kalasi ‘o e me’alelele pea ‘e kau ai pea mo e taimi ‘e ngalingali ‘e fakangatangata ai ‘a e taimi ke fakahoko ai ha ngāue hala ‘i he halapule’angá.

Fakamālohi’i kakai ke kosi honau ngaahi toumu’a ke ma’a

‘E to e fakamamafa foki ‘i he lao ni ‘a e fiema’u ki he kakai ke kosi mo tauhi honau ngaahi toumu’a ke ma’a. Pea ‘e fakamamafa eni ki he tokotaha ‘oku nofo tonu ‘i he ‘api ko ia. ‘Oku kau heni ‘a hono tā ki lalo pē tu’utu’u ‘aupito ‘a e ngaahi ‘akau pē vao pē aka ‘oku ne ala uesa mo maumau’i ‘a e halapule’angá ope atu pē tupu ‘i he halapule’angá. Koe’uhí ke fakamahino pau ‘a e ngaahi fetōkehekehe ‘akí ‘oku fakapapau’i mai ‘e he Lao Fakaangaanga ko eni ko e kotoa ‘o e kelekele ‘a ia ‘oku kau fakalao ki ai ha halapule’anga ‘oku kau ki ai ‘a e toumu’á. ‘A ia ‘oku kamata pea mei he ngata’anga ‘o e kelekele kuo faka’ilonga’i ‘a ia ‘oku fakahokotaki pea mo e halá ‘i he ongo tafa’aki fakatou’osi ‘o e halá pea mo e ‘elia kātoa ‘o e kelekelé ‘a ia ‘oku fo’u ai ‘a e halá.

Ngaahi ngāue fakamalumu he Va’a Fe’alu’aki Fakalotofonua

‘Oku kau heni foki pea mo e mahu’inga ke fakatokanga’i ‘e he Hou’eikí ko e fatongia ‘o e *Land Transport Infrastructure* ‘a ia ‘oku ‘uhinga ia ki he ngaahi ngāue lalahi ki he halapule’anga pea kau atu pē ki ai Sea pea mo e tanu halá ko e ngaahi ‘āhangá, ko e fakatafenga vai, hala fakakavakavá, tali’anga pasí, tau’anga me’alelé, konga hala ki he fononga laló, faka’ilonga fakahinohino mo e ngaahi faka’ilonga fakatokangá ...

<009>

Taimi: 1039-1044

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... faka’ilonga fakangatangata ‘o e halapule’anga, pea mo e ngāue lelei’aki ‘o e halapule’anga pea kau ki ai pea mo e ngaahi *foreshore* pea mo e ngaahi ngāue fakasivile ‘enisia kotoa pē ‘e fakahoko.

Fakatonutonu ki he Lao Fe'alu'aki 2020 he kupu 9(2)

'Eiki Sea 'oku, 'oku 'i ai pē ki' fakatonutonu heni 'i he fo'i lao ko eni 'oku ou faka'amu pē ke fakatonutonu ai leva he na'e 'osi fakalelei'i pē 'i he fai ko ē 'emau fakataha ka ko eni na'e to e fakafoki mai pē ia 'o, te'eki ai ke fai 'a e fo'i liliu ko ia pē ko e fakatonutonu ko ia. 'I he peesi faka-Tonga 'i he peesi 10, kupu 9, kupu si'i (2) 'oku hā ai kuo pau ko e kau mēmipa 'o e *RMFSC*, (a) Ko e Minisitā 'a ia kuo pau ke Sea, (b) Minisitā Pa'anga pea mo e Palani Fakafonua. Ko e fakatonu, 'oku ou faka'amu pē Sea ke fakatonutonu eni ko e 'Eiki Minisitā Pa'anga pea mo e Palani Fakafonua ko ia 'a e Sea ki he komiti ko eni. Pea kapau 'e 'alu hake ia ki he (a), kae 'alu hifo 'a e Minisitā ki he (b). Taimi tatau pē ko e (g) mēmipa 'e taha ke fokotu'u atu 'e ha kautaha aleapau ngāue hala, 'oku to'o ia pea *replace* 'aki ia 'a e mēmipa tānaki.

Sea Komiti Kakato: To e me'a mai angé 'Eiki Minisitā 'a e fakatonutonu 'oku ke me'a mai'aki, 'i he kupu 9, kupu (2).

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kupu 9, kupu si'i (2).

Sea Kōmiti Kakato: 'Io.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e (b) 'alu hake 'a e Minisitā Pa'anga mo e Palani Fakafonua ki he (a) kae 'alu hifo 'a e Minisitā ki he fika 2, pea 'e hoko 'a e Minisitā Pa'anga ia pea mo e Palani Fakafonua ko e Sea 'o e komiti ko ia.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Oku to'o pea mo e (g) 'a ia ko e mēmipa 'e taha ke fokotu'u atu 'e he kau aleapau ngāue hala, 'e to'o ia 'o fetongi'aki ia 'a e mēmipa tānaki. Pea 'i he fakapapālangi leva peesi 9, ko e fo'i liliu tatau pē, 'alu hake 'a e 'Eiki, *Minister for Finance and National Planning* ki he (a) kae 'alu hifo 'a e Minisitā ki he (b), pea to'o 'a e *one member nominated by road contractors* 'o fetongi'aki ia 'a e *co-opt members, co-opt member*.

'A ia Sea ko e ki'i fakatonutonu atu pē ena na'a ku faka'amu ke tānaki atu pē ki he fo'i lao ko eni, pea mo e mahu'inga pē Sea ke mea'i pē 'e he Feitu'una pea pehē ki he Hou'eiki, 'oku 'alu fakataha 'a e fo'i lao ko eni pea mo e fo'i lao ko eni ko ē na'a tau paasi 'i he Fale ni 'aneefiafi 'a e Lao ki he Fe'alu'aki 2020, pea 'oku 'i ai pea mo e fo'i lao 'e taha 'e toki 'omai ia ki he Fale 'amui ange, 'a ia ko e *Civil Engineering Bill* 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ki ai pea toki napangapangamālie leva 'a e 'otu lao ki he hala. Fokotu'u atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. 'Oku ou tui pē ko e mēmipa tānaki 'e 'i loto pē 'i hē, fakatonutonu ko eni 'a e kupu 9, ki he 'uhinga 'a e mēmipa 'e taha. Hou'eiki he'ikai ke u ka u 'i he tipeiti ka mou me'a mai ki he lao, te u tuku atu pē ke mou malanga fakalukufua mai, pea ka a'u ki ha taimi 'oku fihi te tau foki leva 'o fakakupukupu. Pea te u leva'i atu pē vave ho'omou feme'a'aki mo mahino 'ikai to e fai ha faka'uhinga mo ha fakafekiki noa'ia ko ho'o me'a mai pē pea ke me'a mai 'i he kupu mo e anga ho'o me'a malanga. Me'a mai Tongatapu Fika 9.

Fakatonutonu fakakalama ki he kupu 4 & 5 e Lao ke liliu ‘a e ngaahi ‘o ngaohi

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea ‘o e Komiti Kakato. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Tau fakafeta’i ki he ‘Otua ...

<005>

Taimi: 1044-1049

Penisimani Fifita: ... tau kamata he ‘aho ni langi ma‘a e me‘a kotoa. Lakoifie lelei ‘a Tupou kae ‘uma’ā hono Fale, Hou’eiki e fonua, pehē ki he Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko e ki‘i fakatonutonu pē ko e ki‘i fanga ki‘i me‘a pe ia hangē ko e kupu 3 he lea faka-Tonga ko e (a) ‘oku tonu ia tu‘utu‘uni hono ngaohi. ‘I he kupu 3 lea faka-Pilitānia ko e *build* tonu ia. Ko e kupu 4 pea a‘u leva ki he kupu 4 ia ‘oku fehalaaki ia kuo pau ko e fatongia ia ‘o e potungāue ke ngaahi ‘oku kehe e fo‘i lea ko e ngaahi “**n g a a h i**” ko e faka‘ilonga pulula fakalahi ia *many roads* ka ‘oku tu‘u he fakapālangi ia ko e *build* ka ko e ‘uhinga pe ko ‘eku kole atu ki he loea pea mo e Minisitā ke kātaki ‘o fakatonutonu ange kātoa ‘a e ngaahi lea ko ia pea pehē pe ki he kupu 5 kupu si‘i 1 kuo pau ke toumu‘a fakahoko pea tali ‘e he Minisitā ‘oku ne tokangaekina ‘a e fonua ‘a e tu‘utu‘uni ke “**n g a a h i**” ko e faka‘ilonga tokolahi ia *many* ko e ‘uhinga ke ‘ai katoa e ‘ū me‘a ko ia ke hangē ko e faka-palangi *to build* ngaohi tonu ‘a e fo‘i faka-Tonga ko ena he 3 (a).

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia ko ho‘o fakatonutonu Fakafofonga ‘oku liliu e ngaahi ke ngaohi?

Penisimani Fifita: ‘Io ‘o fakatatau mo e fakapālangi ko e *build* mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō taha e ngaahi fakatonutonu he tu‘u ‘a e lea, me‘a mai Tongatapu Fika 2.

Fakamālō‘ia Pule‘anga fakahū mai Lao lelei ki he malu fefononga‘aki pea mo e taau halapule‘anga

Semisi Sika: Tapu mo e Sea e Kōmiti Kakato pea pehē ki he toenga e Hou’eiki Mēmipa kae fakahoko atu e tānaki fakakaukau ‘a e motu‘a ni ki he fo‘i lao faka‘ofō‘ofa ko eni tau fanongoa ‘i he pongipongi ni. Pea ‘oku tomu‘a ‘oatu ‘a e fakamālō ‘a e motu‘a ni ki he Pule‘anga pea pehē foki kae tautautefito pē ki he ‘Eiki Minisitā koe‘uhī ko hono faifaiange pea fakahoko mai ‘a e lao ko eni ko hono fakama‘opo‘opo mai ‘a e tokangaekina ki hono malu‘i ‘a e malu ‘a e fefononga‘aki ‘a e kakai. ‘Oku felālāve‘i pe ‘a e lao ko eni mo e fo‘i lao ko eni na‘a tau fakapaasi ko ē ‘aneefiafi. ‘A ia ko hono tefito ke fakapapau‘i ‘a e malu ‘a e fefononga‘aki ‘a e kakai ‘o e fonua ‘i he halapule‘anga. Ka ‘i he pongipongi ni ko e fo‘i lao ko eni ‘oku fakatefito ia ki hono fakapapau‘i ‘oku taau ‘a e halapule‘anga koe‘uhiá ko e malu ‘a e fefononga‘aki ‘a e kakai, pea ko e ngaahi kongokonga ko ia ne fakamalanga mai ‘e he ‘Eiki Minisitā. ‘Oku ‘oatu ‘a e fakamālō mo e poupu koe‘uhī ko hono fakama‘opo‘opo mai ‘a e ngaahi ngāue ko eni ke mahino ‘aupito ‘a hono fakaivia ‘a e Pule‘anga pe ko e potungāue ko ia ki he tanu ‘o e hala, ‘a e ngaahi mafai ke nau fakama‘opo‘opo mai ke mahino ange ‘a e tu‘unga ko ia ‘oku ‘i ai hotau ngaahi halapule‘anga ke taau mo e fiema‘u ‘a e kakai ‘i he ‘aho ni.

Ko e lave ko ia ki he ngaahi fakaikiiki ko ia ki he ngaahi hangē ko e ngaahi me‘alele mamafa mo hono fakatapatapui ‘o e ngaahi feitu‘u ke lele ai ko e ‘uhinga pe ke tolonga e hala. Ko e ngaahi kole ngofua ki ha ngaahi ngāue ‘oku fai ‘e he kolo mo e kakai ‘i he ngaahi ngatangata‘anga ko ia ‘o e ngaahi halapule‘anga. ‘Oku fakaivia he lao ko eni ‘a e potungāue ke nau tokanga mo tokanga‘i ke to e taau ange mo to e tolonga mo maau ange ‘a e hala pule‘anga koe‘uhí ko e fefononga‘aki.

Sea ‘oku ou kole pe ke ‘oatu tau‘atāina pe ‘eku fakakaukau ko e ‘uluaki ki he kupu fakamuimui ‘o e fo‘i lao ko eni ‘oku faka‘ofa‘ofa ‘aupito ‘o tataua ia pea mo e me‘a ko ia na‘a ku toki fakahoko atu ko e ...

<007>

Taimi: 1049-1054

Semisi Sika : ... ko e tñnaki kotokotoa eni ia ki he fakapapau'i 'a e malu 'a e fefononga'aki 'a e kakai mo e taau 'a e tu'unga 'oku ai hotau halá, ki he fiema'u ko ia 'a e kakai.

Tokanga ki he kupu 8 e Lao fekau‘aki mo e Sino‘i Pa‘anga Monomono Hala

'I he kupu hono 8 Sea, ko e meimei 'oku ne 'ave kakato e tokanga 'a e motu'á ni ki he fo'i laó fakalukufua 'a e kupu 8. Ko e konga mahu'inga eni 'o e fo'i lao ko eni 'a e kupu hono 8 'a e Sino'i Pa'anga Monomono Halá. 'A ia 'oku lave ki ai 'a e konga fakapāangi ko e *RMF*, 'a ia ko e fakanounou ia 'o e *Road Maintenance Fund*. Ko e *RMF* Sea 'oku mahino pē hono taumu'á ke 'i ai ha silini ke ne fakaivia 'a e ngāue ko ia 'a e potungāue ki hono tokanga'i 'o e halapule'angá. 'Osi mahino pē 'a e patiseti ia ko eni ko ē kuo 'osi paasi 'i he patiseti, ke fakahoko'aki 'a e fatongia 'i he monomono halá. Ko e fo'i sino'i pa'anga ko eni 'oku fokotu'u mai 'i he lao ko eni 'i he fika 8, ko e hangē ha tñnaki mānava tñnaki ivi atu ia ki he potungāue ke fakakakato 'aki 'a e fatongia ki he halapule'angá. Pea 'oku hangē ko ia 'oku lau ko ia 'oku fakahoko mai ko ē 'i he fo'i laó, 'oku 'uhinga eni ke tātñnaki pē ha silini mei he ngaahi ma'u'anga silini ko ia tokoni ko ia 'oku 'asi pē ko ē 'i he kupu si'i (6), ke tokoni ki he ngaahi monomono mo e ngaahi tanu hala, tñnaki atu ki he patiseti ko ia kuo 'osi fakapaasi ke fai'aki 'a e fatongia ko ia ki hono tanu e halá.

'Oku pehē 'e he kupu si'i (6) 'a ia ko e kupu 8 'oku pehē ko e sino'i pa'anga monomono halá. 'Oku ai e kupu 1, 2, 3, 4, 5 pea ko e kupu hono 6 'oku pehē: **'E ngofua ke hoko 'a e sino'i pa'anga ke fakahū ki ai 'a e ngaahi pa'anga kuo vahe'i ki ai mei he, 'o kau ki ai, kae 'ikai fakangatangata pē ki ha**, 'a ia ko e fanga ki'i kupu iiki ko eni *a, b, c, d, e, f, g*. Ko e ngaahi fakahinohino ia ki he ma'u'anga pa'anga 'e lava ke tñnaki ke ne hanga 'o fakaivia 'a e sino'i pa'anga monomono halá. 'Oku, ko e a) ko e konga 'o e ngaahi totongi laiseni saliate misini kuo tñnaki 'i he laó ki he fefonongaaki mo e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fefononga'aki. 'A ia ko e taumu'a 'o e fo'i *Road Maintenance Fund* ko eni *RMF*, ke lava pē, 'a ia ko e fo'i laumālié ke lava pē 'e he potungāue 'o tñnaki pē 'ia kinautolu pē 'a e silini fe'unga ke fakahoko 'aki 'a 'enau 'a honau fatongia. 'Oku hanga 'e he kupu (a) ko eni 'o ne talamai 'a e fo'i laumālie ko iá, ke 'oua 'e to e fakafalala 'a e potungāue ia ki ha tñnaki mai 'a ha potungāue kehe. Ko e silini ko ē 'oku tñnaki ko ē 'e he Potungāue Mo'uí ko e silini ko ē 'oku tñnaki ko ē 'e he ngaahi potungāue kehé 'oku 'ikai ke fakataumu'a ki ai 'a e *Road Maintenance Fund* ia. 'Oku fakataumu'a pē ia ke to e fao'i atu e fatongia tauhi ko ia 'o e potungāue hotau ngaahi halapule'angá 'aki hono fakaivia hono to e 'omai pē 'a e ngaahi silini ko ia kuo tñnaki 'i he Laó ki he Fefononga'aki mo e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fefononga'aki. 'A ia 'oku

kau ai 'a e totongi 'etau ngaahi laiseni, ko e sivi fakata'u e ngaahi me'alele. Ko e ngaahi silini kotokotoa pē 'oku tātaki 'e he potungāue ko ia 'oku 'uhinga ki ai 'a e kupu si'i (a).

Ko e b) konga 'o e tukuhau 'ekisia 'i he lolo 'a ia kuo tātaki 'i he Laó ki he Tukuhau 'Ekisia 2007. 'A ia ko e ki'i fo'i peseti ko ia ki he tanu halá, 'oku 'uhinga ki ai e b). Ko e (c) ko ha mo'ua pa'anga pē ko ha totongi kuo tātaki 'i he laó ni. 'A ia ko e silini ko iá 'oku felāve'i pē ia pea mo e potungāue. Ko e d ko e ngaahi pa'anga kuo tātaki mei hono fakatau atu 'o e ngaahi koloa kuo li'aki 'i he halapule'angá. Ko e 'uhingá foki kuo 'osi mahino mai 'i he lao ko ení 'oku ne hanga 'o 'ange 'a e mafai ki he potungāue ke nau fakama'opo'opo 'a e ngaahi koloa 'oku li'aki pē tukunoa'ia 'i he ngaahi halapule'angá. 'Oku 'oatu 'a e pou pou kakato ki he a, b, c mo e d ke ne fakaivia 'a e sino'i pa'anga monomono halá.

Fokotu'u ke fakapekia kupu (e),(f) mo e (g) kupu 8 Lao Hala Pule'anga

Ko e e, f, mo e g 'Eiki Sea...

<008>

Taimi: 1054-1059

Semisi Sika: ... 'oku, te u fakanounou pē Sea 'oku ou fokotu'u atu ke fakapekia atu 'a e (e), (f) mo e (g). Hangē ko ē ko 'eku lave 'anenai Sea ko e 'uhinga foki 'a, 'o e fo'i laumālie 'o e fo'i *Road Maintenance Fund* ko eni ke fakaivia e potungāue ke hoko atu 'a e fatongia tauhi ki hono monomono 'o e hala mo hono tauhi 'o e halá 'aki pē honau ivi 'a ia ko e ivi ngāue eni 'a e potungāue 'oku 'i he (a), (b), (c) mo e (d) ko e (e), (f) mo e (g) 'Eiki Sea 'oku fokotu'u atu he motu'a ni ke fakapekia e (e), (f) mo e (g). 'Oku hanga 'e he (e), (f) mo e (g) 'o fakaava e matapā ke to e ke to e fai ha kole ia ki he ngaahi ma'u'anga ivi 'o e ngaahi potungāue kehé pea mo e Pule'anga ke fakahoko 'aki e ngāue. 'Oku mahino pē Sea hotau, 'etau fiema'u 'a 'etau fiema'u ke tanu kotoa hotau ngaahi hala.

Tui 'oku fiema'u ke fakapotopoto'i 'etau fiema'u ke fakatatau mo e ivi e fonua

'Oku mahino pē 'a e tu'unga ko ē hotau ngaahi hala mo e fiema'u 'a e kakai 'oku fiema'u 'aupito Sea mo e anga e fakakaukau 'a e motu'a ni ke tau fakapotopoto pea tau tuhani 'a 'etau ngaahi ngāue kotoa pē fakatatau mo hotau ivi. Ko e ivi eni 'o e potungāue 'e malava ia 'e he (a), (b), (c) mo e (d). Ko e (e), (f) pea mo e (g) Sea 'oku ai e hoha'a lahi 'a e motu'a ni he kuo 'osi fakapaasi e patiseti pea kuo 'osi 'omai he patiseti ia 'a e fo'i mahu'inga mo e fo'i sino'i silini pau ke tanu 'aki hotau hala hangē ko ē na'e lave ki ai e 'Eiki Minisitā Pa'anga he taimi na'e fai ai 'a e fakamalanga patiseti 'oku fe'unga mo e 15 miliona 'a e patiseti hala ko ia 'oku 'amanaki ke ngāue'aki he potungāue.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea ke u ki'i tokoni atu mu'a ki he Fakafofonga Sea.

Semisi Sika: 'I he (e), (f) mo e (g) hangehangē ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga te ke tali pē tokoni 'a e Minisitā?

Semisi Sika: ‘Io, ‘io sai pē.

Sea Komiti Kakato: Pea ke toki hoko atu ho’o me’a. Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Kole Pule’anga tu’u pē kupu *e, f* mo *e g* ko e siofaki hano alea’i tokoni fakasēniti mei muli ki he ngaahi hala

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’una Sea mo e Hou’eiki Komiti Kakato. ‘Eiki Sea ko ‘eku tokoni pē ‘a’aku ia he ko e (*e*) ko e fatongia pē ia ‘o e Pule’anga ‘i he Patiseti faka-ta’u ke vahe ‘a e seniti ko eni ki he hala. Ko e ua ko e pa’anga ia ‘oku tokoni mai he ngaahi fonua fakatātā ‘aki eni Sea ‘i hono tānaki ko ē pa’anga ko ē ki he *RMF* na’e ‘i ai e talanoa ia he taimi ia ko ē ‘o’oku mo e *World Bank* ko ‘ene ma’u pē ‘e Tonga ni ha 8 miliona te nau tokoni mai nautolu ia ‘aki ‘a e 20 miliona ‘Amelika. Ko u pehē au ke tuku pē ia hē he koe’uhí ko e me’a ia ko ia ‘e lava ke fai ‘a e ngaahi alea mo e tukupā ‘e fai he fonua ni pea ‘e lava ke to e hoko atu he ‘oku ‘ikai ke kovi ia he ‘oku lahi pē hala ia ‘Eiki Sea. Ko e (*g*) ‘oku ne faka’atā mai ha pa’anga ‘e ma’u mei ha fa’ahinga tafa’aki pē ke fai ‘aki ‘a e ngāue ko eni. Ko u kole pē ki he Fakafofonga pē tukuange pē mu’a ‘a e ‘ū me’a ko ē hē he ‘oku ‘ikai ke kovi ‘a e ‘i ai pē seniti ke fai ‘aki ‘a e ngāue ‘i ha’atau to e feinga holo ‘i ha taimi mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io.

Semisi Sika: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Tui ‘ikai fiema’u ‘a e kupu (*f*) ia he ‘oku ‘i ai pe seniti he MOI ke fakahoko’aki tanu hala

Semisi Sika: Ko u fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā ka ko e ‘Eiki Minisitā Mālōlō foki ‘o e MOI. Ko e me’a ko ē ‘oku me’a mai ‘aki he ‘Eiki Minisitā ‘oku mo’oni pē ia. Pea ‘oku lolotonga ngāue pē ia. Ko e ngaahi tokoni ko ē mei muli ‘oku lele lelei pē ia ko e ngaahi toenga silini ko ia ‘i he ngaahi *project* tanu hala ko eni mei muli ‘oku lolotonga lele lelei pē mo ia hono fakatoetoe pē ki he potungāue ke fai’aki. ‘A ia kapau ‘e ‘i ai ha to e *project* ‘amui ange ko ha ngaahi tokoni ki he tanu halá ‘e, ‘oku nofo pē ‘i he MOI pea kapau leva ‘e ‘osi e *project* ‘oku toe ha silini ‘oku ‘i he MOI pē ‘a e mafai ke to e *reallocate* ‘a e silini ko eni ki ha to e fiema’u pē tanu hala ‘a e MOI. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke to e fiema’u ‘a e fo’i kupu ia ko eni ‘a e (*f*) he ‘oku lolotonga ‘i ai pē ia. Ko e (*e*), ko e ngaahi pa’anga mei he vahevahe ‘a e Patiseti Faka-ta’u ‘a e Pule’anga kuo ‘osi ‘i ai foki ...

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: ‘Eiki Sea ko u fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io fakatonutonu.

Fakatonutonu Pule’anga fiema’u kupu (*f*) ke faka’atā ha tokoni mei muli ki he hala

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Ko e (*f*) ia ‘oku fiema’u ko e me’a ia ‘oku fai ai e ‘ū tokoni mei

muli ke ‘omai kapau te tau to’o ‘etautolu ia ‘e ‘ikai leva ke ‘i ai ha me’a ia ‘e ‘atā ai ke faka’atā ‘a e tokoni mei muli ki he tanu halá. ...

<009>

Taimi: 1059-1104

Semisi Sika: ... Sea kātaki ...

Sea Komiti Kakato: Mahino kiate au ‘a e fakatonutonu ‘e Fakafofonga.

Semisi Sika: Ko e tu’utu’uni he taimi ni ia ...

Sea Komiti Kakato: Ngali maama mai ia mei he patiseti, ‘e malava ‘a e pa’anga tānaki ‘a e Pule’anga ke lava ai ke hū mai ha ngaahi tokoni mei muli he ngaahi poloseki hangē ko e *World Bank* ki he ‘uhinga ‘o e monomono hala, ka ko e fehu’i kiate koe ho’o lolotonga me’a ko eni kapau ‘e to’o ‘a e kupu si’i ‘e 3 ko eni, ko e hā ‘a e mahu’inga ‘oku ‘ikai ke hā ‘i he lao ka ‘oku ‘i loto pē ia ‘i he lao. ‘Oku fakalao nai pē ta’efakalao ka ke me’a mai.

Tui kei lava ke tafe mai mei muli ha tokoni ka to’o kupu (e, f, n & g)

Semisi Sika: Ko ia Sea ko e ‘uhinga ‘a e hoha’ a e motu’a ni ka to’o ‘a e e, f, n, g ‘e kei lele pē ‘e kei ha’u pē tokoni ia mei muli. Ko e toe ko ē ngaahi silini he ‘osi ‘a e *project* ‘e kei ‘i he *MOI* pē ia ke faitu’utu’uni ki ha to e ngaahi toenga silini ko ia. ‘Oku ‘ikai ke fiema’u ia ke ‘ave ki he *RMF*. Ko e me’a ‘oku hoha’ a ki ai ‘a e motu’a ni Sea ‘i he (e) pea mo e (g), ko e ngaahi pa’anga kehe ‘o hangē ‘e ala tu’utu’uni. Kuo ‘osi tu’utu’uni ‘a e Fale mo e Konisitutone ki he patiseti ‘o e ta’u, ‘a ia ‘e lele ia mei Siulai ki Sune ta’u ‘e taha. Hangē ko ‘eku lave ‘anenai na’e ‘osi fakahoko mai foki ‘e he *presentation* ko ē ko ē ‘o e patiseti, fe’unga ‘a e polokalama tanu hala mo e pa’anga ‘e 15 miliona, ‘a ia ‘oku ‘osi ‘i ai pē ia. Ko e hoha’ a ‘a e motu’a ni Sea ko e ‘uhingá ‘oku, ko e taimi ko ē na’e tufunga’i ai ‘a e fo’i 15 miliona ‘oku talamai ‘e he 15 miliona ko e ivi pē ia ‘o e fonua, ko e ivi malava ngāue ia ‘a e potungāue.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ko ho’o faka’uhingá ko e, ko e kupu si’i ‘e 3 ko eni ke nofo pē ia ‘i he potungāue ‘o ‘ikai nofo ki he tafa’aki ko ē ‘oku fakapa’anga ‘a e tanu hala.

Semisi Sika: Ko ia, ko e fo’i, ko e fo’i, ko e fo’i kupu si’i ...

Sea Komiti Kakato: Kātaki pē ko ‘eku feinga pē ke mahino.

Semisi Sika: Ko ia, ko ‘eku hoha’á Sea koe’uhí he ‘e hanga ‘e he fo’i me’ a ko eni ....

Fakamaama ko e kupu 4 e Lao ‘oku ‘asi taumu’a ngāue’aki sino’i pa’anga monomono Hala

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Sea ko ‘eku fakatonutonu Sea ‘oku hā ‘a e me’a ko ia ‘i he kupu 4, kuo pau ke ngāue’aki ‘e he potungāue Sino’i Pa’anga Monomono Halá ki he taumu’a pē ko e, ngaohi, monomono, pea malu’i ‘a e tu’unga ‘o e halapule’anga, ngaohi ngaahi hala mo e monomono ‘oku ‘atā ‘aupito ‘a e fo’i lao ki he pa’anga ko eni ‘Eiki Sea. ‘A ia ‘oku mahu’inga ai

ke tu'u pē 'a e ngaahi kupu ko ia 'i he kupu si'i (6), ko e kupu si'i (4) ē, 'oku ne talamai 'a e kaveinga ko ē 'e ngāue'aki ki ai 'a e pa'anga ko eni 'oku fokotu'u, ko e kupu si'i 6 'oku ne talamai 'a e feitu'u 'e ma'u mei ai 'a e pa'anga ke ngaohi'aki 'a e hala. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Maama 'aupito kia au 'a e fakatonutonu 'a e mahu'inga 'o e kupu 4 ki he fatongia ki he hala mo e kupu 8 ki he sino'i pa'anga monomono hala, maama lelei 'aupito 'a e me'a 'a e 'Eiki Minisitā, me'a mai Fakafofonga.

Tui fakaava 'e he kupu 4 'ikai mahu'inga mālie

Semisi Sika: Mālō Sea. Ko e kupu 4, ko e kupu 4 'oku tau'atāina pē ia 'ene tu'u, ka to'o 'a e *e, f, g*, 'e kei, 'oku kei, 'e kei lava pē 'o fakahoko 'a e fatongia ia kupu hono 4 'a e monomono 'a e ngaahi hala. He 'e hanga 'e he *a, b, c, d* 'o fakaivia 'a e katokatoa 'a e fatongia ko eni 'o e *RMF, a, b, c, d, e, a, b, c, d* ko e *e, f, g* 'oku hoha'a 'a e motu'a ni Sea he 'e hanga 'e he *e, f, g* 'o to e fakaava 'a e matapā ke to e, ke 'ikai ke 'uhinga mālie hono vahevahe 'etau ngaahi vouti mo 'etau patiseti. Kuo 'osi talamai 'e he patiseti ia 'oku 15 miliona 'a 'etau tanu hala, 'e tākaki atu ki ai pea mo e fo'i lao ko eni. Ko e ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i tokoni ki he Fakafofonga Fika 2. Ko u tui 'oku fu'u fuoloa 'ene me'a 'i he kongā ko eni.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā 'oku ou tui te ke me'a mai 'i ho'o tokoni ko eni ki he fatongia 'o e Pule'angá ki he 'uhinga 'o e monomono mo e ngāue hala, me'a mai.

Toki fakasino eni Pule'anga fakakaukau ke fakalao'i ha silini mavahe ke tokangaekina 'aki hala

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato 'Eiki Sea, kae 'atā mu'a ki'i faingamālie. Ko e 'uluaki, me'a 'uluaki ko u 'uluaki fakamālō ki he Minisitā ko eni 'o e *MOI* hono 'omai 'a e fo'i lao ko eni, pea mo hono fokotu'utu'u mai 'a e ngāue ko eni 'Eiki Sea. Ko e pa'anga monomono ko ē ki he hala na'e fai pē talanoa ki ai he ngaahi ta'u lahi 'aupito, ko hono toki fakasino eni 'a e fakakaukau ko ia ke fakalao'i ke to'o ha silini mavahe hangē pē ko ia na'a ku lave ki ai 'i he fakamatala he patiseti, ke fakamavahe'i ke tokangaekina 'a e hala ...

<005>

Taimi: 1104-1109

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... he ko e ngāue ia 'oku fiema'u ke fai ma'u pe ma'u pē ma'u pe kae lava ke fakafoki mai e hala ki he tu'unga 'oku ma'olunga pe faka'ofo'ofa ki he fefononga'aki pea pehē ke ngāue'aki ki tōkanga mo e ngaahi feitu'u takimamata 'Eiki Sea. Ko e kupu ko eni ki hono

fokotu‘u ko eni ‘a e *fund* ko eni ‘Eiki Sea. Ko e fokotu‘u ko eni ‘oku ‘omai (*a*) ki he ngata‘anga ko e ngaahi feitu‘u eni e ma‘u‘anga ivi ‘Eiki Sea ‘e lava, na’ a lava ‘o ‘omai e pa‘anga mei ai ‘o fakahū e fo‘i *account* mavahe ko eni pea ko e ngāue ko ē ‘e fai‘aki ko hono monomono fakalelei‘i ‘a e hala kae lava ‘o ‘omai e tu‘unga ko ē ‘o e hala mo e *backlog* ko ē ‘oku ‘i ai ki ha tu‘unga ‘oku faka‘ofa‘ofa tatau kotoa. Pea ko e taimi ko ē ‘e toki fakahoko atu ai e monomono angamaheni ‘e si‘isi‘i leva ‘a e fakamole ‘Eiki Sea. ‘A ia ‘oku fiema‘u ia ke ‘i ai *investment* lahi e Pule‘anga ‘i he hala, ‘ikai ke ngata pē mei he ‘inasi ko ē ‘oku ‘osi vahe‘i pe ia ‘i he Patiseti founa angamaheni ka ‘oku ne to e faka‘atā mai heni e Pule‘anga ke ne lava ‘o fakakakato ‘ene misiona ngāue ko ia ki he hala ke ne lava ‘o to e vahe‘i ha silini te u fakatātā ‘o fakatātā‘aki pe eni ‘Eiki Sea ‘i he tukuhau ko ē ‘o e penisini.

Ko e tukuhau ko ē ‘o e penisini he taimi ni ‘oku seniti ‘e 75 ‘a ia ‘oku ‘i ai e faka‘amu ia pea mo e sio ki heni Sea na‘a lava ‘o to‘o mai ha seniti ia ‘e 25 ke ‘omai ia ki he *fund* ko eni. Manatu‘i ko e tukuhau ko eni ko e ngāue lahi taha ‘aki ko e ‘ū me‘alele. Ko e tukuhau ko ē ‘oku to‘o ‘a e konga ia ‘i he ‘uhila ‘oku ‘ikai ke tukuhau‘i ia ka ko e ngaahi me‘alele he ko kinautolu ko ē ‘oku nau ngāue‘aki e hala nautolu ko ē ‘oku nau fiema‘u ke sai e hala. Sai to‘o mai ha seniti he *excise* ko ia ko e ngaahi totongi ko ē laiseni me‘alele faka‘uli ki hono sivi mo e hā fua e ngaahi fakamole ko ia. ‘Oku ‘alu pe ia ki he tanunga pa‘anga ko ē ‘a e Pule‘anga fakalukufua, fakalukufua. Ko hono fatufatu leva ko eni ‘e lava ke sio e Falepa‘anga fakataha pea mo e potungāue na‘a kuo taimi ke to‘o ha ngaahi fo‘i laiseni mahino ia. Ko hono tānaki ‘e fakahū hangatonu pe ia ki he *account* ko eni ke lava ‘o tauhi‘aki mo fakahoko e ngaahi ngāue ko eni. Ko e ngaahi founa kātoa eni ‘oku ‘e lava ke ma‘u mai ha pa‘anga ki he ngāue ko eni ‘Eiki Sea. ‘Oku fiema‘u e pa‘anga lahi ia ‘Eiki Sea ka ko e fokotu‘u ko ē ‘oku ‘omai pea mei he Fakafofonga ‘Eiki Sea.

Semisi Sika: Sea ko u fakamālō atu au ...

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā ‘oku ou tui kuo mahino ho‘o me‘a.

‘Eiki Minisitā Pa‘anga: Ko e fokotu‘u ko ē ‘oku ‘oatu ‘e he Pule‘anga ‘Eiki Sea ko e palani ngāue eni ‘a e Pule‘anga ...

Sea Komiti Kakato: Fakama‘opo‘opo mai ho‘o me‘a ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa‘anga: Ke lava ‘o fakapa‘anga ‘a e ngāue ko eni ‘Eiki Sea pea ko ia ai ‘oku ou kole atu ki he Fakafofonga ke fiemālie pē. Ko e ngaahi founa tānaki pa‘anga eni ke fakapa‘anga‘aki e *account* ko eni ke lava ‘o fakahoko e ngāue ko eni ma‘a e kakai ‘o e fonua. Mālō.

Semisi Sika: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

Semisi Sika: Mālō ‘Eiki Minisitā Pa‘anga ko e me‘a ko ē na‘e fakamahino mai he ‘Eiki Minisitā Pa‘anga

Sea Komiti Kakato: ‘Osi pe eni pea ke me‘a mai Fika 8.

Fiema'u fo'i pa'anga pau ki he Sino'i Pa'anga Monomono Hala

Semisi Sika: Ko e *a, b, c, d* ko ia na'e fakahoko mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga pea 'oku tau tui ki ai. 'E fiema'u 'aupito ke mahino ko e hā e fo'i *amount* 'oku fiema'u 'e he sino fo'ou ko eni ke fakangatangata ki ai. Ko hono tu'u 'atā ko ē 'i lalo he *e, f, g*, 'e malava pē ia ke 'alu ia 'o heva atu. Ko e 'uhinga ia 'eku ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, kole pe mu'a pe 'e loto lelei e Fakafofonga ke fai ha ki'i tokoni.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga, 'Eiki Minisitā ki'i fakamolemole ko ho'o me'a Tongatapu 8 fekau'aki mo e me'a 'a e Fakafofonga 'i he kupu ko eni kupu 8.

Semisi Sika: Sea ka u ki'i fakama'ala'ala atu pē.

Sea Komiti Kakato: Kae me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi: Tokoni atu pē 'a'aku ia 'Eiki Fakafofonga na'a ala tokoni pē he me'a 'oku ke me'a ki ai. 'Eiki Sea ko e kongā ko eni he kupu hono ono ko e *a, b, c, d*, ko e uma ia e kakai ke tānaki mei ai, kapau 'e fakamavahe 'a e *e, f, g*, 'e mafasia 'a e kakai 'i he fo'i tānaki pa'anga ko ē 'i 'olunga ki he fatongia ko ē ki he hala.

Semisi Sika: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e tu'u ko ē 'a e *e, f, g* ko ē 'i lalo. 'Ikai ko 'eku tokoni pē ia ...

Semisi Sika: Ka u to e fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e *e, f, g* ...

Semisi Sika: Kātaki.

Sea Komiti Kakato: 'Io ko e fakatonutonu ē 'Eiki Minisitā kei hoko atu pē ho'omou feme'a'aki ko e fakatonutonu ē mei he Fakafofonga. Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Io sai pē

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

Semisi Sika: Ko e *a, b, c, d*, 'a ia ko e ivi tānaki ia 'a e potungāue 'i he taimi ko ē na'e fakahoko fatongia ai 'a e motu'a ni 'i he hisitōlia 'o e tānaki pa'anga mei muli 'oku 'avalisi he 10 miliona 'oku tānaki 'e he *MOI* pea ko e taimi ko ē na'e fatu ai 'o e fo'i polokalama ko eni ko ē 'o e sino monomono hala *RMF* na'e pehē he *World Bank* ia ko e 6.7 ofi he 7 miliona e fiema'u ke kamata'aki ...

<007>

Taimi: 1109-1114

Semisi Sika : ... polokalama ko ení, pea ko u pehē 'e au ko e 10 ko eni 'e tānaki 'e he *a*) ki he *d*) 'oku 'ova ia he taimí ni, 'osi fe'unga pē ia ke fakai'ia 'aki 'a e *RMF*. 'E hanga 'e he *(e)*, *(f)* *(g)* 'o avangi e matapā 'o 'ikai ke to e 'uhinga mālie 'a 'etau patisetí 'atautolu ia, na'e 'osi talamai 'oku 15 miliona 'a e tanu halá pea te tau ngata ai. 'E hanga 'e he *(e)*, *(f)*, *(g)* ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea fakatonutonu.

Semisi Sika: 'O avangi ke 'i ai e faingamālie ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu.

Semisi Sika: 'A e *fund* ko ení ki ha to e lau miliona kehe ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga fakatonutonu ē.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato : Te mou me'eme'a māmālie pē he 'oku mahino pē ki he motu'á ni ho'omou me'á. Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e 'Eiki Seá pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé 'Eiki Sea. Ko 'eku fakatonutonu 'a e Fakafofonga Fika 2, ko 'ene pehē ko ē ko 'ene hū ko ē *(e)*, *(f)* and *(g)* 'oku 'ikai ke to e 'uhinga mālie 'a 'etau patisetí. Hala lahi 'aupito ia 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga ko ia 'oku kei, ko e 'uhinga ko ē 'oku fakahū ai 'a e *e)*, *f)*, and *g)* ke 'oange 'a e ngaahi me'angāue ko ení ke hanga 'e he Pule'angá 'o kumi'aki ha silini ke fakai'ia 'aki 'a e ngāue ko ení. Kuo 'osi vahe'i he 'esitimeti ia 'a e pa'anga ko eni na'e lau ki he halá. Ko e pa'anga ko ení ko e tānaki ia ki ai ke fai'aki e fatongia ko eni ki he halá. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō. Mahino 'aupito e fakatonutonu. Me'a mai.

Tui Tongatapu 2 ke fakangatangata pe ivi Sino'i Pa'anga Monomono Hala

Semisi Sika : Mālō. Sea ko u tui 'oku mahino pē. Ko e, kuo 'osi 'i ai foki 'a e fo'i patiseti pau ia e tanu halá 'a eni ko ia na'a tau 'osi fakapaasi he patisetí. Ko e fo'i polokalama ko ení ke to e tānaki ivi atu he fakahoko'aki e fatongiá. Pea ko e *a)*, *b)*, *c)*, *d)* te ne lava 'o 'omai 'a e 10 miliona *plus*. Ko 'eku fokotu'u atú Sea, ko e ki'i sino ko ení ke fakangatangata pē honau ivi 'i he fo'i voliume ko iá.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea ki'i fakatonutonu atu pē 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato : Fakafofonga 'e ki'i me'a mai e 'Eiki Minisitā Polisi, mahino kiate au e fakama'ala'ala 'oku fai 'e he Feitu'una.

Tui Pule‘anga ka to‘o kupu (e),(f),(g) ‘e malava ke to e mafasia ange kakai hano hiki ngaahi tukuhau t̄naki

'Eiki Minisitā Polisi : Ko e me'a 'oku fai ki ai e tokangá 'aku ia he kupu ko eni ko ē 'oku 'ai ke to'ó mo e kupu ko ē 'oku 'ai ko ē ke t̄naki. Kapau te mou me'a ki he *a*) ko e laiseni saliothe misini, ko u tui 'e uesia ai 'a e hikihiki e totongí ki he kakai e fonuá. Ko e *(b)* ko e tukuhau 'ekisia. 'E ala hiki 'i he taimi 'e fiema'u aí na'e 'uhinga pehē. Ko e 'alu ko ia ki he *d*) ko e pa'anga kuo t̄naki ke fakatau atu e ngaahi koloa 'oku ma'u he halá. Ko e 'alu ko ia ki he *(e)* mo e *(f)* mo e *(g)* 'e lava 'o tu'u 'a 'olunga 'o tokoni ki he kakai 'o e fonuá ke oua 'e hiki 'a e t̄naki pa'anga ko ia mei he kakai. Tau pehē kapau ko e laisení ...

Tui ko e t̄naki 10 miliona makehe eni Pule‘anga ke fakaivia ‘aki ‘ene polokalama tanu hala

Semisi Sika : Ko u fakatonutonu atu Sea. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fokotu'u mai ia heni ke fai ha hiki. Ko e mata'ifika lolotonga ko eni 'o e ngaahi totongi laisení, mo e sivi fakata'ú 'osi 'i loto pē ia 'a e 10 'osi ma'u pē 'a e 10 milioná *plus* ia 'i ai. Pea 'oku ou pou pou atu au ia ki hono fakapaasi 'o e fo'i lao ko eni ke to e 'oatu mo ha 10 miliona t̄naki ke fakaivia 'aki 'a e potungāué. Ko e *(e)*, *(f)*, mo e *(g)* ...

Sea Komiti Kakato : 'A ia 'e hū leva ia he kongá ko eni 'oku ke me'a'aki ke tamate'í mei he patiseti 'a e Pule'angá 'a 10 'e to e hū mei tu'a. Kapau ko ho laumālie ke t̄mate'i.

Semisi Sika : 'Ikai, ko e, kuo 'osi mahino foki 'a e fo'i 15 miliona ia 'a e patiseti tanu halá 'osi vahe'i ia he patiseti pē.

'Eiki Minisitā Polisi : 'E 'Eiki Sea ko e 'uhinga 'eku fakatonutonú he ko e me'a ko ia 'oku ne me'a mai 'akí ...

Sea Komiti Kakato: 'Io mahino kiate au 'Eiki Minisitā 'a e vahe ko eni 'a e kupu ko eni 'oku ke me'a ki aí.

'Eiki Minisitā Polisi: 'E ala hiki 'a e totongi laiseni, 'e ala hiki 'a e tukuhau 'ekisia, 'o fakatatau...

Sea Komiti Kakato: Tuku mu'a ke 'osi 'a e me'a 'a e Fakafofongá.

Semisi Sika : To e ala hiki ha fa'ahinga laiseni mo ha fa'ahinga tukuhau he fonua ni...

Sea Komiti Kakato : 'Eiki Minisitā ko u kole ke tuku mu'a 'a e Fakafofonga ka mou toki me'a mai he kuo kamata ke maama mai 'a e vahevahe ia ko eni e *a*) ki he *d*) mo e tu'u 'a e *e*) ki he *g*) 'a e me'a 'oku malanga aí. Ki'i malanga mai koe Tongatapu 8.

Tokanga ke tu‘u ha mata‘ifika pau ki he Sino‘i Pa‘anga Monomono Hala

Semisi Fakahau : Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Feitu'una fakatapu ki he 'Eiki Palēmiá, Hou'eiki Minisitā, fakatapu ki he Hou'eiki Nōpelé kau Fakafofonga Hou'eiki Nōpele e

Fonuá mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. 'E Sea, 'oku ki'i faingatā'ia 'a e motu'á ni hono feinga'i ke mahino 'a e me'a ko ení, he 'oku faka'asi mai ko e sino'i pa'anga. Ko e sino'i pa'angá ko e fiha? Kapau, koe'uhí ke lava ke *justify* koe'uhi ke 'i ai ha 'uhinga lelei ke tau fakakaukau'i 'a e 'alu hifo ko ē ko e fiha 'oku 'aí. 'UHINGA hono fokotu'u mai ke to'o mai ē koe'uhi ke 'alu hake 'o fiha, ke 'alu hake ē 'o fiha. Mo e me'a 'e taha pē 'oku ou to e ki'i fehu'i pē Sea, na'a 'oku ai ha ngaahi me'a ia hē 'oku lava pē 'o tu'utu'uni ai e Kapineti ke fakahoko 'oua 'e 'omai ia ko e lao, kae to'o ka nau tu'utu'uni pē nautolu koe'uhi ke 'i loto 'i he Pule'angá ke fakahoko 'a e ngaahi me'á. Koe'uhi ko e 'uhinga 'e me'a 'oku ou 'uhinga ai ki he fo'i sino'i pa'angá, 'a ia 'oku 'uhinga ...

<008>

Taimi: 1114-1119

Semisi Fakahau: ... ko ia ka tu'u e fo'i fika ko ia 'a ia ko e fo'i fika ko ia ko 'ene 'alu ko ē patiseti ki he ta'u ko ē 'oku pau pē ke kei 'i ai pē fo'i fika ko ia kei 'i ai pē fo'i fika ko ia ka nau lipooti mai leva he patiseti ko e fiha 'oku fiema'u ke 'alu hake ke a'u ki ai mo e ngaahi me'a ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'e Fakafofonga kuo mahino kiate au.

Semisi Fakahau: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Ka 'e hoko atu pē feme'a'aki ...

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea.

Sea Komiti Kakato: Pea ko u sio ki he 'etau taimi 'Eiki Minisitā Leipa ka mou to e me'a mai pē 'anai ke hoko atu pē feme'a'aki. Tau ki'i mālōlō.

(Pea na'e ki'i mālōlō ai)

<009>

Taimi: 1139-1144

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea e Komiti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki homou laumālie hoko atu 'etau ngāue 'oku kei nofo pē 'etau feme'a'aki he kupu 8 kupu 6 si'i feme'a'aki he fanga ki'i kupu iiki fakaikiiki e kupu 6 si'i, me'a mai Tongatapu 2. Fakama'opo'opo mai kuo kamata ke maama ki he motu'a ni e me'a na'e fai ai e feme'a'aki mālō.

Fokotu'u ke 'i ai ha fika pau silini fakataumu'a ki he monomono hala (RMF)

Semisi Sika: Mālō Sea ko u fakamālō koe'uhí ko e ngaahi fakama'opo'opo ko ē na'e monomono mai 'i he fakamalanga 'a e motu'a ni. 'Oku ou kei tu'u pē pea mo 'eku tui fakapapau Sea ki hono

malu'i 'a e Pule'anga malu'i pea mo e sino'i pa'anga ko eni mei hano, mei he 'oange ha ngaahi faingamalie ke mohu 'ahi'ahi ke pa'ūsi'i ai ha ngaahi faingamālie 'oku ta'e'amanekina. 'E Sea hangē ko 'eku lave 'anenai ko e (a), (b), (c), (d) te ne lava pē 'e ia 'o 'omai 'a e 10 miliona *plus* 'o kapau ko e *scope* ko ia 'o e ngāue pea mo e taumu'a ngāue 'oku 'i he *scale* ko ia. Kapau leva 'oku fiema'u 'e he taumu'a 'a e fo'i polokalama ko eni ki ha to e silini 'e lahi ange pea 'e fiema'u leva 'a e (e), (f) mo e (g) ke ne fakaivia ha silini 'oku to e lahi ange koe'uhí ...

<009>

Taimi: 1144-1149

Semisi Sika: ... ko e fatongia' pea 'i he'ene pehē 'e Sea, kuo u fokotu'u atu na'a lava pē fakapotopoto ange ke fokotu'u ha fo'i mata'ifika pau ke tānaki 'e he polokalama monomono hala ko eni 'uhi kapau he'ikai ke lava 'e (a), (b), (c), (d) 'o tānaki 'a e fo'i silini pau ko ia' pea 'e lava leva 'e (e), (f) mo (g) 'o fakaivia ke fakakakato 'a e fo'i silini pau.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Semisi Sika: Ko e tu'u ko ē (e), (f), (g) Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ke u ki'i kole pē ke u ki'i tokoni ki he Fakafofonga, 'o kapau 'oku tali he Fakafofonga ke u tokoni.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Toutai, 'osi pea hoko mai mo Ha'apai, 'osi ia pea toki hoko atu 'a e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko 'eku tu'u pē 'aku 'Eiki Fakafofonga Fika 2, Tongatapu. Ko 'etau fa'u lao 'oku 'ikai ko hatau fa'u 'etautolu ia 'o makatu'unga ko e me'a pau eni 'e fakahoko 'Eiki Sea. Hangē ko eni ko 'ene fokotu'u ko eni me'a ko eni 'oku ne fokotu'u 'a e fika. Mou mea'i koā ko e ta'u ni 'oku *deficit* 'a e pa'anga ia ko ē fekau'aki mo e patiseti fakalukufua, 'oku 'i ai pē seniti 'oku ma'u 'e he Pule'anga. Ko e 'uhinga eni ki he ta'u, a'u ki he ta'u hoko mai ko e hā e silini 'oku ma'u mai mei he patiseti vahe'i e patiseti ko ia ki he me'a tatau hangē ko eni ko e 'uhinga ki he hala. Fa'a 'i ai pē mo e pa'anga ia 'oku fa'a tokoni mai mei muli fakataumu'a ki he hala. Ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia 'ia au he'eku anga 'eku fakakaukau Sea he Pule'anga ke nau fokotu'u ko e fika pau ia. Fēfē kapau ko ha ta'u 'e 'ikai ke lava 'e he Pule'anga 'o ma'u 'a e silini ko ē 'oku ke mai 'aki ke fokotu'u ko e fika pau ia. Sai ange pē 'ene tu'u he fofonga ko ee, ha pē me'a 'oku ma'u. 'Oku 'osi mahino ki he patiseti ia ko eni. Na'e 'i ai e silini na'e 'eke he tepile ko ē ki he Pule'anga pea kuo 'osi tali atu 'e he Pule'anga, fo'i mata'ifika ko ia. Ta'u fo'ou 'oku 'ikai ke tau 'ilo pē ko e hā e me'a 'e hoko mai he ta'u fo'ou ka kuo 'osi mahino pē 'e 'i ai 'a e ki'i makatu'unga pau. 'E 'i ai pē e ki'i me'a 'e tulutā pea mei hē ke tokoni ki he halapule'anga ka 'oku 'ikai ke u tui Sea ki he founa ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, ki'i tokoni atu pē ko e kupu 7 si'i, kuo pau 'oku ke ngāue'aki 'a e sino'i pa'anga monomono hala 'o taafataha ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi me'a pē ko ia kuo fokotu'u atu 'i he lao ni na'a ki'i tokoni 'i he feme'a'aki kae me'a mai mu'a.

Semisi Sika: Sea, kātaki ka u ki'i faka'osi atu au, ki'i miniti si'isi'i pē.

Sea Komiti Kakato: 'Io, me'a mai.

Semisi Sika: Hangē ko e tātaki ko ē 'a e 'Eiki Minisita Ngoue, 'oku ha'u pē 'a e fo'i laumālie 'o tatau pē. Kapau 'e 'i ai ha fo'i silini pau, tau pehē ko e 10 miliona, ka a'u ki ha ta'u 'e 'ikai ke ma'u e 10 miliona 'oku 'ikai ke 'i ai hano palopalema 'o'ona ia hono fakahoko atu 'e he Pule'anga 'oku tau *deficit* he ta'u ni, 'e mahino pē ia ki he potungāue. Ko e 'uhinga ko ē 'eku pehē Sea ke fakamahino 'a e fo'i silini pau ko eni 'e vahe'i ki he sino ko eni ke fakangatangata mei ai 'a e mafai ko eni mo e ivi 'o e kupu (*e*) mo e (*g*) ha ngaahi pa'anga kehe 'o hangē 'e ala tu'utu'uni. Ko e (*e*) mo e (*g*) Sea, 'oku hangē hano 'oange ha fo'i *blank cheque* ke ta'efakangatangata 'a e silini 'e faka'aonga'i pē fiema'u 'e he polokalama ko eni. Te tau malu ange, malu ange 'etau patiseti, malu mo e fonua, malu mo e potungāue hono tuhu'i pau ha fo'i silini pau. Ko eni kuo tau 'osi paasi 'i he patiseti tanu hala e 15 miliona, kapau te tau to e tātaki atu ha fo'i 20 miliona, 10 pē 20, 'e sai pē kae tuhu'i pau hē ke ngata ki ai 'a e silini 'e fakaivia. He ko hono faka'atā ko ē 'e he (*e*) mo e (*g*) 'e faifai pea *transfer* ha 100 miliona 'oku 'i he mafai pē ia 'e fakangofua 'e he (*e*) mo e (*g*). Ke 'ai ha fo'i silini pau, kapau 'e 'ai ha fo'i silini pau ki heni pea 'e tuku pē ā 'a 'eku fokotu'u 'a e (*e*) mo e (*f*) mo e (*g*) ke tamate'i ke na tokoni kinaua ki hono fakaivia 'a e (*a*) (*b*) (*c*) (*d*). Mālō.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga 'oku mahino lelei 'aupito e feme'a'aki e Feitu'una kae ki'i tokoni mai pē Minisitā Pa'anga.

Tui Pule'anga 'oua fakangatangata seniti he *RMF* he ko honau fatongia ki he lelei fakalukufua fonua

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu pē. Sea ko e 'uhinga ko e malanga ko ē 'oku pehē ke fakangatangata, 'oku te'eki ke ai ha silini ia ki ai, 'uluaki ia. Ko hono ua, 'osi mea'i lelei pē he Hou'eiki e Patiseti ko eni he ta'u fakapa'anga ko eni 'oku nounou 'aki 'a e 60 miliona. Ko e ngaahi founga kehekehe ē ko e ngaahi *tools*, ngaahi me'angāue 'oku 'omai ki he Pule'anga ke nau ngāue'aki ke lava 'o fakahoko e ngāue ko eni, ke nau fai e kole pa'anga ki he ngaahi hoa ngāue mo fakakaukau'i pē 'e lava ke to e to'o ha silini mei he ngaahi (*a*), (*b*), (*c*) mo e ngaahi, a'u ki he (*g*) ke lava ke hoko atu e ngāue ko eni 'o fakahoko 'Eiki Sea. 'A ia ko e fakamaama pē, 'oku te'eki ke 'i ai ha silini pea 'oku 'ikai ke u tui 'oku tonu ke 'i ai ha fakangatangata he ko e 'uhinga ko e fatongia ia 'o e Pule'anga ke fakahoko e ngāue ko eni ki he lelei fakalukufua 'a e kakai pea 'oku ...

Taimi: 1149-1154

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... taliui ki ai ‘a e Pule’anga, mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga mahalo ko e tali mahino ē ‘oku me’a mai ‘e he ‘Eiki Minisitā ka ke ‘oatu ho faingamālie faka’osi. Te ke to e me’a? Kae hoko ki he ‘Eiki Nōpele ‘o Ha’apai.

Tokanga ‘oku fakatu’utāmaki ka ‘ikai fakangatangata silini ki he ngaahi hala

Semisi Sika: Sea ‘oku ou tu’u pē au ke fakahoko atu ki he Feitu’una pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘oku tui ‘a e motu’a ni ‘oku totonu ke ‘i ai ha silini fakangatangata ke mahino. ‘Oua na’a tuku ‘atā pehē he ‘e malava pē ke faai atu ‘a e fiema’u ia ‘o heva atu ia ‘i he ‘amanaki ‘a e fonua. Hangē ko ia na’a ku lave ‘anenai ‘i he taimi na’e fokotu’utu’u ai ‘a e polokalama ko eni na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u atu ko e 6.7 miliona ‘oku fiema’u ki he *RMF* ke kamata’aki. Pea ko e ‘uhinga ‘oku ou tuku’i hake ‘e au ia ki he 10 koe’uhí ke to e ki’i fakalalahi hake pē ivi ‘oku sai ange pē ke to e ki’i tahataha hake ke 10 pea kapau te tau, te tau ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea.

Semisi Sika: Loto tautolu ke 20 ‘oku faingamālie pē ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Semisi Sika: Pea tuku ‘atā ko ia ke toki *transfer* ‘i ha fa’ahinga taimi pē, ‘oku fakatu’utāmaki ‘aupito he ‘e malava pē ke tau pae kotoa mai ‘etautolu ‘i he taimi fakamahamaha ha ngaahi silini ‘oku fu’u lahi ‘o ‘ikai ke fu’u taau pea mo e anga ‘etau tufotufa ‘a e ngaahi vouti ki he ngaahi sekitoa ki he polokalama ko eni

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea fakatonutonu atu, fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā fakatonutonu.

Taukave Pule’anga nau ngāue pe fakatatau ki he Lao

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu atú ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ko e pae noa’ia, ko e paé ia ‘oku fai ia ‘i he feitu’u kehe, ko e ngāue ‘a e pa’anga ‘a e fonua ‘oku ngāue pē ‘i he lao Sea. Ko ‘ene ngaue pē ki he feitu’u ko e lao ‘oku pule ki ai pea mo e Konisitutone.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: He ‘oku fai pē he Pule’anga fakapotopoto koe’uhí ki hono fakalele ‘a e fonua ko eni.

Semisi Sika: Ko ia Sea ko e ‘uhinga ia ‘a e fokotu’u atu ke ‘ai ha fo’i mata’ifika pau, ko ‘ene tu’u

ta'efakapapau'i te tau iku tautolu ke pae, 'o kapau he'ikai ke 'i ai ha fo'i mata'ifika pau ke fakangatangata mei ai 'a 'etau t'ānaki silini ko ia ki he fo'i polokalama ko eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fokotu'u atu ke tau pālōti Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'a e 'Eiki Palēmia. Pea ko ē kuo fakahoko mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku 'ikai ha pa'anga 'oku pau kuo fokotu'u, me'a mai 'Eiki Palēmia.

Taukave Palēmia feinga Pule'anga ke 'i ai ha ma'u'anga pa'anga tafe mei ha silini ki he ngāue hala

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una Sea pea tapu mo e Hou'eiki Komiti Kakato. Sea ko 'eku tu'u pē 'aku ke poupu pē ki he fokotu'u ko eni 'a e lao 'e he 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi. Ko e kupu ko eni 'oku, 'e malava pehē pē foki ia ke tau fokotu'u ha patiseti pea 'ikai ke tau ma'u 'etautolu e seniti ki ai, nounou ia. Hangē pē ko eni ko e, ko e *deficit* ko eni pea me'a, 'oku *argue* pē 'a e Fika 2 ia 'i he'ete pehē 'e lahi e pa'anga, ka 'e lava pē ia ke fetō'aki pea 'ikai ke ma'u ha seniti ia mei ai. Pea ko e taimi ni foki ia 'oku lolotonga *deficit* pē ia, ka ko 'etau feinga foki ke 'i ai ke ma'u ha ngaahi *source* ke 'ave ki he fo'i *account* ke fai'aki 'a e ngāue. Pea kapau 'e folofola mai 'a Tupou ke tanu 'a Kauvai, ke tanu 'a e hala ki Kauvai ka na'e 'ikai ke kau ia 'i he polokalama, 'e ma'u mei fē fo'i seniti ko ia? 'Oku 'i ai fa'ahinga me'a ia 'oku fa'a hoko fakatu'upakē ka 'oku 'aonga 'a e fo'i sino'i pa'anga ko eni ke lava 'o fai 'a e ngāue ko ia. Ko e anga pē ia 'a e to e ki'i poupu atu. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia, me'a mai 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai kae to e 'oatu pē ho faingamālie Tongatapu Fika 2, pea Fika 1 'osi ko ia 'oku ou fai 'eku tu'utu'uni ka tau 'unu he ko e Lao Fakavavevave eni. Me'a mai.

Fokotu'u ke falala pe ki he Pule'anga kae muimui'i 'enau ngāue'aki pa'anga monomono hala

Lord Tu'iha'angana: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'una, tapu mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato, mālō 'aupito 'a e ma'u 'a e faingamālie. Sea te u ki'i lave si'i pē ki he poini mahu'inga ko eni na'e me'a'aki 'e he Fakafofonga Tongatapu Fika 2. 'I he tui 'a e motu'a ni mahino pē foki mei he fakamalanga 'a e Fakafofonga 'oku mahino pē 'ene 'uhinga mo 'ene poini ko e fiema'u pē ke pukepuke mo 'ikai ke fu'u faka'atā 'e he Pule'anga 'a e, ka ki he motu'a ni Sea 'oku ou tui pē 'oku tonu ke poupu pē mo tuku ai 'etau falala ki he Pule'anga ko e 'uhingá ko e natula pē eni 'a e tohi 'o e lao ke toki, he'ikai ke tau fu'u fokotu'u ha ngaahi fika mo ha me'a pehē, ko e tu'u fakalukufua pē. Ko e 'uhingá he ko e 'osi 'a e Pule'anga 'e hoko, mo e tu'u 'a e lao ko ē 'e hoko 'osi 'a e Pule'anga hoko mai 'a e Pule'anga pea toki fai hono liliu pē ko e hā 'enau me'a ka ko e taumu'a pē ia ke hokohoko atu 'a e ngāue 'a e Pule'anga, ka 'oku mahino pē me'a 'a e Fakafofonga ka 'oku mahino pē ke tau falala pē ki he me'a 'oku fokotu'u mai 'e he Pule'anga ka tau muimui'i 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku nau fai ki ai fakatatau ki he lao.

Tokanga ki he memipa tānaki mai ki he Kōmiti Ngāue ki he Sino‘i Pa‘anga Monomono Hala

Kae kehe Sea ka ko ‘eku, ko ‘eku fakahoha’a ‘aku ‘i he kupu 9, ‘uhingá na’e me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o fekau’aki mo e ka u mēmipa ko eni ‘o e komiti ko eni *RMF*...

<005>

Taimi: 1154-1159

Lord Tu‘iha‘angana: ... *RMFSC* ko eni. ‘Oku mahino pē foki ko eni ‘oku ‘asi mai he, ‘oku ‘asi pē ia he ‘uhinga‘i lea faka-Tonga ‘a e, ko e komiti ka ko e ‘uhinga‘i lea he faka-palangi ko e *Road Maintenance Fund Steering Committee* ‘a e komiti ko eni. Pea kai kehe ko e me’a ko eni ‘oku ou tokanga ki ai Sea he ko e me’a na’e me’a mai’aki he ‘Eiki Minisitā ke fakatonutonu. Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko e Minisitā eni ‘oku fa’a me’a mai ma’u pe pea ‘oku ou tui he na’e me’a mai foki ia na’a nau loto ke nau fakataha ke fai e liliu pea a’u mai ia ki heni ia ‘oku me’a hifo ia ‘oku te’eki pē ke liliu ia. ‘Oku ou tui Sea na’e tataki e Minisitā ko eni ha fa’ahinga laumālie pe ko e hā he ‘oku lahi ‘ene ‘asi ma’u pe he lotu ‘aukai. Na’a ko e ‘uhinga ia na’a kuo hanga ‘e he laumālie ‘o tataki mai e Minisitā ke tu’u pē ia he me’a na’e tu’u ai he ko e me’a pē ia ‘oku totonu, me’a pē ia ‘oku totonu ‘i he hā ko eni ko ē na’e ‘uluaki ‘asi ai Minisitā. Ke ‘oatu e mēmipa ko eni ke fokotu’u atu he ‘ū kautaha ko eni mei tu’a ‘oku ‘uhinga lelei pea napangapangamālie ange ia ki he mēmipa ko ia. Kai kehe ke ‘omai pe mu’a ha’o me’a mo ha’o fakama’ala’ala na’a ‘oku to e ma’olunga ange ho’o ‘uhinga ‘a ‘au pē na’a ke tu’u pe koe ‘o me’a mai ke liliu. Ka ko ‘eku tui ‘a’aku ‘oku napangapangamālie ange pē ‘a e tu’u ia ‘a e lao ko ē na’e tohi‘i mai ‘i hono to e liliu ko eni ke mai e mēmipa tānaki pe ko e mēmipa ‘oku hangē ko ē ‘oku to e fihi Sea. Ko ‘etau feinga eni ki he Pule‘anga ke faka‘ata‘atā tautefito ki he ngaahi me’a pehe ni mei hono to e fili ha ngaahi, ko e mēmipa ko eni, ‘oku, na’e ‘osi tu’u mai pe ko eni na’e tuhu’i mai ko ē he lao pea toki liliu ko e fili mai eni he ngaahi kautaha ko ē ‘oku nau fengāue’aki tonu pea mo e ‘uhinga ‘o e lao ko eni ko e me’a ko e hala. Pea ‘oku ‘uhinga lelei ‘aupito ia ke nau fili mai ha’anau Fakafofonga ke kau ‘i he mēmipa ‘i he komiti ko eni ko e *Steering Committee* ko eni. Ko ia ‘oku ou kole ‘Eiki Minisitā mai ange ha ‘uhinga pē na’a ‘oku, pe ‘oku tonu ange pē ‘o fakapotopoto ‘a e tu’u ko ē ‘a e lao ke fili mai ‘a e mēmipa ia ko eni mei he kautaha ko eni ‘oku nau fengāue’aki fekau’aki mo e komiti ko eni.

Fokotu‘u na’a lava ke mēmipa he Kōmiti RMFSC kau *ceo* kuo ‘osi teu‘i nautolu ki he fatongia

Ua ko ‘eku, ‘i he kupu tatau pē ki he kau mēmipa Sea ke me’a mai ange ‘a e Minisitā ko e ‘uhinga pe ‘oku tonu ke to e, ke kau e kau Minisitā ko eni pe ko e ngaahi komiti pehe ni ‘oku fe’unga pe ia mo e kau *CEO*. Fakatātā fe’unga pē *CEO* ko ē ‘a e Minisitā kapau ko e *MOI* potungāue ia ko eni ‘oku ‘osi ‘ai pe ia he (*d*), Minisitā Polisi mo’oni pe ia he ‘oku fekau’aki e hangē ko e *traffic* mo e me’a ko e hala. Na’a ‘oku lelei pē ia toki ‘omai pē ‘e koe ha ‘uhinga ‘Eiki Minisitā ke ‘omai pē Komisiona Polisi ia ki ai pea ‘i ai pē mo e *CEO* ‘a e Falepa‘anga ke ha’u pē ia ‘o Sea pea fai’aki pē ia ‘a e *CEO* ‘a e potungāue pea ‘oku tonu ke ‘i ai mo e kau talēkita mo e kau me’a ko eni. ‘Oku ou tui ‘oku ‘i ai mo e tokotaha ‘oku tonu ke ‘omai mo e *CEO* ‘a e *Land* ‘a e Minisitā Fonua he ‘oku fekau’aki he ‘oku ‘i ai mo e ngaahi me’a he lao ko eni ‘oku fekau’aki mo e fonua fekau’aki mo e savea e hala mo e hā fua. Ko ia ko ‘eku lave pē ‘a’aku Sea ‘ai mai ange ha ‘uhinga ‘Eiki

Minisitā ke to e liliu ko eni 'a e (g), ke lolotonga 'ene 'uhinga lelei 'ene tu'u he lao kuo to e 'ai ke fili. Ko e fa'ahinga fili eni mēmipa tānaki ta'eta'e'uhinga pehe ni Sea na'a 'oku 'osi maau pē ha fu'u tama ia ke hū mai ai. Ka ko e, 'ikai ke tau 'uhinga ke tau ngāue'aki e ngaahi 'uhinga mahamahalo pehē ka 'oku fiema'u pe ia ke 'omai ha 'uhinga lelei ki he to e liliu ko ia pea mo 'omai ange na'a 'oku fe'unga pe komiti 'ū pehe ni ki he kau *CEO* ke nau fakahoko ka mou me'a pē moutolu he Kapineti. 'Uhinga he 'e 'oatu 'a e ngaahi lipooti kotoa pea te mou aofangatuku pea mou me'a mai ki Fale Alea ni 'o fai ho'omou ngāue ko ia kae tuku e ngaahi me'a pehe ni mo e ngaahi komiti ngāue pehe ni ke ngāue'i 'e he kau *CEO* kuo 'osi teu'i kinautolu ke nau fai e ngāue ko ia. Ko e ki'i lave pē ia Sea kapau 'e lava 'o fakamalanga mai mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele ko hono faka-papālangi mahalo 'oku to e mahino ange ia e me'a 'oku tokanga ki ai e Feitu'una ...

Lord Fakafanua: Tapu pē mo e Feitu'una Sea ...

Sea Komiti Kakato: ... ko e *road contractors* 'io me'a mai ...

<007>

Taimi: 1159-1204

Lord Fakafanua : ... Sea ko e tānaki atu pē ki he me'a ko ia na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Fika 1 Nōpele 'o Ha'apa'i, fekau'aki pea mo e kupu 9. Ko e toki 'osi eni e feme'a'aki fuoloa 'a e Hou'eiki ki he pa'anga ko ē 'oku fakahū ko ē ki he Komiti Ngāue Sino'i Pa'anga Monomono Hala. Pea 'oku ai e fetō'aki ai 'i he kupu 8 kupu si'i (6) (e), (f) mo e (g) tokua ko e pa'anga ko iá 'e malava pē ke 'ova ia he me'a ko ia na'e fakahū ko ē he patiseti. Ka 'oku fai e tokanga ki he me'a 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga Nōpelé Sea, koe'uhi ko e kupu 9 ko e sino ia ngāue ko e sino eni te ne hanga 'o pule'i 'a e fo'i *fund*. 'Oku ou pou pou ki he me'a 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki Nōpelé he ko e kupu 9 kupu si'i (2) na'e 'osi fakahā mai pē ai 'a e ni'ihi ko eni kau 'i he komiti. Pea 'oku ou pou pou pē au ki he liliu ko eni na'e 'omai 'e he 'Eiki Minisitā ke hoko 'a e Minisitā ko ia 'o e Pa'angá ko e Sea. He koe'uhi 'oku fekau'aki tonu eni mo e pa'angá. Kae fika 2 hifo 'a e Minisitā ko ē 'oku 'i he Ngaahi Ngāue Lalahi. Ko e me'a ko ē ki he ni'ihi ko eni he nau mēmipá pē ko e *CEO* pē ko e Minisitā, 'ikai ke 'i ai ha'aku fu'u tokanga 'a'aku ki ai. Ko u tui mahalo 'e toki fakama'ala'ala mai pē 'e he 'Eiki Minisitā 'a e 'uhinga 'oku 'i he levolo ko eni 'a e Minisitā.

Poupou ki he fokotu'u kau mēmipa tānaki ki he Kōmiti tokangaekina ngāue ki he hala

Pea 'oku ou pou pou 'aupito kapau 'e lava ke tānaki atu pea mo e Potungāue ko eni Minisitā Fonuá ki he komiti ko eni, he koe'uhi ko nautolu 'oku nau hanga 'o savea'i mo tuhu'i mai 'a e hala ko ia 'e fai ki ai e ngāué. 'A ia ko e fo'i matavaivai pē 'e taha 'oku ou sio'i 'i he fa'unga ko ē komiti, pea ko 'eku fehu'ia pē hangē ko e me'a na'e 'ohake 'e he 'Eiki Nōpelé 'a e liliu ko ia na'e fokotu'u mai 'e he 'Eiki Minisitā ke to'o 'a e mēmipa 'e taha ke fokotu'u atu 'e he kau aleapau ngāue halá kae fakahū pē he mēmipa tānaki. 'A ia ko e mēmipa tanaki pē ko e *co-opt member*, 'oku te'eki mahino mai pē ko hai 'a e tokotaha ko iá, ko e hā 'a e founga 'e fili'aki, ko e hā 'ene ngaahi taukei, pē 'oku ai ha *qualification* ki he lakanga ko iá pē 'ikai. Pē 'oku fiema'u ke 'i ai ha taha mei he kau alea ngāue ngaahi halá. Ngalingali ko nautolu 'oku tefito ki ai 'a e pa'anga ko eni pea 'oku tonu pē ke 'i ai honau le'o 'i he komiti, he ko nautolu e kau *stakeholder* ko nautolu 'e foaki ki ai 'a e 'ū *contract*.

'A ia 'oku ou tui au ki hono fakakau kinautolú. Pea kapau 'oku ai ha 'uhinga makehe ia 'oku tñnaki mai 'e he 'Eiki Minisitā e *co-opt* fēfē kapau 'e tu'uma'u 'a e (g) kae tñnaki atu ha fo'i (h) ke *co-opt*, ke tñnaki mai pē *co-opt* 'oku fiema'u 'e he 'Eiki Minisitā kae kei 'i loto pē 'a e kau fakafofonga ko ia 'e fili atu 'e he kau aleapau ngāue halá. Na'a sai ange ke fakatou ma'u pē fiema'u 'a e 'Eiki Minisitā kapau 'oku ai he *co-opt* ia 'oku ne fiema'u.

Tui tonu ke 'i ai kau fakafofonga mei he kautaha hala 'i he Kōmiti tokangekina e hala

'Oku 'ikai ke u, ke tāmata'i 'a e *co-opt* koe'uhí ko e ngaahi mahamahalo ke pehē 'oku ai pē ha taha ia 'oku talitalifaki mai ke hū ki loto ki he komiti, ka 'oku 'ikai ko e poini ia 'oku ou 'uhinga ki aí. Ko e poini ko u 'uhinga ki aí tonu ke 'i ai ha fakafofonga 'a e kau ngāue halá 'i loto he komiti pea ko hono fo'i tamate'i pehé ní, 'oku 'ikai, tapuni'i 'a e matapa ia pea 'e 'ave leva e mafai ko ia ke fili mai 'a e tokotaha ko iá ki fe 'ia. Te'eki ai ke fu'u mahino mai pē ko fē 'a e tafa'aki 'e fili mai kinautolú pē ko e mafai ko iá 'oku 'i he 'Eiki Minisitā, pē 'oku ai ha ngaahi tu'utu'uni kehe ia 'oku 'ikai ke 'asi he laó, 'oku he hanga 'o fili mai 'a e Fakafofonga ko iá. 'A ia ko e tñnaki atu pē ki he me'a ko ia 'oku tokanga ki ai 'a e Ha'apai 1 'Eiki Nōpele. Mālō.

Sea Komiti Kakato : 'Io mālō 'aupito 'Eiki Nōpele, mahalo 'oku mahino hono fakapapālangí ia; 'a e fakatonutonu na'e fai 'e he 'Eiki Minisitā kupu 9 kupu (g) 'a ia ko ha tokotaha ko e mēmipa ia mei he kau *contractor* 'o e ngāue hala ngāue ke fakahoko, ko 'ene 'asi ia he fakapapālangí 'a e tñnaki mei tu'á. Me'a mai Tongatapu 1.

Tokanga na'a hoko natula fa'u Lao e Fale ke fakalao'i maumaulao

Siaosi Pohiva : Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki. Sea 'oku ou poupu ki he fokotu'u pea mei he Fika 2, ka 'oku pea 'oku 'atu ai pē mo e fakakaukau ko ení. 'Oku totonu ke tau to e sio ki he ngaahi kupu kehe 'o e laó he 'oku nau felālāve'i pea mo e me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e fakahoha'a 'i he kupu 8. 'A ia 'oku ou hanga 'o 'oatu fakataha 'a e ngaahi kupu ko ení ko e kupu 9, 'a eni na'e toki me'a ki ai 'a e Hou'eiki Nōpelé, konga 4 (g). Ko e kupu 16 fekau'aki pea mo e ngaahi vahe'i, 17, 18 mo e 19 (c), d) mo e e)...

<008>

Taimi: 1204-1209

Siaosi Pohiva: ... ka u ki'i lave atu Sea. Ko e natula e me'a ko e fa'u lao ke tau malu'i 'a e koloa 'a e e fonua. Kapau te tau sio fakalukufua ki he ngaahi lao ko eni ngaahi kupu ko ē na'a ku hanga 'o 'oatu Sea. Hangē 'oku tau to e hanga tautolu 'o faka'ata'atā atu e me'a ko eni ke to e si'isi'i e malu ia e koloa 'a e fonuá. Tau faka'atā 'etautolu 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga hua 'oku fa'a pehē fakalao'i 'a e kaiha'á. Ko u manavasi'i Sea na'a hoko 'etau fa'u lao ko eni ke mo'oni e fo'i fakahua ko ia. Ko e taukapo ko eni 'a e Fika 2 ...

Tokanga Palēmia ke fakapotopoto'i e fakamalanga he Fale

'Eiki Palēmia: Sea, tapu mo e Sea. Ko u kole atu pē mu'a ke ki'i fakapotopoto mu'a 'a e, 'oku 'ikai ko 'etau 'i, 'ikai ko ha Fale eni 'oku tau hanga 'o fakalao'i ai e kaiha'a. Ko e lao ko eni ko e

ta'u eni 'e, 'osi eni e senituli *section* pē hiva e fo'i lao ko eni 'oku tau hanga 'o liliu 'o tau fai ko ē 'o ma'u e fo'i *section* ko eni 'e nimangofulu tupu ko eni he taimi ni. Ta'u 'e 100 pea 'oku 'omai leva he tokotaha ko eni 'oku ne me'a, fa'a 'ai pē 'e ia e ngaahi fo'i lea ko ia he 'e ha'u foki ia he pepa pea to'o mai ia he *news*. Kuo ne hanga 'o 'ai e fo'i lea ko ia pea ngali lelei hangē ko ē 'oku ne pehē tau fakalao'i e kaiha'á. Kapau te u lea atu he ngaahi fo'i kaiha'a nau 'osi 'iló, tuku e 'ai noa'ia. Mālō Sea.

Siaosi Pohiva: 'Oku 'ikai ke u tali au ia ...

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia mou fakamokomoko pē neongo 'etau tu'utu'uni he laó. Me'a mai Fakafofonga.

Siaosi Pohiva: Mālō ko u tui ko e fakapotopoto tahá pē eni nau 'ai atu Sea fakatatau ki he faka'uhinga te u 'oatú. Ko e (a), (b), (c) mo e (d) 'i he fika kupu 8 ko u tui kuo 'osi fe'unga pē fo'i silini ia ko ia ke fakahoko 'aki e ngāue ko eni. Pea kapau 'e to e fiema'u ke lahi ange Sea, 'oku 'i ai e mafai e Pule'angá ke nau faitu'utu'uni na'a tau talanoa he patisetí. Na'e me'a na'a mau fehu'ia pē ko e hā e fu'u silini lahi pehē 'oku tuku he Falepa'angá. Pea ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga na'a ne pehē 'oku tuku ia hē he te mau toki lava 'o vahevahe atu ki he ngaahi ngāue kehe. 'Oku 'osi 'i ai pē mafai ia pea kapau 'e 'ikai ke to'o e me'a ko ē (e), (f) mo e (g) kei lava pē 'o fakahoko e ngāue ia. Ko e me'a ko ē 'oku mau tokanga ki ai ko e (a), (b), (c) mo (d) 'oku 'osi 'i ai e fo'i silini ai pea 'oku *revolve* pē he ta'u kotoa pē hono tānaki. 'Oku me'a mai e me'a 'oku 'osi a'u 'o 10 miliona. Pea kapau he 'ikai ke toki a'u pea toki tu'utu'uni pē 'a e Kapineti ki ai he 'oku nau tu'utu'uni kapau 'oku nau lava tu'utu'uni ki he silini ko eni ke le'ei holo lolotonga 'a e tāpuni 'a e Fale Alea ko e hā e me'a 'oku nau ta'elava 'o tu'utu'uni ki ai ki he ki'i silini ko ē ke fakalahi 'aki e patiseti ki he halá. Kupu 9...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io Fakafofonga ko e fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā Pa'angá. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Fale 'Eiki ni. Fakatonutonu pē ki he lea 'oku ngāue'aki hotau Fale ni Sea ke ki'i fakamolumalu'i 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ko e le'ei holo ko e fakahoko fakalao e tu'utu'uni na'e faí.

Sea Komiti Kakato: 'Io tonu ē fakatonutonu.

Siaosi Pohiva: Mālō ka 'oku 'uhingá 'oku lava 'o fakahoko fakalao ko e *Public Finance Management Act* 'oku ne 'oange 'a e mafai ki he Hou'eiki Minisitā mo e Kapinetí ke nau fai e ngāue ko ia. Ko e kupu 9 Sea na'e me'a ki ai ko 'eku 'ai pē eni ke tau, tau sio fakataha ki he fanga fo'i lao ko eni 'oku nau felālāve'i lolotonga pē 'oku sai kuo tonu pea fakapotopoto ange 'a e mēmipa 'e taha hangē ko e fakamalanga na'e mai he Hou'eiki 'oku 'ai ia ke liliu ko e mēmipa tānaki. Hangē 'oku kamata ke to e 'ao'aofia mo e fo'i hū mai ko ia.

Ko e kupu 16, ngaahi vahe'i te u lau atu eni mo e fakapilitānia pē, 'uluaki 'e ngofua ke vahe'i 'e he Minisitā, *CEO* pē Talēkita 'aki ha tohi ki ha 'ofisa 'i loto 'i he potungāue 'a e kotoa pē

taha ‘o honau ngaahi mafai pē fatongia takitaha ‘i he lao ni. Fokotu’u ha ‘ofisa pea ‘oange mo hono mafai. ‘E ngofua ke ngāue’aki pea fakahoko ‘a e ngaahi mafai ko eni mafai mo e fatongia kuo vahe’i ‘e he taha kuo vahe’i ki ai ‘o felāve’i mo e ngaahi me’a pē fa’ahinga ‘o e ngaahi me’a kuo fakamahino ‘i he tohí. Sea ...

<009>

Taimi: 1209-1214

Siaosi Pohiva: ... tau ‘osi ko ē ‘a e ‘ave silini ki ai, to e fokotu’u mo e fo’i ‘ofisa ia, ‘oange mo hono mafai ‘ona ia.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, me’a mai ‘e ‘Eiki Minisitā. Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Ko e mafai ko eni ‘oku angamaheni pē ia ‘i he lao, ‘oku malava ‘e he ‘Eiki Minisitā ke ‘oange ki ha taha ‘i he ngāue ke faingofua ‘a e ngāue. He’ikai ke me’a atu e Minisitā ‘o lele takai holo ‘o fai e me’a, ka ko e mafai eni ‘oku, ‘atā pē ia ‘i he ngaahi lao ke tuku atu ke fakahoko e ngāue mo fakahoko e fatongia ‘Eiki Sea, ko e *delegation* ia, *power of delegation*.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea. Ko e taimi ko ē ‘oku ‘ao’aofia ai e fo’i mafai ko ia he hū mai ko ena e fo’i liliu ki he (*g*) kupu 9, mēmipa tānaki.

‘Eiki Palēmia: Sea.

Siaosi Pohiva: ‘Oku ‘ikai fakangatangata, 4 Sea ‘oku pehē, 3.

‘Eiki Palēmia: Ka u ki’i fakatonutonu atu pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘ao’aofia ai.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘ao’aofia ai Fakafofonga mei he ‘Eiki Palēmia.

Siaosi Pohiva: Sea, ko ‘eku faka’uhinga ia ‘a’aku ‘oku ‘ao’aofia.

‘Eiki Palēmia: Tapu pea mo e Feitu’una Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni. ‘Oku angamaheni pē ke toki hanga pē ‘e he komiti ‘o fili ha taha ‘e fiema’u mo e fo’i *issue* ke hū mai, ke hū mai ki he fo’i *meeting* ko ia pē ko ha me’a, pē ko ha mēmipa. Ko e, ‘oku ai, kuo u fakatokanga’i ‘e au ia ‘i he taimi ko ē ‘oku ‘ai ai ko ē ha taha ko ē mei he ngaahi kautaha, ko e *conflict of interest* ia, ‘e fu’u ‘ilonga ia pea faingata’a ia ke to e ‘alu ‘o *bid* mai ha me’a he ‘oku kau ia ‘i loto ‘i he me’a ‘i he fo’i. Kapau ‘e kei tuku ‘a e kau aleapau ngāue hala ke mēmipa. ‘A ia ko e fo’i sino ko ē te te fili mai ko ē ke kau ko ia ‘i he komiti ‘e faingata’a ke ‘alu ia ‘o *bid* ki ha me’a he koe’uhi ‘oku kau ia he alea’i ‘o e me’a ko ia ‘oku fai. ‘A ia ‘oku ua pē, ‘oku ua e me’a’, ka ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku ‘ai ha me’a ke fakapulipuli, ‘ikai, hala ‘aupito ia Sea. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, ki’i malanga mai pē miniti ‘e 2 Fakafofonga, ‘oku vave ‘etau taimi ka mou toki me’a mai ‘anai ‘o toki hoko atu homou feme’a’aki, mālō.

Tokanga ngali 'ao'aofia tu'u kupu 1 & 18 e Lao

Siaosi Pohiva: Ko ia, ko e kupu 17 mo e 18, 'Ikai mo'ua taautaha kau ngāue 'o e potungāue pea mo e 18, Ngaahi Hia Fakalukufua. 'Oku lava pē ke haofaki'i 'e he ongo kupu ko eni ha ngāue ha taha kuo fili pē vahe'i 'e he mafai 'o e Minisitā, CEO, 'i ha'ane ngāue 'o fakatatau ki he fakalea ko ē 'oku pehē, konga ki lalo, "Ikai fakahoko fatongia kuo tukuaki'i ki ai 'i hono fakahoko 'o e fatongia pē ngāue ko ia 'i he loto ma'a". 'Ikai ke fu'u loko mahino Sea, kai kehe ko e 'uhinga ia 'eku fakamalanga Sea ke tau siofi fakalukufua, he 'e malava ke, 'oku fengāue'aki 'a e ngaahi kupu ko eni ke hoko ai ha matāmama mei he fo'i silini ko eni

'Eiki Palēmia: Sea ki'i fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io, fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ko e fo'i fakakaukau ia tapu mo e Feitu'una Sea, 'i he loto ma'a, 'a ia kapau te te fai ha me'a ko e, na'e 'ikai ke ai ha'o, na'e tonu pē 'ete fakakaukau pea fakamo'oni'i ia, ko e *innocent mistake*. 'E kehe ia, 'e kehe ia mo 'ete *intention* ke fai ha me'a ke hala. 'Oku ua 'a e me'a, ke tau 'ilo'i ko e fēhalaaki ko e kakai kitautolu 'oku fakangatangata 'etau mahino pea 'i ai e taimi 'e taha 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ate 'ikai ke kakato 'ete mahino pea ko e me'a ia 'oku ui 'e he lao *innocent mistakes* pea 'oku 'ikai ke tautea pea 'oku hili si'isi'i ange hono ki'i tautea, ka kapau ko e *intentionally*, 'io, 'e tautea ia. 'Oku hanga 'e he Lao 'o fakafaikehekehe'i 'a e me'a ko ia. Ko e ki'i fakamahino atu pē ia, mālō, Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia, Fakafofonga kuo u sio ki he'etau taimi, ko e hia fai'ilo.

Siaosi Pohiva: 'Io. Sea, ka u ki'i faka'osi atu pē me'a ko eni.

Sea Komiti Kakato: Ko 'etau taimi, te ke toki me'a pē 'anai, ko 'etau taimi 'oku pule ko ia tau liliu 'o Fale Alea.

(Na'e liliu 'o Fale Alea.)

'Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke toloi e Fale Alea ki he 2.

(Toloi e Fale ki he 2pm)

<003>

Taimi: 1417-1422

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea e Fale Alea.

'Eiki Sea: Mālō mu'a ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko e ngaahi fakatonutonu eni ki he Lao Fakaangaanga 'oku lolotonga tufa atu ke mou me'a ki ai toki me'a atu pē 'Eiki Minisitā ki ai 'i he Komiti Kakato. Sai pē ko ena kuo foki mai Minisitā. Hou'eiki tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Liliu ‘o Komiti Kakato)

Sea Komiti Kakato: Tapu pea mo e ‘afio ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga, tapu mo e Tu’i ‘o Tonga, tapu ki he ‘Eiki Sea, kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Palēmia neongo ‘oku ‘ikai ke me’a heni, tapu atu ki he Hou’eiki ‘o e Fale. Hou’eiki tau fakafeta’i pē ki he ‘Otua Mafimafi tau kole pē hono ivi, Laumālie Mā’oni’oni ke kei tataki mo foaki ivi, foaki maama kia kimoutolu, tau fakakakato’aki ‘a e Lao Fakavavevave ko eni. ‘Oku ou kole atu pē Hou’eiki ke mou malanga pē mo mou manatu’i ‘a e mahu’inga ‘o e lao ko eni, ko e Lao Fakavavevave, mou me’a pē ‘o fekau’aki mo e ngaahi kupu, ‘i he anga ‘o e faka’uhinga mo ‘ene fakalao, ‘oua ‘e to e hū ki tu’a, pea ‘i ai ha ngaahi lea ‘o tala ki tu’a ‘oku ‘ikai ke fe’unga ia mo ‘etau ngāue heni. Ko ena ‘oku tufa atu kiate kimoutolu ‘a e ngaahi fakatonutonu, ko e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hala ‘e toki, mo hono fakakupu ‘e toki ‘i ai ‘a e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā, tau kole ki he ‘Eiki Minisitā? Te ke fie me’a fekau’aki mo e ‘ū fakatonutonu ko eni, ka u tukuange ‘e au ki he Hou’eiki ke nau hoko atu ‘a e feme’a’aki, me’a mai.

Ngaahi fakatonutonu fo’ou ki he kupu 9 Lao Ngaahi Hala 2020

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu pea mo e Feitu’una Sea, pehē ‘eku fakatapu heni ki he Hou’eiki ‘o e Fale ‘Eiki ni ...

<005>

Taimi: 1422-1427

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... pea ‘oku ou kole atu pē Sea ‘oku, ‘e tufa atu ‘a e ngaahi fakatonutonu fanga ki ‘i fakatonutonu iiki pē ki he ngaahi fanga ki ‘i me’a fakakalama pē ko ena kuo ‘osi tufa atu pē ki he Hou’eiki. Pea na’e ‘i ai ‘a e fengāue’aki ‘a e potungāue pea pehē ki he kau ngāue ko eni ko ē ‘a e Fale Alea fanga ki ‘i fakatonutonu ko eni pea ‘oku ou fokotu’u atu Sea ‘a e ngaahi fakatonutonu ko eni na’e toki tufa atu.

Fakatonutonu ki he kupu 9 (b) mo (g)

‘I he taimi tatau Sea ‘oku ou faka’amu pē Sea ke u ki ‘i tokoni atu pē ‘i he ngaahi feme’a’aki ko eni ko ē fekau’aki pea mo e kupu 9 peesi 10 ‘i he lao faka-Tonga. ‘A ia Sea na’e hangē pē ko ‘eku fokotu’u ko eni ko ē ‘aneuhu pea mo e fakatonutonu ko ē na’e fakahoko ko e ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea mo e Palani Fakafonua ko ia ‘e Sea ‘i he komiti ko eni, pea toki ‘alu hifo ‘a e Minisitā ki he (b) pea na’e ‘i ai ‘a e tokanga Sea ki he (g) ki he mēmipa ‘e taha ke fokotu’u atu ‘e he kau aleapau ngāue hala na’e fokotu’u atu foki Sea ke liliu ia ko e mēmipa tānaki pea ko e ‘uhinga na’e to’o ai eni Sea kae liliu ki he mēmipa tānaki koe’uhí ko e ngaahi ngāue kotoa pē ‘a e Pule’anga ‘e fai hono alea’i pea fai e sio ki ai ‘e he komiti ko eni pea ‘e malava ke hoko ‘a e *conflict* pea mo e tokotaha ko eni ko ē ‘e fakahū atu ko ē pea mei tu’a. Pea ‘i he taimi tatau ‘oku fai ‘a e tokanga lahi ‘aupito ki he ngaahi *information confidential* ‘e fakahoko ‘i he komiti ko eni pea ‘oku ou fokotu’u atu au ia Sea ke to’o ā ‘a e *co-opt* ia kae ‘ai ‘a e *Solicitor General* ‘i he fika (g) fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia kupu si’i (g).

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: He ‘oku ‘osi ‘i ai pē ‘a e Talēkita ko eni ko ē ‘oku ne

tokangaekina 'a e 'enisinia sivile pea pehē ki he fefononga'aki, Talēkita 'o e potungāue 'oku ne tokanga'i 'a e fefononga'aki 'i he halapule'anga pea 'oku ou tui Sea 'oku mā'opo'opo ai 'a e komiti ko eni pea 'e sai ange ia ke 'oua 'e to e kau mai ha tokotaha ia pea mei he ngaahi kautaha ko eni ko ē 'i tu'a koe'uhí pē fai e ngaahi e ngāue pea mo e talanoa ki he ngaahi me'a mahu'inga heni 'e malava pē ke fai ha talanoa ki he ngaahi ngāue pea mo e ngaahi piti mo e ngaahi me'a ko ia pea lava ke 'alu e tokotaha ko ia 'o to e fakahoko atu ia ki ha ngaahi kautaha kehe pea nau piti mai nautolu ia. 'A ia ko e 'uhinga ia 'oku fokotu'u atu ai ke to'o ia kae 'ai pē 'a e *Solicitor General* 'i he (g) fakamolemole, fokotu'u atu ai pē Sea 'a e fo'i lao ni mālō.

Lord Tu'iha'angana: Sea 'ai ke u ki'i fehu'i mu'a, tapu mo e Feitu'u na mo e ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā katoa e 'ū fakatonutonu ko ia ...

Lord Tu'iha'angana: Fēfē Hou'eiki Minisitā ko e hā ho'o poini ki ai ko e hā ho 'uhinga pē na'a ku kole foki kapau 'e me'a pē nautolu ia he Kapineti kae fai he kau *CEO* na'a 'oku 'i ai ha to e 'uhinga, ko e hā e 'uhinga ki ai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia Sea na'e fai pē hono *discuss* 'a e me'a ni Sea 'i he *Law Committee* pea na'e faka'amu pē 'a e Hou'eiki Minisitā ke nau lava pē 'o pule'i lelei 'a e pa'anga ko eni pea ko e 'uhinga ia 'oku 'ai ai 'a e Hou'eiki Minisitā ki heni pea hangē pē ko e me'a 'a e 'Eiki Nōpele ki he fokotu'u ko eni ko ē ki he 'Eiki Minisitā ke kau mai 'a e 'Eiki Minisitā ki he Fonua heni 'io na'e 'osi kau atu ia he fokotu'u ko ē 'aneuhu ke tānaki ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ki he Fonua 'i he komiti ko eni mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Fifili kihe founa he kupu 8 (5) (b) 'oku fili e komiti te nau pule'i ngāue ki he monomono hala

Lord Fakafanua: Sea ko e kole fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā ke ne fakama'ala'ala mai. Na'e me'a foki e 'Eiki Palēmia kapau 'e tānaki atu 'a e *co-opt* ko eni 'a e kau fakafofonga e kau ngāue ngaahi hala ki he komiti ko eni. 'E ngalingali 'e 'i ai 'a e *conflict* ko e 'uhinga ko e komiti ko eni te ne hanga 'o tataki 'a hono sivilivivi 'i 'a e ngaahi *contract* mo e 'ū me'a ko ia. 'A ia 'oku ki'i fifili 'eku sio ko eni ki he fōtunga ko eni e kōmiti. Fakatatau ki he kupu 8 kupu si'i 5(b) 'oku 'asi ai 'a ia ko e kupu 5 'oku lau kuo pau ke tokangekina 'e he *CEO* ke fakapapau'i pea ko e (b) ke fakamole 'a e sino'i pa'anga kuo pau ke fakatatau ki he ngaahi Lao Fakatau faka-Pule'anga mo e ngaahi tu'utu'uni. 'A ia mahalo 'oku ki'i ...

<007>

Taimi: 1427-1432

Lord Fakafanua : ... mahino ange 'a e fakapālangi heni, ko e 'uhinga eni ki he *procurement*. Ke fakatatau hono *award* mo hono *procure* 'a e ngaahi *contract* ko ia *under* he *fund*, fakatatau ki he ngaahi Lao ko ia *Procurement* pea mo e *Regulations*. 'A ia ko 'eku fie 'ilo pē 'aku ia kapau ko ia, 'e kei *conflict* kapau 'e kau atu ha fakafofonga e kau ngaahi halá 'i he komiti? He koe'uhi kapau 'e

tu'utu'uni pē e komiti ko e fo'i ngāue ko eni 'oku fiema'u ke tanu e hala fē, tau pehē pē ko e Hala Taufa'ahaú. 'Ikai 'ave 'a e fo'i ngāue ko iá ki he *procurement* ke nau hanga 'o sivi'i 'a e ni'ihi ko ia 'e *bid* ki ai, pē 'e to e fakafoki mai pē e ngāue ia ko iá 'o fai pē ia 'e he komiti ko eni 'a e ngāue *procurement*. Ko e anga pē 'eku sio koe'uhí ko e fatongia 'oku 'ave ki he *CEO* fakatatau ki he kupu 8(5) ke ne fakatokanga'i ko e me'a ko eni 'oku pau ke muimui fakatatau ki he Lao 'o e *Procurement* pea mo e ngaahi *Regulation* e *Procurement*. Kapau 'e, me'apango pē ko e 'ikai ke me'a heni 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá ke ne fakama'ala'ala mai 'a e *process* ka ko e kole atu pē ke fakama'ala'ala mai e 'Eiki Minisitā 'oku 'o'ona 'a e lao ko eni kātaki. Ko ia pē tānakí Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue'anga Lalahi : Tapu pea mo e Feitu'una Sea, kau eni ha fehu'i lelei 'aupito, pea 'oku mo'oni pē 'a e me'a 'a e 'Eiki Nōpelé 'oku, 'e 'ave eni 'o fakafou 'i he *procurement*. Pea koe'uhi Sea ko e ngaahi *project* kotoa pē pea mo hono ngaahi *costs* mo e ngaahi me'a pehē, 'oku pau 'e fai 'a e lave ki ai 'i he ngaahi fakataha ko eni pea ko e 'uhinga ia 'oku 'ikai ke kau ai 'a e, 'oku 'ikai ke fiema'u ke kau ai 'a e ngaahi kautaha ko eni 'i he komiti ko eni Sea. Mālō.

Semisi Sika : Mālō Sea 'i he kaveinga tatau pē Sea.

Sea Komiti Kakato : Ke faka'osi mai he me'a na'a ke malanga ai 'anenaí?

Semisi Sika : Ko ia.

Sea Komiti Kakato : Ko ia. Hoko atu ho'o me'á 'au.

Semisi Sika : Ko 'eku fehu'ia pē 'e au ia 'a e 'uhinga ko ia ke Sea ai 'a e Minisitā Pa'angá he komiti ko eni. Mahino pē hono fatongia ke tokanga'i 'a e pa'angá pea ko e komiti foki ko eni 'e 'i ai 'a e silini lahi ke 'ave ki ai ke tokanga'i. Ko e mahino'i ko ia 'e he motu'á ni Sea ko e tefito'i fatongia 'o e fo'i sino fo'ou ko eni, ke nau monomono, tokanga'i 'a e halá. 'A ia 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi me'a fakatekinikale ia heni 'i he fatongia ko ia 'o e komiti ko eni. Ko hono filifili 'a e ngaahi hala ke tanu, ko hono pule'i 'o e ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi kongokonga feitu'u 'o e ngaahi hala. Ko e fatongia pē ia 'o e Minisitā Pa'angá ke 'omai e silini 'o 'ave ki he komiti ko eni ke fai 'e he komiti ko eni honau fatongia ki he halapule'anga. 'A ia 'oku ou poupuu atu au ki he fokotu'u ko eni ko ē ke Sea pē 'a e 'Eiki Minisitā ko eni ko ē ki he *MOI* kau atu pē ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá koe'uhi ke tokoni ki hono leva'i lelei 'a e silini.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Sea ka u ki'i tokoni atu pē Sea.

Semisi Sika: 'Io.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Tokoni atu pē Sea. Ko e kupu 8 kupu si'i (2) 'oku ne talamai **kuo pau ke 'i ai 'a e 'akauni 'a e sino'i pa'anga monomono halá, ke pule'i 'e he Minisitā 'oku ne tokangaekina 'a e Pa'angá mo e Palani Fakafonuá.** Ko e fatongia ia 'o e komiti ko eni hono tokanga'i 'a e me'a ko ē ke fai 'aki e ngāué Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā. Mo'oni ia.

Semisi Sika : Ko ia Sea mahino pē ia, ko e me'a kotoa pē fekau'aki pea mo e pa'anga 'a e fonuá kuo pau pe ke 'i ai 'a e lave ia 'a e Potungāue Pa'angá 'i he sekitoa mo e potungāue kotokotoa. Ko e anga pē 'eku fokotu'u. Ko e fatongia ko ení mafatukituki pē ia 'i he Minisitā 'o e *MOI* ke Sea he ko e ngaahi, ko e peseti 'e 80 ia ki 'olunga 'o e ngaahi kakano 'o e tālanga mo e fatongia 'o e komiti ko ení tekunikale ia, ko e ngaahi me'a ia fekau'aki pea mo e halá. He ko 'ene 'osi ko ení 'e fetukutuku kotoa 'o 'ave ki he *procurement*. 'E kei fai pē 'e he *procurement*...

Lord Fakafanua : Sea ke u tokoni pē ki he Tongatapu 2 kapau 'oku ne tali.

Sea Komiti Kakato : Ko e tokoni ē ke tali. 'Io me'a mai.

Lord Fakafanua : Ko 'eku mahu'inga pē ke fakama'ala'ala 'a e ngaahi lakangá pea mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e sino fo'ou ko ení 'oku fa'u 'e he laó. 'A ia ko e kupu 8 'oku ne hanga 'o, 'i he kupu 8 kupu si'i (1) 'oku 'asi pē ai 'a e fo'i tefito'i ngāue ko ia 'a e komiti. 'A ia 'oku fokotu'u 'i heni 'a e sino 'i pa'anga monomono hala 'e he Minisitā Pa'angá mo e Palani Fakafonuá. 'A ia ko 'eku tokoni pē ki he me'a 'a Tongatapu 2, fokotu'u eni...

<008>

Taimi: 1432-1437

Lord Fakafanua: ... koe'uhí ko e pa'anga ko e fo'i *revolving fund* eni 'oku fokotu'u pea 'oku 'i he malumalu 'o e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko 'eku sio pē 'a'aku ia ki he, ke tau muimui 'i angé fo'i ngāue. Ko e palani ngāue 'oku fa'u he *MOI*, Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi. 'A ia ko ia 'oku ne fa'ufa'u mai e ngāue 'oku fiema'u ke fakapatiseti ko e hala fē 'oku fiema'u ke tanu he ta'u ko eni, ko e hala fē 'oku fiema'u ke tanu he ta'u ko ē ko ia 'oku ne hanga 'o fakapolokalama 'i mai e ngāue. 'A ia ko e faka'amu e 'Eiki Minisitā hono fa'u e lao ko eni ke 'i ai ha fo'i *revolving fund* ke ne *maintain* pē tanu ha hala fo'ou. 'A ia ko e fo'i palani ngāue ia 'oku fa'u ia he potungāue.

Ko e fo'i sino fo'ou ko eni 'oku fa'u mai 'a e sino ko eni ke 'i ai ha *revolving fund* pea mo ha komiti ke ne pule'i e pa'anga ke ne fakaivia'i e ngāue 'oku palani mai he potungāue. 'A ia ko e komiti ko eni 'oku, toki fakatonutonu mai pē he 'Eiki Minisitā pē 'oku hala 'eku ma'u ka ko e anga eni 'eku lau e fo'i laó, fa'u e komiti ko eni ke ne pule'i e *revolving fund* fa'u ki he *revolving fund* 'a e ngaahi pa'anga mei he tukuhau e hala, ko e loló, ko e penisiní kātoa mo ia pea tānaki mai mo e 'ū kupu 'e lava ke fakaivia'i mei muli 'e he *donor* mo ha pa'anga makehe kapau 'e vahe atu he Pule'anga mei he patiseti 'a ē ko ē 'oku na'e 'ikai ke loto 'a Tongatapu 2 ki he fo'i konga 'e tolu ko ē kimui he lisi ko ia. 'A ia 'oku 'osi mahino 'a e kupu ko ē 'oku ne hanga 'o fakaivia'i e pa'anga ke hū ki loto 'osi mahino 'i he kupu 8 'a e sino mo e fōtunga e sino 'oku 'i he malumalu e Minisitā Pa'anga he ko e me'a fakapa'anga 'eni. Pea 'i he fōtunga ko ē komiti 'oku fakakau ki ai e 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi pea na'e 'i ai e tokanga ke fakahū mo e kau tekunikale tautautefito nau fokotu'u 'anenai ke kau ki ai mo ha taha mei he Minisitā Fonua he 'oku mahu'inga ko e fua ko e ngāue ko ē hala 'oku to'o mei he Minisitā Fonuá 'i he'ene savea fakatātā pē he ngaahi tofi'a ko ē e Hou'eiki Nōpele ko e taimi ko ē 'oku to'o ai e hala 'oku momoi he Hou'eiki Nōpele e konga hala mei he 'ene tofi'a pea hoko leva ia ko e koloa 'a e Pule'anga 'a ia 'e tanu hala ai 'a e 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi.

Tui 'ikai fepaki fiema'u 'i ai fakafofonga mei he ngaahi kautaha ngāue hala he komiti nau tokanga'i ngāue hala

'A ia ko 'eku sio pē 'a'aku ia ko e 'uhinga ko e pehē ko ē 'oku tuifio e ngaahi fiema'u 'i hono fakakau atu ko eni 'a e kau *contractor* pē ko ha fakafofonga 'o e kau ngaahi ngāue halá. 'Oku 'ikai ke u sio au 'oku 'i ai ha *conflict of interest* 'i he' enau kau 'i he komiti ko 'eni he koe'uhí 'oku 'ikai ke nau kau nautolu ia hono tufa 'a e ngāue 'a ē ko ē te nau 'inasi ai. 'Oku nau kau pē nautolu ia hono sivi'i e patiseti e pa'anga 'oku vilovilo he *revolving fund*. Ko e ngāue ko ē 'oku foaki 'a ē ko ē te nau 'inasi ai 'e makatu'unga ia he sivi 'a e *procurement* 'oku 'i he malumalu ia e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko hono fa'u ko ē polokalama ngāue ko e lahi pea mo e, ko e lahi e *contract* pea mo e hala fē 'oku fai ki ai e ngāue 'oku 'i he malumalu ia 'a e palani ngāue e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

Tokanga ki he fatongia komiti ki he hala ke nau to e ngāue ke procure e ngāue ki he ngāue hala

'A ia ko 'eku fie 'ilo pē 'a'aku ke fakama'ala'ala mai 'e he Pule'anga ko fē e feitu'u 'e malava he koe'uhí kapau ko e 'uhinga ia ke to e *procurement* pē 'a e komiti ko 'eni ngalingali uesia leva 'a e kupu ko ē nau lave ki ai kupu 8 kupu si'i (5) (b) 'o kapau 'e to'o mai pē *procurement* 'o to e fakapipiki he komiti ko eni hili ko ia 'oku 'osi mahino pē kaveinga ngāue komiti ko eni ko 'enau tokanga'i, lipooti ko e hā e lahi e pa'anga 'i he *revolving fund* ko e hā e ngaahi *project* kuo tali fakatatau ki he polokalama ngāue 'oku 'omai mei he kau ngāue fakatekinikale e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi. 'A ia ko 'eku tokoni pē ki he me'a ko eni 'a Tongatapu 2 pea ko u kole pē ki he 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi ke ne fakama'ala'ala mai e tafa'aki ko ia mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'Eiki Minisitā. 'Ikai ke u tui 'Eiki Nōpele ko e komiti eni te nau hoko ko ha komiti ia ke kau 'i he lao mo e 'uhinga 'o e *Procurement Committee* 'o e *Regulation*. Pea 'oku tu'u 'atā pē ia 'o mavahevahe 'iate ia. 'Eiki Minisitā, hā e anga ho'o fakalea ho'o me'a he 'ikai malava fakangāue ia *regulation* ke hū pē komiti ia ko eni 'o hū ki he Falepa'anga 'i he ngaahi tu'utu'uni 'a e *procurement*.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā me'a mai.

Lao Ngaahi Hala ko e fakaivia pē MOI ke kau fakataha mo Falepa'anga he kumi pa'anga mavahe tokoni ki he ngāue hala

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Seá, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipá. Sea ko u fakamālō atu ki he Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apai 'i he tokoni 'oku fai Sea, ko e Komiti *Procurement* Sea ko e sino ngāue pē ia 'oku tau'atāina pē 'iate ia pea neongo 'oku fai e fokotu'utu'u ngāue mo e palani ngāue he Potungāue MOI ka ko e ngaahi ngāue lalahi kotoa pē ia 'a e Pule'anga kuo pau ke fou pē ia 'i he *procurement* ke ne fakapapau'i he 'oku 'i ai e ngaahi me'a mahu'inga ia 'oku mahu'inga ke fakapapau'i. Mahu'inga 'oku tu'uaki ki tu'a 'a e ngāue ...

Taimi: 1437-1442

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... pea ‘oku ‘ikai ke fai filifilimanako pea ko e mahu’inga ko ē ngāue ‘oku fai’ ‘oku fakatatau ki he mahu’inga e pa’anga ko ē ‘oku fakamole ai. ‘A ia ‘oku mahu’inga ‘aupito pē e fakakakato ia e fo’i *process* ko eni. Ko e fo’i lao ia ko eni ko hono fakaiuia pē ‘a e potungāue pea kau atu ki ai mo e Falepa’anga hono kumi ha pa’anga mavahe ke tokoni ki he patiseti angamaheni ko ē ‘a e Pule’anga ki he monomono mo tauhi e hala’, ko ia pē Sea, mālō.

Siaosi Pohiva: Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālie ‘aupito ‘Eiki Minisitā e fo’i fakamatala ko ia ‘oku tonu ke mahino ki he Hou’eiki, me’a mai. ‘A e ‘uhinga fo’i kupu ko eni ko e kumi pa’anga ke fai ‘aki e ngāue ki he hala, me’a mai.

Tokanga ka tali e lao ‘e fakalahi patiseti ki he tanu hala

Siaosi Pohiva: Tapu mo e Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki. Sea, ‘oku ou fehu’ia ‘e au ‘a e taimi ‘o e fo’i lao ko eni. ‘Oku ‘ikai ko ha ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke fai ha tui ki ai, mahu’inga pē ke ‘i ai e fo’i sino’i pa’anga monomono ko eni hangē ko e me’a na’e fai atu ai ‘a e fakamalanga ‘a e Fika 2 ‘anenai’ mei he ngaahi kupu pē ko eni ‘oku sipela’i mahino mai ‘e he kupu si’i 6; (a), (b), (c) pea mo e (d). Ko e ‘uhinga ‘a e fakamalanga ‘oku fehu’ia ai ‘a e taimi Sea, ko e patiseti foki e ta’u ni ‘oku fe’amokaki, 589 ‘a ‘etau *expenditures*, ko e fe’amokaki ‘oku 60 miliona. Ko e ki’i seniti ko ē ‘oku tau palani ko ē ke tau tānaki he patiseti ko eni, ko e 20 tupu miliona, mei ai ko e silini ke tau tānaki fakalotofonua. ‘I he ngaahi ta’u mai kimu’a, ‘i he patiseti ko ē na’e toki ‘osi’ na’e ‘osi mahino mai ‘oku tōnounou ‘etau tānaki. Ko e *cash flow* eni ia na’e a’u mai ko eni ko ē ki he ‘etau ‘esitimeti ko ē na’a tau alea’i, ko e 435.2 miliona pē pea mahino pē ‘a e uesia kongā kimui ‘o e ta’u fakapa’anga kuo ‘osi ‘e he *COVID*.

Ko e ta’u ni ia Sea neongo ‘oku holo ‘aki ‘a e peseti ‘e 11 ‘a ‘etau tāketi ko ē ‘etau ‘esitimeti, *revenue* ka ‘oku uesia kakato e fo’i ta’u fakapa’anga ia ko eni, hangehangē ‘e uesia kakato e ta’u fakapa’anga ia ko eni kamata pē ia he māhina ni ‘o lele atu ai ki he ta’u fo’ou ‘e he KOVITI pea ko e mālō ena ia ‘oku tāketi ‘a e Minisitā ke ma’u ‘a e 200 tupu miliona mei he tukuhau mo e ngaahi seniti pē tānaki fakalotofonua kau ai ‘a e seniti ko eni, ngaahi totongi laiseni saliothe misini, kongā e tukuhau ‘ekisia’. Ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai ‘Eiki Sea, kapau te tau tali eni, ‘e to’o e fo’i silini ia ko ē mei he ki’i *revenue* na’e ‘osi ‘esitimeti ko ē 200 tupu miliona ‘o ‘alu ia ki he fo’i sino’i pa’anga ko ‘eni, to e holo hifo ‘a e ki’i seniti na’a tau tāketi ki ai kae fakalahi ia ki he tanu hala. Na’a tau kei longoa’a Sea he ‘esitimeti ko ē mo e patiseti na’a tau toki paasi he tanu hala, ko eni kuo to e fakahūhū mai e fo’i lao ko eni ke to e fakalahilahi atu Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga fakatonutonu e ‘e fe’unga mo e me’a ‘oku ke lolotonga me’a ai. Me’a mai Minisitā Pa’anga.

Fakamahino ko e ongo lao ki he hala tokoni fakaivia ngāue ki he tokanga’i hala

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale ‘Eiki Sea. Ko e ‘uluaki pē Sea ko e fo’i lao ko eni ko e ‘uhinga’ he ‘oku pehē ‘e he Fakafofonga Fika 1 ‘oku hu’uhu’u ki he taimi e fakahū mai e fo’i Lao ko eni Sea. Ko e fo’i Lao ko eni kuo fuoloa e ngāue ki ai ‘a e Pule’anga, Pule’anga eni ‘e 3 ‘aki eni. Ko hono toki lava eni ke fakahū mai Sea, na’e fiema’u ‘e he Pule’anga ia ke fai e ngāue ko eni pea na’e ‘osi kau pē ia he ngaahi alea mo e ngaahi Pule’anga mo e ngaahi kautaha tokoni ‘enau fiema’u ke fokotu’u ‘a e *account* ko eni. Ko e fehu’i’i Sea, ko e hā e me’a na’e ‘ikai ke nau fokotu’u ai? Ko eni ko e taimi eni ‘oku fakakaukau ‘a e Pule’anga kuo maau ‘a e ngāue ki ai ki he ongo fo’i lao ‘e 2 ko eni ke fokotu’u. Ko e me’angāue eni ia ‘Eiki Sea, ko ‘ene faka’atā mai ‘a e fokotu’u ‘a e *account* ko eni ko e me’angāue ki he Pule’anga ke tokoni ai ki hono tanu mo hono monomono e hala mo hono tauhi ke lelei mo kumi ha silini ke fai ‘aki e ngāue ko eni ‘Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Tonu ‘aupito e fakatonutonu, mālō ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Fakafofonga ko e anga ia e Pule’anga kuo pau ke nau muimui’i e fa’unga ngāue ha Pule’anga mo e Pule’anga ‘o fai ai hono fakalalakala’i ko e ‘uhinga ko e fonua. Me’a mai.

Siaosi Pohiva: Sea, te’eki ke hanga ‘e he Minisitā ia ‘o tali mai ‘a e me’a ko eni ‘oku ou fakamalanga atu ai. Ka tali e patiseti ko ē, ko e silini kātōa ko ē, konga mei he laiseni ko e tukuhau ‘ekisia mo e me’a ko ē ‘e to’o ia mei he ki’i fo’i *revenue* na’a ...

<003>

Taimi: 1442-1447

Siaosi Pohiva: ... tau tāketi ki ai ‘o ha’u ia ‘o to e fakalahi mai ki he tanu hala, ko e me’a ia ‘oku ou fakamalanga ai Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea.

Siaosi Pohiva: Ko e ‘uhinga ‘a e pehē ko ē ‘oku hala ‘a e taimi Sea, he ko e taimi ia ‘oku hiki heni ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu Sea...

Siaosi Pohiva: Pea ‘oku ‘i ai ‘a e palopalema.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ki’i fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia, tapu mo e Feitu’una Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Sea ka u ki’i fakatonutonu atu pē ‘a e Fakafofonga Fika 1, foki mai ki he Tohi Tu’utu’uni, kupu 135 ko ē Tohi Tu’utu’uni, ngaahi fakatonutonu ‘o e Lao Fakaangaanga, ko fē ha kupu, kupu 9, kupu si’i (1) pē ko e kupu si’i (2) *a, b, c* ‘alu ai ki he *g* ko fē ‘oku fakahoko mai ‘e he Tohi Tu’utu’uni ka ‘i ai ha me’a ‘oku te tānaki atu ka ‘i ai ha’aku fo’i lea ‘oku hala ka ‘i ai ha fa’ahinga fakatonutonu fakakalama ‘oku ou tui ko e me’a ia ‘oku lau mai ‘e he kupu 135, kupu si’i (1) ‘e malava ke fakatonutonu ‘a e ngaahi kupu ‘o e Lao Fakaangaanga kupu ...

Siaosi Pohiva: Sea ‘oku mahino ‘a e me’a ia ‘oku tokanga mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Konga (a) fakapekia ha ngaahi fo’i lea.

Siaosi Pohiva: Ko ‘eku fakamalanga atu eni, ‘Eiki Minisitā ko ‘eku fakamalanga atu eni he kupu 8.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Io, mahino kiate au ka ‘oku ‘ikai ke u fakamalanga.

Sea Komiti Kakato: Te’eki ke ‘osi ‘a e fakatonutonu, fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ka ‘oku ‘ikai ko e fakamalanga ko e me’a ‘oku fiema’u ko e Lao Fakaangaanga eni. Fiema’u ko e Lao Fakavavevave. ‘Oku ou kole atu Sea, tau nofo ‘i he Tohi Tu’utu’uni kae vave ‘etau ngāue. ‘Oku ‘ikai ke tau ōmai ‘o to e fakamalanga. Na’e fakamalanga e me’a ko eni ‘i he patiseti, pea na’a ku pehē ni...

Sea Komiti Kakato: Ngali ke akonaki’i mai au pē ‘oku ke, ko ho ‘uhinga ho’o fakatonutonu ki he Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Io ko ‘eku fakatonutonu ia ki Tongatapu Fika 1 Sea.

Sea Komiti Kakato: Faka’ofo’ofa ‘Eiki Minisitā, mālō.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia, tau foki mai ki he’etau Tohi Tu’utu’uni ka tau nounou, pea ‘oku ou tui ko ene vavé ia, pea ma’a ‘aupito he’etau muimui ‘i he Tohi Tu’utu’uni na’e fatu ke tau ngāue’aki Sea. Ko ia pē mālō.

Sea Komiti Kakato: Tonu pea peseti ‘e 100 ‘a e fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

Siaosi Pohiva: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Fakafofonga. Ko e anga pē eni ‘a e takai ‘a e ngaahi *issue* ‘o e faka’uhinga ki he lao, ka ‘oku kei tu’uma’u pē lao mo hono hala fonongá Hou’eiki.

Siaosi Pohiva: Ko e ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Siaosi Pohiva: Kupu 8 Sea, sino’i pa’anga monomono hala ko ia eni ‘oku fai atu ai ‘a e malanga ‘a e motu’a ni. Kapau te tau tali ‘a e kupu ko eni Minisitā *MIA*, ‘oku tau lolotonga tu’utāmaki ‘i he taimi ni te’eki ai ke ‘ilo pē te tau ma’u koā ‘etau tāketi ki he tātaki pa’anga tukuhau ko eni he Ta’u Fakapa’anga ko eni. ‘Oku ‘ai ke to e to’o ‘a e fo’i silini ia ko ē ‘oku ‘osi me’a mai ‘a e Sea ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ‘oku ou kole atu Sea ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ta’utu mu’a kae me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ko e houa eni fakafehokotaki tu’o 2 ‘a e me’a na’a ke me’a’aki pē ‘oku ma’u koā ‘a e pa’anga mo e tātaki pea ka fai ange ‘oku ma’u ‘e tafe ia ki he feitu’u kehe, ki’i fakamaama mai angé ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Fakatonutonu Pule’anga ke ‘oua fiekau ange hono fakalele ‘ene ngāue

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Fale ‘Eiki ni Sea. ‘Oku ou fakatonutonu atu heni ki he Fakafofonga ke fakamama’o mu’a ia mei he to e ‘ai ke ha’u ia ‘o fakalele ‘a e Pule’anga, tau nofo pē ‘i he lao. Kuo ‘osi tali ‘a e patiseti ia, pea ‘oku ngāue’i ia ‘e he Pule’anga, ko e me’angāue mo eni ‘e taha ‘a e Pule’anga ‘a e lao ko eni ke fakahoko’aki ‘a e ngaahi fatongia ‘o e Pule’angá ki he kakai ‘o e fonua ‘Eiki Sea. ‘Oua to e feinga ia ke ha’u ia ke pule’i ke kau ‘i he Pule’anga ‘Eiki Sea, me’a ia ‘a e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā hono fakalele ‘a e Pule’anga ‘o fakatatau ki he lao. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Tokanga ke fakapotopoto’i ngāue’aki e pa’anga

Siaosi Pohiva: Mālō, ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku ou tokanga atu au ki he fakapotopoto’i ‘a e silini ‘a e kakai, ko e me’a ia ‘oku ou tokanga atu ki ai ‘oua ‘e fakavavevave kovi.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, ‘oku ou kole atu mu’a au Sea ki he Fakafofonga ko eni kau eni ia ‘i he lea ‘oku ‘ikai ke fe’unga mo e Fale ni, he ko e ‘uhingá ‘oku ne tukuaki’i ‘e ia ‘a e Pule’anga ‘oku ‘ikai ke nau fai honau fatongia ki he fonua ni.

Siaosi Pohiva: Minisitā ... ‘a e lao ko eni ‘oku fakahū mai ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga ki ai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e lao fakapotopoto eni.

Sea Komiti Kakato: Mo’oni ‘aupito e ‘Eiki Minisitā Fakafofonga ‘oku ‘i ai pē ‘etau tu’utu’uni. Pau pē ke tau malanga ‘i he me’a fekau’aki mo e me’a ‘oku alea’i, ‘oku ‘ikai ko ha me’a kehe mei he me’a ‘oku alea’i. Me’a mai Fakafofonga pea ke fakama’opo’opo mai, ‘oku ou lave’i pē ‘e au ho’o me’a malanga, pea ko u ‘oatu pē ke ke malanga ke lava ‘a e maama ho’o malanga. Mālō.

Fokotu’u toloi hono fakapaasi Lao Ngaahi Hala koe’uhi tu’utāmaki fonua he KOVITI

Siaosi Pohiva: Mālō Sea, kae ‘uma’ā ‘a Hou’eiki, ‘oku ou fokotu’u atu toloi atu ‘a e fo’i lao ko eni ke ‘oleva kuo ‘osi ‘a e KOVITI mo hono ngaahi ha’aha’a. ‘Oku fakapotopoto pē ‘a e fakakaukau ia ka ‘oku tau kei tu’utāmaki ‘i he taimi he tāmaki ha silini ke fai’aki ‘a e ngaahi fatongia ‘a e Pule’anga, pea ka ‘ikai pea to’o ‘a e kupu 8 ia mo hono ngaahi kupu fekau’aki ‘o ki’i tuku fakataimi kae lele ‘a e ngaahi konga, kupu’i lao ko ē, ‘aonga kapau ko e fakavavevave ia. ‘Oku lolotonga ‘i ai ‘a e mafai ‘i he Pule’anga ‘i he taimi ni ke nau faka’aonga’i ‘a e silini ‘oku ma’u. Ko e hā ‘oku to e ‘ai ai ke to e fa’u ‘a e ki’i lao ko ē ke ‘omai ‘a e fo’i silini ia ko ia ‘o tuku ki heni ‘omai mo hono, foaki mo e mafai ...

<005>

Taimi: 1447-1452

Siaosi Pohiva: ... e ki’i komiti ke nau fakalele. Sea ‘oku ou kole atu ki he Hou’eiki ‘ai pe mu’a ‘oua ‘ai ke tau fakavave’i kovi ke paasi e me’a ni ‘ai ‘o talanoa’i he ko e silini eni e kakai ‘o e fonua ‘omai ‘o tau ngāue’aki.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga ‘e Hou’eiki Minisitā ‘oku ou tuku pē mou me’a pe kae tuku ke fakamalanga atu ‘a e kau Fakafofonga mei loto fale ni ko ‘ene ‘alu atu pea ‘oku maama kiate au te u pālōti’i leva ‘a e kupu ko eni ‘oku fai ai ‘a ho’omou feme’a’aki kae nga’unu ‘etau ngāue he ‘oku ‘alu ‘a e taimi he ko e Lao Fakavavevave me’a mai Tongatapu Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea mālō ho’o laumālie ki he ho’atā ni fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato mālō ho’omou laumālie mālō ho’o mou kei kataki. Sea ‘oku ou pou pou atu pē ki he Feitu’una tuku pē mu’a ke fakaongo atu homau le’o fekau’aki pea mo e lao ko eni pea toki fai ai pē ‘a e tu’utu’uni ia ‘a e komiti. ‘Oku ou fie taki pe Sea ‘a e tokanga ko hono ‘uhinga he ‘oku pehé ni. ‘Uluaki, ko e ki’i lao ko eni na’e kupu foki ‘e 9 ‘oku fao’i he taimi ni, talu eni mei he senituli kuo’osi. Kuo fao’i mai eni ‘o ha’u ‘o kupu eni ‘e 22 pea ‘oku fakakau mai e ngaahi sino mahu’inga ko eni ‘oku fai ai ‘a e feme’a’aki.

Tokanga ki he kupu 3 kupu si’i (e) ‘uhinga mo e taumu’a e Lao ‘a ia ‘e to e fakalahi mo e patiseti ki he tanu hala

‘Uluaki ‘oku fokotu’u ‘a e pa’anga ke tauhi’aki ‘a e halapule’anga. Ua ‘oku fokotu’u ‘a e *Steering Committee* ke tokanga mo hono fatongia ki he pa’anga ko ia mo e anga hono tataki. ‘A eni ‘oku fai e feme’a’aki pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e pou pou ‘a e motu’a ni ia ‘i ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 2,

Tongatapu 1 ka 'oku ou t'ānaki atu 'a e me'a ko eni Sea. 'Oku ou fie taki ho'omou tokanga ki he kupu 3 'o e lao 'a ia ko hono taumu'a kupu 3 kupu si'i (e) 3(e)'a ia 'oku pehē " ko e taumu'a 'o e lao ni ke fakapapau'i ko e tu'unga ngāue ki he halapule'anga ke a'usia 'a e ngaahi 'a e fiema'u 'a e kakai 'i ha founa 'a ia 'oku fai tatau mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakafonua 'o e Pule'anga. Ko hono faka-Pilitānia Sea ko u kole pē mu'a ke angalelei 'a e Feitu'una ka u lau atu pē 'oku pehē, *to ensure levels of service for public roads are established and received to meet the needs of the public in a manner consistent with the national policies of the government national policies.* Sea ko e me'a eni ko ē 'oku ou tokanga ki ai ko hono 'uhinga 'oku 'i ai 'ene kaunga 'a'ana ki he poini ko eni 'oku fokotu'u atu 'e Tonagtapu 2 kae pehē ki Tongatapu 1 fekau'aki mo e ngaahi matapā 'oku fokotu'u mai 'i he kupu 8 'a ē 'oku ne faofao'i ai ha ngaahi founa 'e to e fakalahi ai 'a e pa'anga. Ko hono 'uhinga Hou'eiki 'oku pehē 'oku 'osi vahe'i foki 'a e pa'anga ia ki he tanu hala ko e 15 miliona hū mai leva e fo'i lao ko eni 'o 'omai e natula ke to e 'i ai e pa'anga t'ānaki mai 'oku natula *revolving fund* 'a ia ko e pa'anga tukuhau nau t'ānaki mei he'enau ngāue t'ānaki mei he ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea kātaki pē Sea ki'i fakatonutonu atu pē Sea.

Mateni Tapueluelu: 'Io sai fakatonutonu.

Fakatonutonu Pule'anga ko e lao ko e me'angāue ke ngāue'aki he Pule'anga pea pule'i Lao Pa'anga 2002

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e ki'i fakatonutonu 'oku 'ikai ke 'i ai ha kaunga ia 'a e lao ko eni ki he tanu hala ko ē 'oku 'uhinga mai ki ai e Fakafofonga. Ko e lao ia ko eni ko e me'angāue ia ke ngāue'aki he Pule'anga. Ka 'oku ne fakatonutonu atu 'oku ne hanga 'e ia 'o 'omai 'a e tanu hala 'a eni ko ē 'oku me'a mai ki ai na'e fai 'a e feme'a'aki ki ai he Patiseti 'o mono hangatonu mai heni ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'o e lao ko eni Sea. Ko e lao ia ko eni 'Eiki Sea 'oku hangē ia ko e, 'oku pule'i eni ia 'e he Lao Pa'anga ko ē 'a e Pule'anga 2002 'a e sino'i pa'anga ko eni Sea ko e fakatonutonu atu ia.

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole pē Sea ...

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā me'a ia 'oku kei pōpō'uli kiate au ko e tanu hala pe ko e monomono hala ko e monomono hala 'i he lao ko eni me'a mai Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Sea ko e tu'utu'uni ko e ngaohi mo monomono 'o e ngaahi halapule'anga, hā e me'a 'e to e tuitui'aki ia ha filo 'oku tanu'aki e maka ko eni 'oku 'asi he taumu'a 'o e lao.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e 'uhinga 'o e fakatonutonu kapau ke tau sio ki hono taumu'a ko e sino'i pa'anga ki hono monomono 'o e halapule'anga.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ko e lao ia ko eni.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e lao ia ko eni ... Sea.

Sea Komiti Kakato: Poupou. Tonu ia.

Mateni Tapueluelu: Ko ia ko e me'a ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Oku 'ikai ko e tanu hala ko e monomono hala ko e taumu'a 'o e lao ni ke tu'utu'uni ki hono ngaohi mo monomono 'o e halapule'anga. Fakamāvahevehe'i e fo'i me'a ko ia 'e ua tanu hala mo e monomono pea te na kehekehe leva Sea mālō.

Mateni Tapueluelu: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai

Tui 'osi fe'unga silini he patiseti fakahoko 'aki ngāue monomono hala koe'uhi kei tofanga fonua he KOVITI

Mateni Tapueluelu: Ko e tatau pē eni ia Sea mo e feinga ke faikehekehe'i e ngaahi mo e ngaohi....

<007>

Taimi: 1452-1457

Mateni Tapueluelu : ... monomono hala mo e tanu hala mo e halapule'anga 'e 'ave ki ai e maká Sea. Ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga ki aí Sea, ko e tu'utu'uni ko ē 'oku 'omai 'e he kupu 3 kupu si'i (e) 'oku ne talamai e ngaahi *policy*, ke mea'i 'e he Hou'eiki ko e patiseti ko e 15 miliona, ka 'oku 'osi 'i ai 'a e *policy* ngāue 'a e Pule'angá 'oku 'osi tohi'i ko e 45 miliona ki he 'uluaki ta'ú, 120 miliona ki he ta'u hono 2, 130 miliona ki he ta'u hono 3, ko e 300 milioná ia. 'A ia ko e me'a ia 'oku mau tokanga ki aí, 'oku 'osi faofao'i 'a e laó ke *facilitate* 'a e me'a 'oku tohi 'i he *policy* 'oku lahi ange ia 'i he me'a 'oku vahe 'i he patiseti. Ko e me'a ia 'oku mau tokanga ki aí Sea, ko hono 'uhingá pē taha 'a e 'uhingá. Lolotonga tofanga 'a e fonuá 'i he taimi 'o e KOVITI, 'oku lolotonga fakafoki mai hotau kakaí mei muli mo tau fakaongoongo pē pē 'e tō 'a e to'umahakí 'i he fonuá ni, ko e 'uhinga ia ko ē 'oku mau tokanga atu ki aí. 'A ia 'oku mau pehē, fe'unga pē 'a e 15 milioná, fe'unga mo e 10 milioná 'a ia 'e ala ma'u 'i he kupu 8 ngata ko eni kupu 8 kupu si'i (6) mo e ngaahi pa'anga founa tñaki pa'anga ngata 'i he *a, b, c*. Ko e *e, f, g* 'a ia ko e ngaahi pa'anga ia 'e lava *vire* mai mei he patiseti ko ia ko ē 'oku mau tokanga ki aí. He 'oku mou mea'i Hou'eiki, 'oku ai 'a e 49 miliona 'oku tuku 'i Falepa'anga ko e taumu'a ki he KOVITI. 'Oku mau tokanga na'a *vire* mai ia hē ki he lao ko ē ki he tanu halá ko hono 'ai nounouá ia Sea.

Taukave Pule'anga ko e Lao Ngaahi Hala 'e pule'i he Lao Pa'anga 2002 Pule'anga

'Eiki Minisitā Polisi : Sea ko 'eku kole ke ki'i tokoni atu pē mu'a ki he Fakafofongá. Koe'uhi ko e sino'i pa'anga ko ení, 'e kei pule'i pē ia 'i he Lao Pa'anga ko ē 'a e Pule'anga 2002 hono pule'i 'o e sino'i pa'anga ko ení. Neongo ko e ngaahi sino ena ko ē 'oku mou tokanga mai ki aí, pea fai mo ho'omou ngaahi mahamahalo ko eni ko ē na'a ngāue hala 'aki e silini mo e ngaahi mafái. Ka ko e tu'u ko ia 'a e Lao Pa'anga ko ia 'a e Pule'angá 2002 ko ia 'oku ne pule'i 'a e sino'i pa'anga ko ení Sea, 'a ia 'oku 'asi ko ia 'i he kupu 8, 'a ia 'oku fai ki ai ho'omou hoha'á. 'Oku tñaki 'a e sino'i pa'anga ko ení, ka 'e kei pule'i pē ia 'i he Lao Pa'anga 'a e Pule'angá 2002. Ko e lao ia 'oku ne hanga 'o tokanga'i 'a e pa'anga ko ení Sea. Mālō Sea.

Mateni Tapueluelu : 'Oku mea'i pē 'e he Hou'eiki 'e pule leva 'a e Lao Pa'anga 'a e Pule'angá ka 'oku to e fokotu'u e lao ko ení 'oku to e 'i ai hono to e ki'i mafatukituki 'ona. He 'oku tu'u he lao ia ko ení ke tǎnaki ha pa'anga fekau'aki pea mo e monomono hala.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, ko e 'uhinga e fakatonutonú 'a e fakatonutonú Sea, sino'i pa'anga monomono halá 'oku tǎnaki ka 'e pule'i 'i he lao ko iá. Lao Pa'anga 2002. Ko ia 'oku ne pule'i, kae lava ko e Lao Pa'anga ko iá 'e pule ki he pa'anga ko eni mo e anga hono ngāue'akí Sea.

Semisi Sika : Ke u ki'i tokoni atu Sea kǎtaki.

Sea Komiti Kakato: Mǎlō.

Tokanga ki he mafai komiti tanu hala ke tuhani mo fakapotopoto'i ha silini lahi ki he ngāue hala

Semisi Sika: 'Oku mo'oni pē me'a 'a e 'Eiki Minisitā, 'a ia 'oku 'uhinga eni meimei 'uhinga eni ki he *procurement*. Kapau 'e hanga 'e he fo'i lao ko ení 'o 'ohifo ha 100 miliona, ki he komiti ko ení 'osi fakalao'i pē ia. 'E kei pule'i pē 'i Falepa'anga. 'Io 'e kei pule'i 'i Falepa'anga 'a e *procurement* ka he'ikai ke ta'ofi 'e Falepa'anga ia hono 'ave e 100 milioná ki he KOVITI. Te nau pule'i pē hono *procure* e 'ū ngāue. Ko e 'uhinga ia 'a e mǎtu'a ni Sea ke fakapapau'i ko e komiti ko ení 'oku 'oange, tuhani mo fakapotopoto 'a e lahi e silini ke fakahoko 'aki e tanu e halá.

Sea Komiti Kakato : Mǎlō.

Taukave Pule'anga hanga he fo'i lao fakafaingofua e ngāue ki he ngāue monomono hala

'Eiki Minisitā Polisi : Ko e me'a ko ia 'oku fai ki ai e hoha'á 'Eiki Sea he 'oku tohoaki'i e anga ko ē fakakaukau ia 'Eiki Sea ki he feitu'u kehe. Ko e *procurement* ko e pa'anga ko ē 'oku 'ave ki ai 'oku 'ave faka-fo'i ngāue pē. He'ikai ke 'omai 'a e pa'angá ia fakalūkufua tau pehē hangē ko e fakatātā 'oku 'omaí ko e 100 miliona, pea 'ave ia ki ai. 'Ikai, ko e fo'i *project* ko ē 'oku 'oatú ko ia pē te nau ngāue ki ai. Ko e pa'anga fakalūkufua ia 'a ē 'oku fai ki ai e hoha'á ia 'a ē ko ē 'oku 'uhinga atu ki ai e motu'á ni 'Eiki Sea, 'oku ai e Lao Pa'anga 'oku fakahū 'i he lao ko ení, ko ia ia 'oku ne hanga 'o tokanga'i 'a e pa'anga ko ení. 'Oku 'ikai ko e lao ko ení, ko e lao ko ení 'oku ne hanga 'o fakangofua, fakafaingofua 'a e ngāué, ka ko hono pule'i 'a e pa'anga ko ē 'i he lao ko ení 'a ē 'oku 'omai ko ē 'i he kupu 8 (I). Ko e lao ia 'oku ne hanga 'o tokanga'i 'a e pa'anga 'a e Pule'angá Sea.

Māteni Tapueluelu: Sea ka u hoko atu mu'a.

Sea Komiti Kakato : Mǎlō 'Eiki Minisitā. Mǎlō 'aupito e fakamaama. Fakama'opo'opo mai Tongatapu Fika 4 kae hokohoko mai e 'ū malanga.

Māteni Tapueluelu: Mǎlō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Kuo mahino kiate au...

Taimi: 1457-1502

Sea Komiti Kakato: ... ‘a e kupu 8 ‘oku ‘ikai ke ‘oku fakahā loto ki ai ‘a e Feitu’una mo Tongatapu Fika 2 mo e Fika 1. Ka ‘oku ‘oatu pē ke mou me’a hokohoko mai pē ‘a e kau Fakafofonga ka u tu’utu’uni leva ki he kupu ko eni ka tau nga’unu he ‘oku si’isi’i fau ‘etau taimi. Mālō.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea. Ko e mahalo ‘oku mahino atu e anga e fakakaukau e motu’a ni ia Sea pea ko u ‘ilo’i pē he kapau he ‘ikai ke tui tatau ha ni’ihi mo e motu’a ni ka ko e anga ia ‘eku fakakaukau Sea fekau’aki mo e kupu 8 mo e kupu 3 ‘oku nau fekaukau’aki. He ‘oku fokotu’u ‘e he Pule’anga ‘ene *policy* fekau’aki mo e pa’anga ke tānaki pea toki hanga leva ‘e he kupu 8 ia ‘o faofao’i mai e founga ko ia.

Tokanga ki he kau mēmipa he komiti pea mo e kau ki ai Minisita Polisi

Ko e kupu 9 Sea ‘oku ou tokanga atu ki ai ‘a ē na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o Ha’apai ko e Komiti Ngāue ‘o e Sino’i Pa’anga Monomono Hala na’e ‘i ai ko e sino eni ko ē ‘oku ne tokanga’i ‘a e pa’anga ko ia Sea. ‘Oku ou kau mo au ‘i he tui tatau Sea ki he me’a na’e me’a mai ‘aki he Pule’anga fekau’aki mo e *conflict of interest* ‘oku ou tokanga ki ai Sea ‘o kapau ‘e fepakipaki e ngaahi fiema’u. ‘A ia komiti ‘oku kau ki ai e, Sea e Minisitā Pa’anga kau ki ai e Minisitā ‘o e *MOI*, Minisitā Polisi, *CEO* ‘o e Potungāue, Talēkita ‘o e Potungāue kae pehē ki he Talēkita ‘o e Potungāue ‘oku ne tokanga’i ‘a e ngaahi ‘enisinia sivilē mo ha mēmipa ‘a ē ko ē ‘oku fokotu’u mai ko ē ‘e he fakamuimui ke hū mai ha *Solicitor General*. Sea ko e, ‘oku ou kau au ‘i he tui ko e komiti fakatekinikale pehe ni totonu ke ‘omai pē kau tekinikale ki ai. ‘Oku ou faka’apa’apa pē au mo fakahoko atu ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino kiate au ia ‘a e kau ki ai ‘a e Minisitā Polisi ko e ‘uhinga ko e tu’u eni ia ‘a e ngāue ke tanu e hala Sea. ‘Oku ou fakahoko atu pē ke ma’a hoku toto Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e ki’i tokoni atu pē Fakafofonga. Ko e ‘Eiki Minisitā Polisi ko ia ‘oku ne hanga ‘o *enforce* ‘a e ‘ū me’a kātoa ko eni e hala mo tānaki ‘a e silini mo e me’a kotoa ko ē ‘oku fekau’aki mo e Lao ko eni e Hala Pule’anga Sea. Mahalo ko u tui ko e ‘uhinga ia 'ene kau.

Tui ‘i ai fepakipaki kau ngaahi lakanga he ngaahi kautaha monomono hala ‘i he komiti

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea. Ko u si’i lave’i pē Sea. Ko e ‘Eiki Minisitā ‘oku ne hanga ‘o *enforce* e halapule’anga pea ko u ‘ai ke u faka’osi ‘aki ia ka ko e me’a eni ia kau ki he monomono ‘o e hala hangē ko hono ngaohi ko ē ‘o e hala mo hono monomono Sea ko e kakai tekinikale ki ai. Pea ‘oku ou tokanga pē Sea na ‘oku ‘osi ‘i ai pē ha ngaahi ‘ū fiema’u ia he ‘oku ‘osi fepakipaki, kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi lakanga ia ‘oku nau kaunga ki ha ngaahi kautaha ‘oku nau monomono hala ha ngaahi lakanga hē ‘oku ou tokanga Sea na ‘oku ‘osi ‘i ai pē ha me’a ai ‘oku fepakipaki pē *conflict of interest* he neongo ‘a e feme’a’aki ‘a e komiti ‘i he lolotonga ni ko e ‘ū me’a kātoa ko ē ‘e ha’u ‘amui pea ‘asi pē hono totonu mo hono mo’oní pea ko u tokanga ki ai Sea he ‘oku ou fakahoko atu hoku le’o ‘oku ou tokanga ki he *conflict of interest* ke fakapapau’i. Pea ‘oku ou kau mo au ‘i he tui ko e komiti ko eni ia ke ‘i ai pē ha tekinikale kakai tekinikale ke fakapapau’i. Ko u

fie taki faka'osi pē 'a e tokanga e Hou'eiki Sea ki he me'a na'e me'a mai 'aki he 'Eiki Minisitā ko u kole pē au ia 'Eiki Minisitā Polisi ko e mo'oni ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea fakamolemole ka u ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga 'i he'ene me'a ko ē 'o pehē 'oku fiema'u ha tokotaha tekunikale. Ko e tokotaha tekunikale eni e Talēkita ko eni ko ē 'i he *Civil Engineering* pē ko e 'Enisia Sivile. Ko e tokotaha tekunikale ia. Pea pehē ki he tokotaha ko eni ko ē 'io ko ia.

Sea Komiti Kakato: 'Io. Mālō ia Minisitā.

Tokanga ki he kupu 7 (3) fekau'aki mo e totonu 'a kinautolu nau ngāue'aki hala

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea. 'Io ko e, ko e kupu 7 Sea ko u fie taki ki ai 'a e tokanga 'a e komiti kupu 7 kupu si'i (3) ngaahi totonu 'a kinautolu 'oku ngāue'aki 'a e halá. 'A ia ko e ngaahi totonu eni 'a e kakai 'oku 'i ai 'a e totonu fakafo'ituitui 'a e kakai ki he totonu ke fononga 'i he halapule'anga 'o tatau 'i he fononga lalo pē 'i he saliate misini ngaahi totonu kehekehe 'o 'alu hifo ai 'uluaki ia ua, tolu pea ko e tolú 'oku ou tokanga ki ai ko e ngaahi totonu 'oku foaki 'e he kupu ni pe ko e lao 'oku fakatatau ki ha ngaahi fakatapatupui fakangatangata pē tu'unga 'a ia 'e ala tu'utu'uni 'e he, pē 'i he lao ni. Mahalo 'oku 'ikai ke mahino ange Sea 'oku ou kole fakamolemole pē ki he komiti mahalo 'oku mahino ange hono 'ai faka-Pilitāniá 'i he kupu 3 'oku ou tokanga ki ai Sea. *The rights of road users are subject to any ...*

<009>

Taimi: 1502-1507

Mateni Tapueluelu: ... *restrictions, limitations or conditions which may be specified by or under this Act.* 'A ia 'oku tuhu pē ia ki he fo'i lao ko eni ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi lao kehe Sea 'oku nau lava 'o fai 'a e ta'ota'ofi hono ngāue'aki e halapule'anga 'a ia ē na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Polisi'. 'I he Lao Polisi kupu 125-130 'oku 'i ai e mafai ia e kau polisi ke ta'ofi hono ngāue'aki e halapule'anga ko ha ni'ihi, kau ai eni ko ha ni'ihi 'oku nau fie laka he halapule'anga' kuo pau ke nau kole 'enautolu ia 'a hono ngāue'aki mei he Komisiona Polisi.

Fokotu'u ke toloi alea'i Lao Ngaahi Hala ko e'uhi ke 'oua fepakipaki 'u lao

Ko ia ko 'eku fokotu'u pē 'aku Sea kapau 'e lava pehē, 'e tu'utu'uni 'e he lao ni pē ha lao kehe ko e 'uhinga' pē ke 'oua e fepakipaki e 'ū lao. Ko e anga pē ia 'o e fokotu'u atu Sea pea 'oku ou poupou Sea ki he fakakaukau ko eni kapau pē he'ikai ke lava 'o to'o 'a e ngaahi kupu ko ē 'i he 86, 8 kupu si'i 6 kimui pea kuo u kau 'i he fokotu'u atu Sea ke mou angalelei kae ki'i toloi si'i eni. Ko hono 'uhinga' pē Sea kae 'oleva ke mahino kuo kakato mai hotau kakai mei tu'apule'anga, tāpuni hotau *border*, 'osi ha 'aho 'e 28 pe ko ha 'aho 'e 30 kuo mahino 'oku tau *clear* 'aupito pea kuo u tui Sea 'oku tau'ataina hotau konisenisi toki fai holo ai pē *shift*. Ko e fokotu'u atu ia, mālō 'aupito 'a e ma'u faingamālie 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 4, hoko mai e Fika 8.

Semisi Fakahau: Fakamālō atu ‘Eiki Sea. Ko e, ‘io ko e to e ki’i fehu’i pē ‘e taha ‘i he kupu 8, fo’i sino’i pa’anga ko eni. ‘Oku ha pē fo’i sino’i pa’anga monomono hala ka ko ē ki’i fehu’i pē ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga pē ‘e ngāue’aki ‘a e pa’anga ko eni ko ē *revolving fund* he kuo u fanongo ‘oku ‘asi mai ‘a e fo’i lea ko ia’ ‘i he toutou me’a ‘a e kau Fakafofonga’.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko ē fehu’i ē mei he Tongatapu Fika 8.

Semisi Fakahau: ‘Eiki Minisitā Pa’anga, kātaki ‘e ngāue’aki e fo’i pa’anga ko eni ko ē *revolving fund*?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea. Tapu pea mo e Sea tapu pea mo e, ko ia, he ko ē *account* ko eni ko ē *revolving fund* ‘a ia te ne fakafaingofua leva ‘a e palani ngāue ‘a e potungāue mo e ngaahi *contract* ke lele hokohoko pē ia.

Tokanga ki he lahi pa’anga ke fokotu’u ki he fo’i sino’i pa’anga ki he monomono hala

Semisi Fakahau: Mālō. Mālō ‘aupito Sea ko ia ko ē me’a pē ia ‘oku mahu’inga ki he motu’a ni koe’uhi he na’e fehu’i foki ‘e he motu’a ni pē ko ē hā e lahi e fo’i pa’anga ko eni, ‘a e fo’i sino’i pa’anga ko eni ‘oku ‘ai ke fokotu’u’ pea na’e fakahoko mai koe’uhi pē ko e tu’unga ko eni ‘oku *deficit* ‘a e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e tu’unga pa’anga ‘a e fonua’ ‘a e patiseti ka ko ē me’a’ ‘oku ne fakamanatu mai ki he motu’a ni ko ē 1982 na’e ...

<003>

Taimi: 1507-1512

Semisi Fakahau: ... ko e 1982 na’e...

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki mou me’a pē kimoutolu ‘i he’etau lao ‘oua te mou tokanga ki he *deficit* ko māmani ‘oku *deficit* kotoa ‘a e ‘ū meimei fonua kotoa pē, mou tokanga mai moutolu ki he’etau lao, tuku ‘a e hala fakakavakava he ‘uhinga *deficit* ‘a e patiseti, māmani ‘oku pehē kotoa, ‘Amelika. Ko ia pē na’a ‘oku hala ‘eku ma’u. Mālō me’a mai.

Tokanga ki he ‘uhinga hono ngāue’aki ‘a e sino’i pa’anga *revolving fund*

Semisi Fakahau: Ko e ... faka’uhingá pē Sea ko e ‘ai ko ē ko e *revolving fund*, ‘oku ‘uhinga ia ki he motu’a ni ‘oku ngāue’aki ko e fo’i sino’i pa’anga ko ē ‘oku kamata’aki ‘oku ‘omai ‘e he patiseti ‘o ngāue’aki pē fo’i pa’anga ko ia ke tupu ‘o ‘alu pē ‘a e taimi mo to e lahi ange. Ka ko e, fakatokanga’i hifo ki he me’a ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ia ‘oku tātānaki mai ia ki ai. ‘A ia ‘oku hangē kiate au ia ko e *general development fund* pē ia ‘oku ‘ikai ko ha *revolving fund*. He ko e me’a ko ē na’a ku ‘ai he ko e me’a tatau pē na’e hoko ko eni ‘i he taimi ko eni na’e ma’u mai ai ‘a e tokoni mei he Pule’anga Siapani, ko e vaka fo’ou ‘i he *research* mo e toutai ‘i tahi pea na’e fai ‘a e fetu’utaki ki he Pule’anga ke ‘omai ko eni ‘a e pa’anga ko ē ‘i he *budget* pea fakahoko mai ‘e he Pule’anga kātaki fakamolemole ‘oku ‘ikai ke lava ‘emautolu ‘o fakapa’anga hono fakalele ‘a e

fu'u vaka ko ena pea 'oku 'ikai ke mau 'ilo'i pē ko e hā 'a e me'a 'e fai ki ai. Pea kole leva 'e he motu'a ni ke nau kātaki 'omai pē fo'i sino'i pa'anga, pea na'a nau 'omai 'a e pa'anga 'e 20000 'o fakalele'aki 'a e vaká, 1982, 'a e vaka ko eni, pea 'i he a'u mai ko ia 1990 mau fakalele ko ia *semi commercial* lele pē *research* to e lele pē, a'u ko ē ki he 1990 pea fokotu'u ko eni 'a e kautaha toutai ko e *Sea Star*, tu'utu'uni mai 'e he Pule'anga 'ave vaka mo e hā pē ha ki'i pa'anga 'oku mou 'osi ma'u 'o 'ave 'o fakataha ko e *condition* ia 'a e Pule'anga ki ai.

Kae kehe mahalo na'a nau 'ohovale 'aupito 'i he 'oatu ko ē 'a e vaka 'oku 'i he tu'unga lelei pē tatau pē mo e ta'u ko ē na'e 'omai ai, he na'e *insure* 'i he *Loyd* 'i Pilitānia, pea kei lele lelei pē tu'unga ko ē vaka. Pea na'e na'e 'ave fakataha mo e pa'anga 'e 3 miliona mo e konga, 3 mo e konga miliona mei he pa'anga 'e 2 mano ko ē na'e 'omai. Ko e me'a ia ko ē 'oku ou ki'i hoha'a ki he fokotu'utu'u ko eni 'o pehē ko e *revolving fund* ka ko eni ia 'oku lahi ange 'a e pa'anga ia 'e 'omai mei tu'a 'o ngāue'aki, 'a ia ko e ki'i me'a pē ia 'oku hoha'a ki ai 'a e motu'a ni. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga. Ko e ongo fo'i fakatātā kehe 'aupito eni ia Sea. Ko e vaká ia na'e 'oatu 'a e silini pea 'alu 'o toutai 'o tātaki 'a e pa'anga. Ko e fo'i *revolving fund* ia ko eni ko e 'oatu 'a e silini ia ki ai ke nau fakahoko'aki 'a e ngāue. 'A ia ko hono fakalelei'i mo monomono 'a e hala. 'A ia 'e fiema'u ma'u pē ke 'oatu'a e silini ia ki ai Sea.

Hala fononga eni Pule'anga ki hano fokotu'u Va'a Ma'u Mafai ki he Fefononga'aki fakalotofonua

Sea ka u ki'i faka'osi'aki ai pē, na'a ku lave pē ki ai 'i he konga 'i he'eku, he'eku fa'a malanga ko ē ki he patiseti 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko ē 'a e Pule'anga ki he kaha'u, pea na'a ku lave ai Sea ki he fakakaukau ko 'etau fononga atu ko eni 'e fokotu'u 'a e *Land Transport Authority* 'a ia 'oku angamaheni ia he ngaahi fonua. 'A ia pea ko e fo'i sino leva ia ko eni 'Eiki Sea te ne tātaki 'e ia ko e tu'u 'i he taimi ni ia 'a e 'esitimeti ko e laiseni ko ē ngaahi me'alele 'oku fakafuofua ko e ta'u fakapa'anga ko eni kuo 'osi 19/20 na'e ma'u ai 'a e 2.3. Ko e 'esitimeti ko eni ki he ta'u lolotonga 'oku 1.8, ko e faka'uli ko ē ngaahi laiseni 'e kehe pea mo e sivi, fakakātoa 'a e seniti 'oku ma'u mei heni 'Eiki Sea 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 5.6 miliona.

Sai, 'oku 'i ai leva 'a e konga ia 'e taha 'o e pa'anga ko ē 'oku tātaki felāve'i mo e me'alele 'oku tātaki ia 'i he Kasitomu 'i he *excise* ko ē 'i he lolo. Ko e seniti ko ia 'oku meimei 'i he pa'anga 'e 35 miliona 'Eiki Sea, ko e fo'i lao ko eni ko e fo'i hala fakakavakava eni ki ha taimi te tau matu'otu'a fe'unga ai ki hono fokotu'u ha *Land Transport* pea 'e 'alu kātoa e 'ū *revenue* ia ko eni ki he fo'i sino ko eni ki hono tokanga'i mavahe ko ē hala 'Eiki Sea. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Fehu'ia polokalama taimi tepile tanu hala Pule'anga

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē ka u ki'i fehu'i faka'osi pē 'ikai ke u to e fakahoha'asi 'a e Feitu'u na Sea 'i he me'a 'a e 'Eiki Minisitā ka u ki he fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga.

‘Oku ou tui pē Hou’eiki Pule’anga ke mou kātaki ‘o tokoni mai pē kia mautolu ‘i he ngaahi fehu’i ko ē ‘oku mau hanga ‘oatu. Sea ko e fokotu’utu’u ngāue ko ē ‘oku ma’u ‘oku pehe ni, ‘oku ‘osi tohi foki ia ‘e he ‘Eiki Minisitā, ko e...

<005>

Taimi: 1512-1517

Mateni Tapueluelu: ... potungāue ko eni ‘oku fika ‘uluaki ia ki he ta’u fakapa’anga 2020/2021 pea ko e taumu’a ngāue ‘a e Pule’anga ko e peseti ‘e 50 ke tanu ‘a e hala ‘o e ngaahi *community* ‘i he vāhenga ‘e 8 vāhenga ‘e 17 ‘a Tonga ni. ‘A ia ko e ta’u fakapa’anga ko eni ko e fo’i vāhenga pē ‘e 8 ‘oku ‘ai ke tanu. Ko e kole pē ko e fehu’i pē kia nautolu pe ko fē 8 ko ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io mālō ko e to e fehu’i tatau pē mo koe Fika 1?

Siaosi Pohiva: ‘Ikai fehu’i kehe eni ia.

Sea Kōmiti Kakato: Fehu’i ai pē ‘uhingá kae toki tali fakataha mai ‘a e ‘Eiki Minisitā he ‘oku ou tuku atu ke mou malanga tahataha ‘oku hoko mai ‘a e kau Fakafofonga Kakai ke ‘osi pea ko eni ‘oku to e foki mai ‘o mou fehu’i mou fehu’i fakataha pē ke tali fakataha mai kae hoko ‘a e fakamalanga ‘a e Hou’eiki mālō.

Fehu’ia pe na’e fakakaukaua taimi na’e fatu Patiseti lolotonga e silini to’o mei he 200 miliona tupu pa’anga tānaki hū mai

Siaosi Pohiva: Tapu mo e Sea mo Hou’eiki ko u fehu’i ki he Minisitā Pa’anga pe na’e fakakaukau’i ‘i he taimi na’e fa’u ai ‘a e ‘Esitimeti mo e Patiseti 2020/2021 ‘a e fo’i silini ko eni ‘e to’o mai mei he *revenue* ko eni 200 tupu miliona ‘o fakahū ko eni he *a, b, c, d* ko u fehu’i ‘a’aku hangatonu ki he.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea ka u ...

Sea Komiti Kakato: Minisitā tali fakataha mai ai pē na’e ‘oatu ‘e Fika 4 mo e Fika 1 ‘uhinga ka tau nga’unu.

Fakahā Pule’anga ‘uluaki tanu pe halapule’anga honau ngaahi vāhenga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea tapu pea mo e Sea tapu pea mo e Fale ‘Eiki Sea ko u kamata mei he fehu’i ko eni ‘a e Fika 3. Ko e, ‘a e Fika 4 fakamolemole pe ko e fo’i vāhenga ko eni ‘e 8 ko fē fo’i vāhenga ‘e valu ko ia ‘Eiki Sea. Na’a ku ki’i vakai atu ki he Minisitā ko ē ‘a e *MOI* manatu’i ko ia ‘oku pule ki he palani ngāue pea ‘oku faka’ilonga mai kiate au ‘uluaki tanu pē homau vāhenga he ‘oku ‘ikai ke mou loto moutolu ke tanu homou hala ‘amoutolu ia pea ko e fo’i palani ko ē hono ua kapau he ‘ikai ke mou ta’eloto pē ‘e to e valitaa’i homau vāhenga.

Siaosi Pohiva: Sea ko u ki’i fie tokoni ange eni ki he ‘Eiki Minisitā.

Mateni Tapueluelu: Hala ‘aupito na’e ‘ikai ke talaatu ha taha ia ‘oku ta‘eloto ki he tanu hala.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ka u foki mai ...

Sea Komiti Kakato: ‘Uluaki me’a mai ‘a Fika 4 pea hoko mai ‘a Fika 1.

Siaosi Pohiva: Ko e pa’anga ‘oku tānaki kakai totongi tukuhau ko eni Sea ...

Tui ‘oku fepaki mo e Konisitutone ke tanu pē halapule’anga vāhenga e Pule’anga

Mateni Tapueluelu: Ta ‘oku mahino mai ko e valu ia ko e valu pē ‘a e kau Fakafofonga ko ē Kakai ‘oku Minisitā ko e valu ia ko e toenga ‘o kimautilu ko eni ‘oku ‘ikai ke tanu ia pea ‘oku fepaki ia mo e Konisitutone Sea.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Mateni Tapueluelu: ‘Oku tapu e filifilimānako.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Sai kuo mahino mai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko u longolongo pē Sea ka u ki’i, ko u longolongo pē ka u, fo’i me’a eni ‘oku ou fiefia taha ai. Ko u pehē sai ‘aupito ko u kole atu au Sea Minisitā Pa’anga.

Veivosa Taka: Sea ki’i fakatonutoua atu Sea.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ke fakatokanga’i ange Sea ‘oleva ke u, ‘uhingá he ‘oku te’eki ke u, ko ‘eku talanoa pē ‘a’aku he’eku fiefia. Mālie ‘aupito ho’omou feme’a’aki.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Ha’apai tuku ke ‘oange pē ha miniti ‘e ua ‘a e Minisitā ‘osi ko ia pea mou hoko atu.

Veivosa Taka: Sea

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oua pē ‘e fakamatalili ‘Eiki Minisitā kae ...

Veivosa Taka: Ko ia ko ‘eku ‘uhinga ia Sea.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Ikai Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Fehu’ia hano tokonia ngaahi fanga ki’i motu he tukuimotu

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko u ki’i ‘oku ou mālie’ia he Minisitā. Minisitā Pa’anga fakamolemole fēfē mautolu ‘oku ‘i ai homau fanga ki’i uafu ‘otu motu. Kau atu mu’a ho’omou palani ngāue ko

ia 'ai ha' amau fanga ki'i uafu, 'aonga kotoa pē ki he kakai 'o e fonua. Ko e fakahua pē 'a e Minisitā ka ko hono mo'oni Fakafofonga 'e tanu kotoa pē homou hala.

Tali Pule'anga 'e 'inasi mo e ngaahi uafu he ngaahi tukuimotu he'ene palani ngāue

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i tokoni ki he 'Eiki Nōpele he 'oku vave pē 'etau taimi. Fiema'u ia ko e 4 pē kuo tali e fo'i lao ko eni ka tau hoko atu. Tapu pea mo e Sea. 'Eiki Nōpele, ki he 'Eiki Minisitā 'oku kau kātoa e uafu fanga ki'i uafu ko eni e 'otu motu Ha'apai, Vava'u, pea mo e uafu 'o Niuā pea ko e fanga ki'i uafu ia 'Eiki Sea ko e halapule'anga foki ia ki motu pea 'oku mou 'osi mea'i pē he taimi ni 'oku lolotonga tata e uafu Taufā'ahau. Ko 'ene lava e ngāue ko ia ko e fu'u *barge* ko ia ko e fanga ki'i motu ia 'oku valevale 'aupito ia 'ene 'alu atu mo e me'angāue mahalo na ko ha uike pē ia 'e taha pe ua kuo lava.

Fakahā Pule'anga 'e tanu kotoa 'u halapule'anga kae kamata mei he ngaahi hala fu'u kovi

Ka u foki mai au ki he fehu'i 'a Fika 4, Fika 4 'oku 'uhinga eni 'oku tanu kotoa 'a Tonga ni 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke tanu pē ha ngaahi feitu'u pea ko e ngaahi fiema'u vivili ange 'a e ngaahi hala ko ē 'oku kovi ange kuo pau ke 'uluaki tanu ia ka 'oku 'osi maau pē polokalama fokotu'utu'u ki ai 'a e Pule'anga ke fakakakato 'a e fonua. Ko e fehu'i ko eni ...

Sea Kōmiti Kakato: Sai ko e tanu fakakātoa ko ia 'Eiki Minisitā ...

Mateni Tapueluelu: Sea mālō. Saisai ange ia.

Sea Komiti Kakato: Fakafiefia 'aupito ho'o me'a tau mālōlō ai ka tau toki ...

(Mālōlō ai e Fale)

<007>

Taimi: 1536-1541

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato : 'Eiki Palēmia 'osi pea hoko mai 'a Ha'apai 12 pea me'a mai 'a Tongatapu 2 ko e 'ene lava ia ko u fai leva 'eku tu'utu'uni kae nga'unu 'etau ngāué. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fakamālō'ia mo pou pou ki he ngāue ke mape'i mo fakahingoa ngaahi hala pule'anga

'Eiki Palēmia : Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Sea ko u tu'u pē ke u pou pou atu ki he fo'i lao ko eni mo hono mahu'inga ki he kakai 'o e fonuā fakakātoa. 'I he'eku vakai ki he 'uluaki Lao 'o e Hala Pule'angá 'i he 1920, mo e ngaahi fakalelei ki muí ni maí, na'e tō pē 'enau fakamamafá ia 'anautolu 'i he mape'i 'o e halapule'angá, fakahingoa 'a e ngaahi halapule'angá 'o tatau pē ki Tongatapu ni kātoa, 'Eua, Ha'apai, Vava'u mo e ongo Niuá. Na'e 'ikai ke kau heni hono ngaohi ia 'o e ngaahi halapule'angá, pea 'oku hā kotoa pē ia he Lao 'a Tonga Volume 5 Vahe 155. 'A ia 'oku tu'u 'i he lao ko eni ko e 'Eiki Minisitā Fonuá

& Saveá & Koloa Fakaenatulá, 'oku ne ma'u 'a e mafai kakato ki he halapule'angá. Ka 'i he 'ahó ni 'oku 'i ai 'eku fakamālō heni ki he 'Eiki Minisitā Fonuá 'i he'ene laumālie lelei kae liliu e lao ko ení, ke 'ave atu 'a e kongá hono mafaí ki he 'Eiki Minisitā 'o e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ke ne fakahoko hono ngaohi 'o e ngaahi halapule'angá pea fakatatau ki he fo'i lao ko ení. 'I he'eku vakai ki he fo'i laó ni, ki he halapule'anga ko 'eku manatu ki aí na'e 'uluaki fokotu'u mai ia ki he Kapineti he 'Eiki Minisitā ki he Potungāue ko ia 'o e NgaahiNgāue Lalahi 'i he 'aho ko íá 'i Ma'asi 2015. 'A ia ko e Tu'utu'uni Kapineti Fika 86 ia 'o e 2015 ke fai hono to e fa'u fo'ou 'o e Lao ki he Halapule'anga. Pea pehē foki mo e fiema'u ke tanu kātoa e hala kotoa pē 'o Tonga ni ke 'osi 'i loto he ta'u 'e tolu. Pea 'i he'eku manatu ki aí na'e tali lelei 'e Kapineti he 'aho ko íá ke fakahoko 'a e me'a ko íá. Pea ko u fakamālō atu pē au ki he 'Eiki Minisitā 'o e potungāué 'i he 'aho ní homou ngāue mālohi mo vave kae lava ke fakahoko mai 'a e fiema'u vivili 'a e kakai 'o e fonuá. Ka 'i he 'aho ni 'oku ou ongo'i 'eku fiefia lahi ...

<007>

Taimi: 1541-1546

Fakama'ala'ala he kupu 5 e Lao pea mo e tu'u 'a e lao hono ngāue'aki mai he kuohili

'Eiki Palēmia: ... ke u poupou kakato ki he Fale Alea ke tau tali ange mu'a 'a e fo'i lao mahu'inga ni. Hou'eiki 'i he'eku vakai hifo ki he kupu 5 'o e Lao ko ia ki he Hala 'i he 1920, 'oku pehē ai, kapau 'e 'i ai ha taha te ne fiema'u ke toho ha'ane uta he halapule'anga, kuo pau he'ikai ke to e mamafa ange he toni 'e 3, pea kuo pau ke ma'u ha ngofua mei he 'Eiki Minisitā Fonua. Pea ko hono tautea 'oku hā ia 'i he kupu 7 'oku lava ke mo'ua ha taha 'i he pa'anga 'e 40. 'A ia 'oku mahino mei heni tā ne 'ikai ke tanu makamaka 'a e hala ia, pea na'e 'ikai ke valitā, ka na'e musie pē ia mo kekelele 'a e hala 'i he 'aho ko eni. Pea ko e lahi tahá 'o e ngaahi hala ne ngaahi 'aki pē ia he tangata pea toho'aki pē ia 'a e ngaahi saliate mo e hoosi hūfanga 'i he fakatapu. Pea 'oku to e mahino kiate au ko e mamafa taha 'o e me'a 'e ngofua ke lele 'i he halapule'anga he 1920 ko e toni pē 'e 3, pea ka 'ova ai 'e to e fiema'u ha ngofua ia mei he 'Eiki Minisitā Fonua.

'Oku ou 'ohake pē 'a e me'a ni 'Eiki Sea ke taki pē 'etau fakakaukau mo 'etau tokanga ki he fu'u hala fononga lōloa mo faingata'a na'a tau fou mai ai 'o felāve'i mo e fo'i kaveinga mahu'inga ko eni ko e halapule'anga. Ka ko e 'aho ni 'oku 'i ai 'a e ngaahi saliate misini he ngaahi hala, ngaahi pea valitā, pea 'oku lava ke to e mamafa ange ai 'a e ngaahi me'a 'oku lele 'i he halapule'anga 'Eiki Sea.

'Oku hanga 'e he lao ko eni 'o talamai 'a e fiema'u ke liliu 'etau ngaahi founa ngaohi hala, pea to e liliu mo e ngaahi me'a lahi ke 'alu fakataha mo e ta'au 'o e fakalalakaka, pea 'alu fakataha mo e fakamamani lahi 'o e fetu'utaki mo e fefononga'aki, pea mo e tupu mo e to e tokolahi ange 'a e kakai 'o e fonua, pea mo e ngaahi fakalalakaka fakamamani lahi. 'Oku ou fakahoha'a atu pē au ki he kupu 5 'o e lao, 'o e lao fo'ou ni, 'a ia 'oku hā ai ko e ngaohi 'o e hala fo'ou, 'a ia ko e kupu 5 ia 'o 'etau Lao Fakaangaanga ko eni 'oku fokotu'u atu, ko e ngaahi 'o e hala fo'ou. 'A ia 'oku ou kau fakataha mo e Fakafofonga ko ia mei Tongatapu 9 'oku hala 'a e fo'i lea ngaahi, ko e ngaohi, 'a ia ko e, na'a ku to e hanga pē 'o fakapapau'i pea mei he Fakafofonga Niua ta 'oku tonu pē fo'i me'a ko ia. Ko e ngaohi ka 'oku 'ikai ko e ngaahi, 'asinga ko e ongo tangata foki ia 'oku na *master* he Tonga, 'etau lea faka-Tonga 'i hotau Fale ni 'Eiki Sea, tukukehe pē 'a e Feitu'una, tukukehe pē 'a e Feitu'una.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Palēmia he’ikai laka ha tamasi’i ako ha’ane faiako.

‘Eiki Palēmia: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Hangē ko ia ko hota kolisi he’ikai ke ta fakalaka kitaua ‘i ha kolisi mu’a, hoko atu ho’o me’a ‘au.

Kilomita fakakātoa 2100 ngaahi kongā hala fo’ou ke tanu

‘Eiki Palēmia: Fakafeta’i, fakafeta’i. Ko e ngaahi hala fo’ou ko eni ‘osi kau heni mo e ngaahi fo’i hala fakakātoa mo e lahi ‘o e kilomita fakakātoa ‘oku toe ke tanu mo ngaahi pea valitā ‘i Tonga ni fakakātoa. ‘A ia ko e fo’i kilomita ia ‘e 2,100 neongo ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia ‘i he fo’i lao, ka ‘oku ou fiefia pē au ke u fakahā atu ‘e Sea ‘a e toenga ‘o e lahi ‘o e hala ‘o e ngaahi hala fo’ou ‘i Tonga ni ‘oku fiema’u ke tanu ke kakato, kae fiefia ‘a e kakai ‘o e fonua. ‘A ia ne ‘osi fai pē ‘a e femahino’aki ia mo e Potungāue Savea ki ai, ki he lōloa ‘o e ngaahi halapule’angā ‘oku fiema’u ke tanu fo’ou ‘i Tonga ni, neongo ‘oku nau ‘osi mape’i pea nau ‘osi tō maka ‘a e ngaahi vahe, ‘o e ngaahi halapule’anga fakakātoa ‘o Tonga ni. ‘A ia ‘oku ou fiefia pē he tokoni kotoa pē ‘a e fo’i lao ni ke to e vave ange ai ‘a e ngāue ‘i he hala, pea pehē foki mo ha ngaahi tokoni fakapa’anga lahi ‘aupito mei muli ‘e malava ke ma’u hili hano tali ...

<005>

Taimi: 1546-1551

‘Eiki Palēmia: ... ‘a e fo’i lao ko eni. ‘A ia ‘oku ‘i ai e kilomita ‘e 1020 ‘i Tongatapu ni ‘oku te’eki ke tanu, 505 kilomita ‘i Vava’u, 244 ‘i Ha’apai, 205 ‘i ‘Eua pea kilomita leva ‘e 135 ‘i he Ongō Niua. ‘Oku fiema’u ia ke tanu makamaka pea mo valitā ko hotau pole ia ‘oku hanga mei mu’a pea neongo ‘e toki fa’u ‘a e *Regulation* ia ‘o kakato he ngaahi me’a ni ‘amui ange ka ‘oku ou fiefia pē ke u fakahā atu ke mou mea’i ‘Eiki Sea pea mo e fakataha ‘Eiki ni pea kau pehē he ko e taha eni ia ‘a e ngaahi makamaile mahu’inga kuo fokotu’u ‘e he Feitu’una ‘Eiki Sea pea mo e Fale Alea ‘o Tonga ni he hisitōlia pea ‘oku ou fakamālō atu ai ki he Feitu’una mo e Hou’eiki ‘o e Fale ni kole atu ke tali e fo’i lao mālō ‘aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia me’a lelei ko e lao eni ko e Lao Fakavavevave fokotu’u mei he Kapineti ‘oku taki ai ‘a e Feitu’una, me’a mai he ‘ikai ke tanu homou hala ‘amoutolu me’a mai Ha’apai 12.

Mo’ale Finau: Mālō Sea. Sea tapu ki he Feitu’una pehē ki he ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga pehē ki he Hou’eiki Minisitā, Nōpele pea mo e toenga Hou’eiki ‘o e Kakai Fakafofonga ‘o e Kakai. Sea kuo mole vahe 4 ia ‘e 3 ‘eku fakamalanga ‘i he me’a ko ē na’e fakahoko mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhinga ‘Eiki Sea ‘eku fokotu’u atu ki he Feitu’una kole mu’a ki he Minisitā ke tuku ā e ‘omai e faka-faikavatonga ki he Fale ni he ‘oku mahino pē ia ko e ‘Eiki Minisitā ‘ofa eni ia. Ko e anga pē ia ‘ene tukuhua kā ‘e mu’omu’a ‘a Ha’apai 12, hoko hake ‘a Ha’apai 13 he ko e fielau he ko Masila na’e ‘alu ki Ha’apai he tau pea tuli mai ‘e Tupou 1 ‘ikai ke ‘i ai hano pale.

Sea Komiti Kakato: Na'e 'ikai ke mou fakapoongi 'a Masila, hoko atu ho'o me'a.

Mo'ale Finau: Sea ko e tukuhua pē. 'Eiki Sea ...

Sea Komiti Kakato: Koloa kuo lava e hala Holopeka ia mo e, mālō.

Mo'ale Finau: Ko e lao ko eni 'Eiki Sea he me'a 'a e Palēmia ko e lao motu'a pea 'oku mo'oni ka 'oku 'ikai ko e *issue* eni 'Eiki Sea 'o e ta'u motu'a 'o ha lao. 'Ikai ko e *issue* eni ia 'Eiki Sea 'o 'ene fononga fuoloa mai pea mo e 'ikai ke tokangaekina e kakai 'o e fonua kuo pau ke tau sio pē 'Eiki Sea pea ko u loto pē au 'Eiki Sea ke u tu'u pē ke ma'a ke 'oatu 'eku fakakaukau. Totonu pē ke mea'i he Hou'eiki Pule'anga ko kinautolu 'a e Pule'anga 'o e 'aho. Ko kimautolu ko eni 'oku mau tu'u atu he faha'i ko eni pea mo e Hou'eiki Nōpele ko homou fatongia tupu'a faka-Fale Alea ke 'oatu pē 'emau ngaahi fakakaukau. Ko hono 'uhinga 'Eiki Sea he 'e matala ange ai 'a e langafonua pea 'oku pehē pē 'Eiki Sea fakamamani lahi 'a e me'a ko e Fale Alea. Pea 'oku ou fakmālō pē ki he Hou'eiki Pule'anga taimi 'e ni'ihi 'oku mahalo 'oku ongo fifisi pea ongo vevela 'a e ngaahi fakakaukau 'oku mau 'ohake he 'oku 'ikai foki ke tatau he 'oku mo'oni e me'a 'oku 'omi mei he Pule'anga. Ko e *policy* ē ia 'oku nau fokotu'utu'u, ka ko e fatongia 'Eiki Sea 'o kimautolu ni ke mau 'oatu 'emau fakakaukau 'i he fo'i taimi lolotonga ni 'Eiki Sea fakatatau ki he me'a 'oku mau vakai ki ai ki he lao 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e Patiseti ko e natula 'o ha patiseti ko u vakai ki he *definition* 'oku peheni ko e patiseti *an estimate of income and expenditure for a set period of time, for a set period of time*. 'Oku 'uhinga ia ko e patiseti ko ē na'e paasi kuo 'osi fa'u hono fo'i taimi 589 miliona fo'i ta'u 'e taha, pea ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea 'oku fokotu'u hake ai 'a e fo'i *concept* 'o e patiseti ke 'ilo'i 'e he kakai 'o e fonua ko e fo'i fika ē 'e ngata ai e ngāue pea ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea 'oku ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea tapu mo e Feitu'una Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā 'oku kei lolotonga me'a malanga 'a e Fakafofonga Ha'apai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko u ki'i fakatonutonu pē mu'a Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko 'eku fakatonutonu ko fē ha fakatonutonu he Lao Fakaangaanga ko eni 'oku lolotonga fakamatala ai Sea. Hangē kiate au 'oku ne to e hanga 'o fakamanatu mai 'ū me'a 'i he Patiseti 'oku tau 'osi mavahe mei ai Sea. Ko 'eku fakatonutonu ia foki mai ko fē e kupu'i lao pea tau muimui ai ko e 'uhinga kae vave 'etau ...

Sea Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito 'a e 'Eiki Minisitā Fakalotofonua.

Mo'ale Finau: Sea ko e lao eni 'oku 'i mui ni 'iate au kapau te u fakamatala au 'e lōloa ...

<007>

Taimi: 1551-1556

Mo'ale Finau : ... Sea ke u hoko atu.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga te tau to e ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea ko e 'uhinga ia 'oku ou fakahoha'a atu aí he 'oku 'ikai mahino ki ai. Ko e lao kapau ko e lao, kupu fiha e laó kupu si'i fiha, tukuange e patiseti ka ke 'omai ka tau nounou.

Sea Komiti Kakato : Fakafofonga, 'e 'Eiki Minisitā mo'oni 'aupito ho'o fakatonutonú ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Te tau fakafoki ki he Tohi Tu'utu'uni.

Sea Komiti Kakato: Ka 'oku ou hanga pē 'o tukuange, 'uhinga ko e hā 'a e ki'i me'a 'oku fekaukau'aki mo 'ene malangá, kapau 'e 'ikai ke to e fu'u 'alu ai pē ki he me'a ko 'ena 'oku ke fakatonutonú te u ta'ofi 'e au.

Mo'ale Finau : 'Eiki Sea ko e kupu si'i, sai pē tuku pē 'a e Fakafofongá ke fai pē 'ene ...

Sea Komiti Kakato : Me'a mai koe Fakafofonga 'oua te ke to e tuku 'e koe 'ene fakatonutonu ...

Tui fepaki fakakaupau he kupu 8 (e), (f) mo e (g) mo e Patiseti & 'ikai ha fika pau ai

Mo'ale Finau : Ko e kupu 8 kupu si'i (e), mo e (f) mo e (g) ko hono fokotu'utu'ú 'oku fepaki ia pea mo hono *concept* 'o e patiseti 'o e me'a ko e patiseti. Ko 'eku 'uhingá ia 'Eiki Sea he 'oku 'ikai ke 'omai hē ha fo'i fika ki he *set period of time*, fepaki ia pea mo e *concept* 'o e patiseti. Ko e 'uhinga ia e fakamalangá.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato : Ko e fakatonutonu ē Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Kupu 8 kupu si'i (3) ko e pa'anga ko ení sino'i pa'anga ko ení ko e *revolving fund* ke hokohoko 'i he 'osi 'a e ta'u fakapa'angá kātaki 'o lau hifo ia.

Mo'ale Finau 'Io. Sea, 'uhinga pē 'oku mo'oni ...

Sea Komiti Kakato: Tonu e fakatonutonú.

Mo'ale Finau: Ko e *revolving fund* 'oku 'uhinga ia ki ha *fund* 'oku fokotu'u pea *revolve*, *withdraw* pē pa'anga kae *feed* pē ki loto ke vilo ai ke 'alu. 'Oku mo'oni pē ia kae kehe, Sea tuku ke u kole ki he Hou'eiki Pule'angá ke nau ki'i fakama'uma'u hifo, 'osi eni pea tau pāloti. Tukuange homau taimi Sea ke mau malanga atu.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Sea, fakatonutonu atú koe'uhí he 'oku ne malanga mai 'e ia 'i he *budget* ...

Mo'ale Finau: Sea ko 'eku malanga atu ko eni 'i he kupu (e), (f), (g) ...

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Ka ko e fo'i lao ko eni 'oku tala fakamahino pē 'i he kupu 8 kupu si'i (3) 'a e founá.

Sea Komiti Kakato : Mo'oni 'aupito 'a e 'Eiki Minisitā 'e Fakafofonga. Malanga pē he laó.

Mo'ale Finau : Sea ko e Fale ko eni tau faka'uhinga pē kitautolu. Ko e (e), (f), (g) ko e ngaahi pa'anga te nau puke mai ki loto ka 'oku 'ikai ke fakahā mai ia hē pe ko hono *amount* mo hono *set period of time* pau, ke hangē ko e natula 'o e patiseti ko ē 'a e fonuá, 589 miliona. Ko ia 'Eiki Sea ko e poini pē ko u fie lave ki ai Hou'eiki. Ko 'eku tala pē 'eku ē 'oku ou 'oatu Sea ki he Feitu'una ki he me'a ko ē he koe'uhi ko e Pule'anga kotoa pē Sea ko e Pule'anga lelei, kuo pau ke nau muimui ofi 'Eiki Sea 'i he ngaahi 'elemēniti 'o e *good governance* pule lelei. Ko e fo'i 3 ia ko ē kiate au, 'oku fakahahehema ia 'Eiki Sea ke ne a'usia totonu 'a e *good governance*. Ko hono 'uhingá kátoa kinautolu 'oku 'ikai ke *spell out* mai hē ha fo'i *amount* pau, ke lava ke hanga 'e he kakaí 'o fakafuofua pē 'oku fakapotopoto koā 'a hono 'omai 'o e fika ko eni pē 'ikai.

Hou'eiki Pule'anga, ko u tui ko e anga ē 'o e fakakaukau 'a e motu'á ni kátoa e 'ū kupú ia, ma'a 'aupito pē ia 'Eiki Sea. Kapau te tau foki hake pē tautolu ki he kupu si'i (5) 'oku fou pē. Ko e *CEO* tokanga'i 'a e ngāué fou he *procurement*, pea 'oku ai mo e fo'i 'atita hē 'Eiki Sea 'oku sai 'aupito pē ia, 'a e 'atita'i ko ia 'o e pa'angá, pea mo e *performance*, pea mo e 'ai faka-sisitemí, pea mo e *technical audit performance*, koe'uhi he 'e 'atita'i ai 'a e anga ko ē ngāué pea mo e fakamolé. Ko e ki'i, ko e konga pē ko ē 'oku ou ki'i lēvei ai 'Eiki Sea, pea ko u tuku pē ki he Hou'eiki Pule'angá ke nau toki 'omi angé kapau 'oku, na'e 'osi 'omai 'a e ngaahi faka'uhinga 'anenaí te'eki pē ke fu'u ma'a 'aupito ki he'eku fakakaukau, kuo nau lava ofe'i 'eku lotó mo 'eku pālotí ke u tui ko e lao ko eni. Ko u fakakaukau 'Eiki Sea ki he patiseti toki 'osí patiseti, na'e 'ikai ke, na'a mau hikinima kátoa mautolu 'i he patisetí, ka na'e 'i loto ai 'a e ki'i fo'i vouti ko eni tanu halá na'a tau vālau ai 'Eiki Sea. Pea koe'uhi ko 'ene 'i lotó na'a mau hikinima leva. Fehu'i mai 'e he kakai 'o e fonuá hā e me'a na'a mou hiki ai 'i he fo'i patiseti 'oku ta'eta'epau pea 'oku 'ikai ke 'asi mai 'a e *transparency*. Ko 'emau tali na'e faí 'Eiki Sea na'a mau hiki he 'oku nofo 'i loto 'i he ngaahi 'ū vouti lelei 'aonga ki he fonuá. Ko e ki'i fo'i me'a ia ko eni 'Eiki Sea, 'oku ki'i teka mai ia ki tu'a, teka tokotaha pē.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea ki'i fakatonutonu ē.

Sea Komiti Kakato : Ko e fakatonutonu ē. 'E ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko u fakatonutonu atu e Fakafofongá 'oku 'atā ki tu'a 'a e patiseti ko eni, he 'oku 'omai 'a e me'a ki he Falé ni, ke mou feme'a'aki ai 'o hangē ko ia 'oku hoko he 'ahó ni. 'Oku 'ikai ke ta'eta'epau e patiseti ia.

Mo'ale Finau : Mālō 'Eiki Sea. Sea ko 'eku hanga pē 'o ...

'Eiki Minisitā Ngoue : Ta'eta'epau ange fo'i me'a ia he ta'u kuo 'osi kapau te ke mea'i lelei. Hala ke 'omai ki Falé ni, pehepehē atu pē ia hē, 'o pehepehē hē 'o pehepehē atu ai pē. Ka 'oku kei tu'uloa 'a e fu'u me'a ko iá.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā.

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Ki'i tokoni atu pē Sea, 'e lava ke hanga 'e he Fakafofonga 'o fakatonutonu 'ene ki'i fo'i lea ko iá patiseti ta'eta'epau, he na'a tau 'osi hanga 'o hikinima'i 'o hoko ia ko e lao. Ke ne hanga 'o to'o ko e 'uhingá he 'oku lekooti 'etau me'a Sea 'etau miniti, ...

<008>

Taimi: 1556-1601

Mo'ale Finau: ... pea kapau 'e ko 'eku 'uhinga ko ē 'a e motu'a ni 'Eiki Sea manatu'i 'Eiki Sea ko 'etau tipeiti ...

Sea Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito 'a e me'a 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā 'a e lea 'oku ke ngāue'aki Fakafofonga 'oku ta'efe'unga ia ...

Mo'ale Finau: Kapau 'oku ta'efe'unga ia pea to'o pē ia 'Eiki Sea. Loto pē 'a e motu'a ni ia ki ai. Ka ko e poini ko ē 'oku ou loto ke u 'ohake heni 'Eiki Sea ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku hala 'a e me'a ko ia. Me'a mai.

Mo'ale Finau: Ko e poini ...

Sea Komiti Kakato: 'Ikai ke to e lava ke fakafoki atu me'a mai koe.

Mo'ale Finau: 'Io ko 'eku poini 'a'aku ia kapau ko e patiseti na'e sai ka na'e 'i loto ai 'a e fo'i vouti ko ē 'o e tanu hala.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea fai mo ne pu'aki mai ke me'a mai ke to'o 'ene fo'i lea ta'eta'epau. Ko e me'a ia ko u fiema'u ...

Sea Komiti Kakato: Sai pē 'Eiki Minisitā ko eni ko u tali 'e au neongo 'oku 'ikai ke kole fakamolemole 'e toki to'o pē ia mei he'etau miniti. Me'a mai koe Fakafofonga ke fai mo lava lelei ...

Mo'ale Finau: To'o pē ia Sea.

Sea Komiti Kakato: 'A e me'a 'oku ke laumālie ki ai kae ... 'etau ngāue.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea ko u fiemālie pē au ke to'o. Sai pē ia. Mālō. Sea ko hono faka'osi he ki'i miniti faka'osi ko eni ko u fakamālō au ki he lao ko eni hono 'omai ko e ki'i fo'i tolu pē ko ē kapau 'e to e lava ke u ongo'i hangē ko e me'a na'e fa'a 'ohake mole ke mama'o Hou'eiki ke fai ha ta'efalala pē ko ha manavasi'i pea fai ha faka'ikai. Ko e anga pē ia 'o e tu'u fakangāue fakamāmani lahi, kuo pau pē ke 'i ai ha ngaahi *mechanism* mo ha ngaahi me'a pau ko e 'uhinga he 'e 'osi e kau

tama faitotonu ia. Hū mai e kau tama ‘ikai foki ke nau hanga nautolu ‘o ‘ilo’i ‘Eiki Sea. ‘E ‘i ai e ‘aho ‘e ha’u ‘a Sione ha’u ‘a Tevita kuo pau ke tau hanga ‘o fakapapau’i ha fo’i *mechanism* pau kapau ko e fakahingoa pē fakafika pea ‘omai e fo’i pa’anga pau tau fokotu’u kimu’a telia e kaha’u he ko ‘etau ngāue ko eni ‘Eiki Sea ko e ngāue ma’a e kaha’u ‘o e fonua tautolu mahalo pē ko e hangē ko e ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki’i tokoni ki he Fakafofonga. Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa, Sea ‘oku, ko u fakatokanga’i pē ‘oku ‘i ai e hoha’a ki hono fokotu’u ha fika mo e ‘omai ha pa’anga Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pea ‘oku ou, ka ‘oku ‘uhinga pē ia Sea ko e patiseti ko ē na’e ‘osi tali hangē ko e, kuo ‘osi tali e patiseti ia ko ia. Ko e fakapa’anga ia ‘a e ngāue ko eni ‘e fakatefito ia he’etau fononga atu ko eni ‘Eiki Sea he ē ‘e fakatefito ‘i he fononga atu ko eni mo e tu’unga e ‘ekonōmika mo e KOVITI ka ‘oku ‘osi mau e me’angāue mo e lao ke ne fakaivia ‘a e ngāue ko eni kapau ‘e mafuli e taimi ‘o vave ‘a e langa faka’ekonōmika he fonua ni Sea. Ko e ‘uhinga ia ko e me’a ‘oku ‘ikai ke fokotu’u ai e fiká pea kapau ‘e ‘osi e ta’u fakapa’anga ia ko eni Sea ‘oku faingatāmaki pē tānaki pa’anga mo e ngaahi kongā ko ia he’ikai ke fai ha ngāue ia ke fakahū ha silini ki ai. Kuo pau ke ‘uluaki fai e ngaahi ngāue ia kuo ‘osi tali he Pule’anga e patiseti. Mālō Sea.

Mo'ale Finau: Mālō ‘aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ia. Mālō ‘Eiki Minisitā. Fakama'opo'opo mai Fakafofonga.

Mo'ale Finau: ‘Eiki Sea ko hono faka’osí ko e lava ia ‘eku fakakaukau ko e fo’i tolu pē ia ko ē. Hangē ko e me’a ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ko u tui ko e *issue* he taimi ni ke tau hanga ‘o vete e fo’i me’a ko ē na’e ‘i ai e fokotu’u na’e ‘omai ‘e Tongatapu 2 ke tānaki mo e hā mo e hā ke tau felotoi ki ai pea lava leva ke tau faka’osi ko ia pē Sea mālō.

Veivosa Taka: Sea ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Fika 1.

Poupou ki he Lao ka ‘oku totonu to e fakamamafa ki he KOVITI

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e Feitu’una Sea. Sea ko e ki’i ‘ikai ke u lōloa au. Ka ko u ki’i tu’u pē au ke, ka ko u poupou’i ‘a e lao ko eni Sea ka ko u tui ko e lao ko eni ‘oku makatu’unga pē ia ‘ia kinautolu ‘e fakahoko e fatongia. ‘Oku hangē ko ē ko e kupu 8. ‘Oku faka, to e, ... na’e fai atu ki ai ‘a e ngaahi laulea, faka’ofa’ofa pē. Ko e (g) pē ko e (ng) ‘oku ‘ikai ke mahino ‘a e ngaahi pa’anga kehe ‘uhinga ki he hā ‘o hangē ‘e ala tu’utu’uni ko e me’a pē ia ‘oku ‘ikai ke, mahalo ‘e tuku pē ia ki he, mo tau falala ke fai ha tu’utu’uni ki ai he ko u tui ko e me’a ia ‘oku fai ai ko ē ‘a e lotu ‘aukai he ‘Eiki Palēmia ke tau faitotonu. Pea ko u faka’amu pē ‘Eiki Palēmia ‘oku ‘ikai ke tau to e ō ki he ‘Ofisi Palēmia ‘o fai ki ai ‘etau vete me’a kae fai ki ha falelotu pea ui ‘a e kakai ke ōmai ki he feitu’u ko ia pea ka lava ke fakaafe’i ‘Ene ‘Afió he ko e me’a ia ke vete ai pea tau hiva ke ma’olunga ki he ‘Otua ke tataki e ngaahi ngāue ko eni...

Taimi: 1601-1606

Lord Tu'ivakanō: ... 'oku ou siosio he 'oku lahi e ngaahi me'a ia te tau, hangē ko ho'o lotu ko ē fakakikihi 'oku kei fai pē fakakikihi ko hono 'uhinga' he 'oku 'ikai ke tataki kitautolu 'e he 'Otua'. Tau ha'u mo e tui kehekehe pea kehekehe 'etau falala. Ko e fonua lotu eni pea 'ai ke mahino 'oku tau falala ki he 'Otua'. Ko e ngaahi me'a ko eni 'oku 'omai ko eni 'i he lao ko eni', faka'ofa'ofa ka ko hai te ne fakalele 'a e ngāue', ko e kakai ia 'oku tonu ke fai ki ai 'etau falala. He 'oku 'osi hoko pē 'a e ngaahi me'a ko eni pea 'oku 'ikai ke tau to e fiema'u ke 'ohake ke fakatātā 'aki 'a e me'a 'oku 'osi hoko'.

Ko moutolu kuo tuku atu ki ai 'a e ngāue 'a e fonua ke mou tataki. Ko mautolu ke tokoni atu, he ko e Fale pē 'oku taha pē Fale ko eni. Ka ko ē 'oku tau ōmai ki heni 'o fakakikihi, kikihi 'i he ngaahi me'a 'oku hangē 'oku tonu ke tau fetokoni'aki, fengāue'aki ke tau ngāue'i hotau fonua' pea 'ai e tui 'Otua ko e me'a ia ke 'uluaki'. 'Oku tau ngāue koe'uhi ko e KOVITI, 'oku 'i ai ha palani B ka hoko mai me'a 'apongipongi. Tuku kotoa e ngāue ko eni, ko e me'a kotoa pē ke tau teuteu ki ai he ko ena 'oku talamai ko e *air zone*, 'oku ma'u pē me'a 'i he 'ea. Tau fakakaukau ki ai, 'oku 'i ai e fu'u palopalema 'oku hoko fakamāmani lahi he taimi ni. Ko e me'a ko eni 'e lava pē ke toloi, tau toki sio ki ai. Faka'ofa'ofa e me'a, pau pē ke fai e ngāue ia ko eni ka 'oku 'i ai e me'a 'oku 'uluaki ha'u, 'oku 'i ai e me'a ke toki fai ki ai e ngāue. 'Oku 'i ai pē ngaahi me'a 'oku totonu ke fakalelei' 'i he lao ko eni, he na'e 'osi hoko 'aneafi pea 'oku 'ikai ke tonu ke tau, 'oku tonu ke tau ako.

Kai kehe 'Eiki Palēmia 'oku ou kole atu fakamolemole 'oku 'ikai ke u fiepoto atu au ho'o lotu 'aukai mo e me'a ko ia' ka 'oku fai e me'a ko eni, fai ki ha falelotu. Ko hai e siasi ko ena 'oku tuku ki ai, ō fai e lotu ai, vete ai pea tau hiva kalanga ki he 'Otua he ko e 'Otua 'oku ne hanga 'o tataki kitautolu, ko e me'a ia 'oku tuku ai 'a e fonua ki 'olunga. Ko e Kalauni lahi ko ē, 'oku takai 'aki e me'a, ko Sihova ia. Ko 'ene 'Afió 'oku 'i lalo, ha'a Tu'i' 'e 3, ko e kolosi' kapui ai e vahefonua 'e 6. Tau manatu'i ma'u pē, 'uluaki e 'Otua, toki Tonga pea ko e ngaahi lao 'oku tau 'omai ki heni ke mo'ui ai e fonua', fakalalakaka ai. Fanongo ki māmani, tokanga nautolu ki he 'ekonomika, 'ikai ke nau tokanga kinautolu ki he 'Otua he ko e 'Otua 'oku ne hanga 'o fakamo'ui kitautolu. 'Ai 'etautolu, tau 'Otua, tau hakeaki'i, ko 'etau me'a kotoa tau kole ki he 'Otua ke hā kehe ho taimi', ko mamani eni, 'e fanongo 'a mamani pea ko e me'a ia 'e hakeaki'i hotau fonua'. Mālō.

Veivosa Taka: Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko e ki'i miniti pē ia 'e 3 'oku ou ki'i fakahoha'a atu ai ka kuo u fakamālō he faingamalie 'oku ke 'omai 'Eiki Sea. Sea na'e 'i ai 'a e me'a 'a e 'Eiki Palēmia 'anenai kuo u fie lave pē ki ai, 'a e lotu ma'a' ka kuo u lave'i pē he me'a na'e folofola 'aki 'e he 'Eiki, tukuange e fānau valevale ke nau ōmai

pea kuo u tui ‘Eiki Sea ko e lotu ma’a ‘a e kakai lalahi, toki faka’osi ‘e he Feitu’una Sea kae hoko atu ‘eku ...

Fokotu’u fakatonutonu ki he kupu 15 – Tauhi ‘o e Toumu’a

Sea, ko e kupu 15, tTauhi ‘o e tToumu’a’. Sea ko e kupu ko eni’ ko e kongā ‘uluaki, kupu si’i 1; “**Kuo pau ko e taha nofo ‘i ha kekelele pea hoko atu pē, taupotu ki he halapule’anga’.** **Kuo u kole atu Sea ki he ‘Eiki Minisitā ke kātaki ‘o to’o angē “nofo ‘i ha”**, kae tānaki atu eni “ ‘oku ‘a’ana ‘a e kongā kekelele ‘oku hoko atu pē taupotu ki he halapule’anga ke ne tauhi ‘a e toumu’a’ ‘oku hoko atu pē taupotu ki he kekelele’ ke kosi mo tauhi ke ma’a mo tā ki lalo,” hoko hifo ai Sea pea ‘alu hifo ai ki he kongā kupu, kupu si’i 2, “**Kuo pau**”, to’o mu’a e ki’i fo’i lea ko ē...

<003>

Taimi: 1606-1611

Veivosa Taka: ... eni ko e, nofo ‘i ha kae tānaki atu eni **kuo pau ki ha taha ‘oku ‘a’ana ‘a e kongā kekelele ‘i mu’a ‘i he ‘api tukuhau.** ‘A ia kuo maumau’i ‘a e kupu si’i (1) *a, b* pē *c* ke ne mo’ua ‘i ha’ane halaia ki ha mo’ua pa’anga ko e lahi taha ko e pa’anga ‘e 100. ‘A ia ‘Eiki Sea ko e kongā ko ē to e hoko hifo ki he kupu si’i 3 ko e meimei ko e fetongi tatau pē ke to’o pē nofo ‘i ha ‘api kae ‘ai e fo’i lea ko ē ‘oku ou kole ke tānaki atu pē ‘oku ‘i ai ha to e fo’i lea ia ‘oku to e lelei ange, ‘oku ‘a’ana ‘a e kongā kekelele ‘o e ‘api kolo ‘a ia ‘oku ne maumau’i ‘a e kupu si’i (1) *a, b*, pē *c* ke ne mo’ua ‘i ha’ane halaia ki ha mo’ua pa’anga ko e lahi tahā ko e pa’anga ‘e 200.

‘Eiki Sea ‘oku ou tui ko e kongā pē ia, pea ‘alu hifo leva ki he kupu si’i 4, ke to’o pē taha nofo ‘o e, kae tānaki atu, ‘oku ‘a’ana ‘a e kongā kimu’a ‘i he ‘api kolo pē ‘api tukuhau.

Semisi Sika: Sea ko e ki’i fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: ‘Io.

Semisi Sika: ‘Oku ou kole pē ke tānaki atu ai pē fakatonutonu lolotonga ‘a e malanga ko eni ‘a e Fakafofonga faka’ofo’ofa ‘aupito pē. ‘Oku pehē ‘e he kupu si’i hono (2) *a, b*, mo *c*, ko ‘olunga ‘oku *a* pē mo *b*, ‘a ia ko hono to’o ‘o e *c* pē ko hono fakahū mai ko e hā ‘a e kupu *c* ‘o fakahū ki he lao, ‘ilo pē ‘e au ‘oku hala ‘eku sio.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole pē ke u tokoni atu ‘i he kupu ko eni fakamolemole Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu’una Sea ko e ngaahi fakatonutonu ko ia na’e kau ia ‘i he la’i pepa ko eni ko ē na’a ku fokotu’u atu ko ē ‘anenai ‘oku ‘asi ai ‘a e ngaahi fakatonutonu ‘o hangē ko e fakatonutonu ko ē, na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga mei Tongatapu 1.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā, Fakafofonga hangē ko e to e tātaki atu ‘a Tongatapu Fika 2, ta ko ē ‘oku nau ‘i loto pē nautolu ‘i he pepa na’e tōki tufa mai ‘e he ‘Eiki Minisitā, ngaahi fakatonutonu.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Tokanga ki he ngaahi tautea ki he ‘ikai fakama’a toumu’a he ko e kongia ia Pule’anga

Dr. Saia Piukala: Sea. Ki’i tokoni atu pē Sea ki he, Sea ko e ki’i tapu mo e Feitu’una Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Sea ko e ki’i fehu’i fakama’ala’ala pē Sea he fo’i kupu ko eni 15. Mahino ia ki he motu’a ni Sea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi tautea ia pea ‘oku tu’utu’uni pau he lao ia ko eni ke tauhi ‘e he tokotaha ‘a e toumu’a, ke fakapapau’i mu’a he na’e mahino ki he motu’a ni na’e ‘i ai ‘a e ngaahi fakatonutonu fakalao kapau ko e toumu’a ia ko ia ko e kongia ia ‘o e Pule’angá Sea, he ko e lahi taha ‘a e ngaahi toumu’a Sea, ko e kongia ia ‘o e Pule’angá, pē ‘oku ‘i he lao ‘e ngofua ke faitu’utu’uni atu pea tautea’i kinautolu ‘o hangē ko eni ‘oku hā ‘i he kupu (1) si’i ‘uluaki, a pea mo e b Sea. Ko e ‘ai pē ke me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ke fakama’ala’ala ke mahino pē ki he kakai ‘o e fonua.

Veivosa Taka: Sea te u, kātaki Sea tapu pē mo e Feitu’una ka u faka’osi atu au kae tōki fakahoko mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘a e me’a ke me’a ki ai Sea. Ko e ‘uhinga pē ‘eku fakahoha’a ‘aku ko e me’a ko ē na’e ‘omi ‘e he ‘Eiki Minisitā ko eni mei Niua ke to’o ‘a e fo’i lea kae tātaki mai ‘a e fo’i lea. Sea ka ko e ka ko e ‘uhinga pē ia ‘a e motu’a ni ke, hangē ko e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e Minisitā ‘a e tokotaha 14, Vava’u 14, ke tōki me’a mai ‘a e Minisitā Fonua ke ne hanga ‘o fakapapau’i, pea kapau leva ko e Pule’anga ‘oku ‘a’ana pea to e fai ange ha fakakaukau ‘e to e lelei ange ka ko ‘eku tui ko e lelei taha eni ke fakatonutonu’aki e ki’i fo’i lao.

‘Eiki Sea ‘oku ou, ko e kongia hono hoko ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e tepile ko eni Sea, ‘oku ou manatu ai ki he falukunga kakai ne nau fakakaukau taha pē pea nau lototaha ke tanu ‘a ‘enau me’atau pea ‘e ‘ikai ke to e vaku. Pea neongo na’e tamate’i kinautolu ka na’a nau loto taha pē ke nau mate ai. Sea ‘oku ‘i ai ‘a e lea ‘oku fakahoko ‘e he ‘Eiki Minisitā ke ko e *mask* ke, ‘ikai ke ‘ilo pē ko e hā ‘a e lea faka’apa’apa ki ai. Ka ko e lea ‘a e tangata ‘iloa ‘i ‘Amelika na’a ne pehē, *mask your face, don’t mask you heart*. Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea, ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā, kuo pau pē ke tau faka’ehi’ehi mei he ngaahi me’a kotoa pē ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a ka ‘oku ou kole ‘oua mu’a na’a fūfū’i homou mafu...

<005>

Taimi: 1611-1616

Veivosa Taka: ... mei he tēpile ko eni. Sea ‘oku ou fakamālō atu mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga me’a mai koe Tongatapu Fika 8 mei ‘osi ‘etau taimi.

Fokotu’u ke liliu Lao ko e toumu’a e tokotaha ma’u ‘api kae ‘ikai ‘a e Pule’anga

Semisi Fakahau: Fakamālō atu Sea ko e ki’i poupu pē ia ki he kupu 15 pē ‘io ko e tu’u ko ē he taimi ni ko e mahino ko ē ki he kāinga ‘oku pule e Pule’anga ki he toumu’a. Na’e ‘i he ngaahi

kuonga mai ko ē na'e tokanga'i pē 'e he tokotaha ma'u kelekele ko ē 'oku nofo 'o hanga mai ki ai toumu'a ka ko 'ene foki ko eni 'o ma'u he Pule'anga ko e Pule'anga pē 'oku ne tauhi. 'Oku ha'u pē misini 'o kosi e toumu'a mo e ngaahi me'a pehē ka ko e tu'u ko eni 'a e lao ko eni ko 'eku kole pē ke 'uluaki liliu mei he Pule'anga ki he tokotaha ko ia ko ē 'oku nofo 'i he kelekele 'oku hanga mai ki he toumu'a. 'Uhī ke ne ongo'i 'oku 'i ai e 'uhinga lelei 'aupito ke ne hanga 'o tauhi ma'u pē ma'u pē 'a e toumu'a he koe'uhī kapau, he ko eni 'oku hoko mai ko eni kapau na'e, kapau 'e hoko atu ai pē 'a 'ene tu'u ko ē ki he taimi lolotonga 'e loto mamahi 'aupito 'aupito e kāinga he ko eni 'oku 'ai ke tautea kinautolu ka 'oku 'ikai ko ha tautea si'isi'i eni kia kinautolu koe'uhī ko e 'ikai ke nau tokanga'i ko ia 'a e toumu'a 'oku ma'u 'e he Pule'anga. 'Oku ou kole atu ke liliu mu'a ke ma'u mu'a 'e he kāinga 'e he tokotaha ko ia ha'ana e kelekele ko ē 'oku hanga mai kiate ia 'a e totonu ke ne hanga ko ia 'o tauhi ko ia 'a e totonu fakalao ke ne tauhi 'a e toumu'a ko ia koe'uhī kae 'uhinga lelei pea te ne ongo'i 'oku 'i ai hono 'uhinga 'oku ne fakahoko ai 'a e ngāue ko ia mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga ko u 'ilo'i mahalo ko e ngaahi me'a ko ia 'e 'i ai e ngaahi lao ia mo e tu'utu'uni fakalao ia 'Ofisi Fonua.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea tapu mo e Feitu'una Sea ko u fokotu'u atu Sea ko u tui ko e lao ko eni 'oku ō lōua pē mo e lao na'e fakapaasi 'aneafi tau fakapaasi ā Sea mālō.

Poupou ki he Lao Hala kae fakapekia kupu 8 (e), (f), (g)

Semisi Sika: Sea 'oku ou poupou atu ko e lao 'aneafi mo e lao ko eni 'oku 'oatu 'emau poupou kakato ka 'oku kei tu'u 'eku fokotu'u Sea ki he kupu 8 kupu si'i 6 mo e kongokonga ikiiki e, f, g kuo fai 'a e feme'a'aki 'a e Fale Sea pea 'oku mahino 'a e ngaahi tafa'aki pea ko 'eku fokotu'u ke to'o e e, f, g 'e lava pē 'e he a, b, c d 'o fakakakato 'a e silini fakaivia 'a e komiti ko eni fakaivia e komiti ko eni fakahoko'aki 'a e fatongia ki he fonua 'o tātaki atu ki he patiseti 15 miliona kuo 'osi paasi. Tu'u e hisitōlia 'o e tanu hala Sea na'e 3 miliona pea 3 pea 5, 5 pea toki 10 pe ki mui ni mai mei he 10 he ta'u kuo'osi ki he 15 tātaki atu mo eni 'alu ai 30 ko e fo'i hiki lelei ia.

Fokotu'u ke pālōti'i e lao

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea fokotu'u atu au ke tau pālōti malanga tatau pē eni ia.

Semisi Sika: Kuo 'osi fe'unga mo tatau pe pea ka hiki 'o 30 miliona, 20 miliona fe'unga pea ko e 'uhinga ia ko u fokotu'u atu ko e e, f, g ke kātaki mu'a 'o to'o ange ia kae toki fai hano sio ki ai.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea 'io ko e tu'utu'uni pē foki ke tau 'uluaki pālōti'i e fokotu'u fakamuimui taha. 'A ia ko e fokotu'u fakamuimui taha ē 'a e Fika 2 ko ē 'o Tongatapu pea 'oku 'i ai mo 'eku hoha'a 'a'aku ia ki he kupu 15 Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai tau pālōti

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: He koe'uhí 'oku 'osi, 'e Sea talisi'i mu'a kae 'ai atu e.

Sea Komiti Kakato: He 'ikai te ke ta'ofi.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: 'Ikai ko 'eku kole pē.

Sea Komiti Kakato: Ko ena na'a ke 'osi fokotu'u mai ke pāloti te u tautea'i koe he taimi ni, me'a mai.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Ka ko 'eku fie lave atu ki he kupu 15 Sea he koe'uhí kuo 'osi 'i ai 'a e tu'utu'uni faka-Fakamaau'anga ia 'i ai felāve'i mo e toumu'a pea ko e 'uhinga ia 'oku tauhi ai ko ē 'e he Pule'anga e me'a pea kapau 'e hangē ko e fokotu'u ko ē 'a Tongatapu 8 ke to'o ia ma'a e tokotaha ko ē ha'ana e 'api 'e to e faingata'a ange 'a e ngāue 'a e Pule'anga ia ki he hala pe ko e hā pē ha ...

Sea Komiti Kakato: Mālō tonu pē ke tuku pē ai ke fai ha ngāue ki ai 'a e Potungāue Fonua ka tau pāloti he kupu 8 kupu si'i 6

Veivosa Taka: Sea kātaki Sea ka u ki'i fakahoha'a atu. 'Eiki Sea...

<007>

Taimi: 1616-1621

Veivosa Taka : ... ko e 'uhinga ko 'eku hoha'á Sea ko kimautolu te mau mo'ua, ka ko 'eku 'uhinga atú ke fakatonutonu mu'a ke mahino 'a e *owner* ko ē 'i he kongā kelekele kimu'a ko e 'uhinga ia na'a ku kole ai ke fakatonutonu. Ke liliu ko e *owner* ke mo'ua. Pea kapau ko e kakaí pē 'oku *owner*, pea kapau leva ko ha taha kehe ia pea ko ia 'e, mālō Sea.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Sea na'e 'ikai ke pou pou ia ki he fokotu'u ko iá.

Pāloti'i 'o tali kupu 8(6) (e) (f) & (g)

Sea Komiti Kakato : Mālō tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke to'o mei he kupu 8 kupu (6) si'i 'a e *e), f), g)*, fakahā 'aki hiki ho nima.

Kalake Tepile : Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala. Loto ki ai e toko 9.

Sea Komiti Kakato Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai, kae tu'uma'u pē kupu 6 mo hono ngaahi kupu iiki. Fakahā 'aki hiki ho nima.

Kalake Tepile : 'Ikai ke loto ki ai 'a 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Ikai ke loto ki ai e toko 12.

Sea Komiti Kakato : Ko ia Hou'eiki tu'uma'u pē ia. Fakatatau ki he me'a 'a Tongatapu Fika 2, ko u lave'i kuo maama lelei 'a e kupu'i lao ko ení. Kole atu ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali ...

Tokanga ki ha ngali fepaki kupu 15 mo ha lao koe'uhi ko e Tu'utu'uni faka-Fakamaau'anga

'Eiki Minisitā Polisi : Kātaki pē Sea, kātaki ko 'eku ki'i tokanga pē 'aku ia ke 'uhi ki he me'a ko ia na'e me'a atu ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ko eni ko ē fekau'aki pea mo e *Trade*, fekau'aki pea mo e kongā 15. Koe'uhí kapau kuo 'osi 'i ai ha Tu'utu'uni Fakamaau'anga ki ai ki he kongā ko ení, koe'uhí he ko e anga ko ia e lave'i 'e he motu'á ni, ko e toumu'á ko e kongā ia e halapule'angá. Pea ko e me'a ko ia 'oku fai ai e tokangá, kapau 'e fakamo'ua'i e motu'a ko ia hono 'apí koe'uhi ko e kongā 'o e halapule'angá, koe'uhi kapau hangē ko e me'á ko e Tu'utu'uni Fakamaau'anga kuo 'osi fakahoko pea fai e fakatonutonu fakalao ai. Ko e me'a pē 'oku fai ai e tokangá koe'uhi kapau 'e, he ko e me'a ko ení kuo 'osi fai e tu'utu'uni. Kapau 'e 'alu e lao ko ení pē ala fepaki mo ha lao 'e fai ai e, ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ko ē ki he kupu 15.

Lord Tu'iha'angana: 'Eiki Sea kātaki ka u ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā. Tapu mo e Feitu'una mo e, ko u poupou atu ki he me'a ki he me'a ko eni 'oku 'ohake 'e he Minisitā Polisi. To'o ia he ko e 'uhingá ko e tu'u he taimí ni, 'oku takitaha 'oku tauhi pē 'e he kakaí 'a e 'ū toumu'á. Pea ko e 'ū toumu'a ko ena ko ē 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'ū 'api aí 'oku kosi 'e he Pule'angá. He 'oku tau lelelele atu 'aki pē ia, he ko ena kuo 'osi fakahā mai 'e he Minisitā Lao Le'ole'ó 'oku, na'e 'i ai 'a e Tu'utu'uni Fakamaau'anga mo e me'a pehē na'a fepakipaki. Pea ko e, ka ko 'eku poiní pē 'aku Sea 'oku lolotonga palakū'ia e ngaahi 'api ko eni 'oku tauhi 'o ma'á 'oku nau lolotonga tauhi pē he 'oku pau ke nau tauhi mo e toumu'á kae faka'ofa'ofa 'a e nofo 'a e koló mo e me'á. Ka tau ki'i fononga atu 'aki ia kae tukuange 'a e lao ko ení ke 'alu.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Sea ka u ki'i fokotu'u atu pē ki'i tokoni atu pē kātaki. Tapu ki he Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakató. Fēfē Sea ke to'o pē fika 2 he 'api tukuhaú. Ko e ngaahi 'apikoló Sea 'oku nau tauhi pē 'enautolu pea 'oku mahu'inga pē ia ke tauhi he ngaahi 'api ko ia he 'oku 'i mu'a 'a e toumu'a ia 'ia nautolu 'a e ngaahi 'apikolo. Mālō.

Sea Komiti Kakato : 'A ia Minisitā ko ho'o me'a maí ke to'o 'a e kupu fiha, kupu si'i fiha?

'Eiki Minisitā MEIDECC : 2. 'A ia ko e 'api tukuhaú foki ia 'oku kosi ko ē 'e he Pule'angá he taimi ni. Ko e 'uhinga ke kei tuku pē ia ke fakahoko pē fatongia ia 'o e Pule'angá ke kosi pē 'enautolu ia 'a e ngaahi toumu'a ko ia ngaahi 'api tukuhaú kae 'atā pē 'a e 2 mahalo mo e 4, ko ia 2 mo e 4 kae 'atā pē ngaahi 'apikoló ia ke, mālō.

Lord Tu'iha'angana : Ko u tui 'oku tonu pē ke to'o pē mo e 'apikoló na'a si'i 'i ai ha, he 'oku mahino pē ko e kongā lahi ia peseti 'e 90 ki 'olunga 'a e ngaahi 'apikolo ko ē 'oku nau tauhi pē 'enautolu mo e, 'uhinga kae faka'ofa'ofa honau ngaahi 'apí, pea 'oku *sidewalk* foki 'a Hofoa ia he 'ikai ke to e me'a ia, pea mahalo ko e me'a ia 'oku fokotu'u 'e he 'Eiki Minisitā. To'o loua pē ia, kae ....

Sea Komiti Kakato : Fiema'u ha me'a mai mei he tepile 'a e Pule'angá 'a e kupu ko eni.

Siaosi Pohiva : Sea tapu mo e Sea, na'e 'osi 'i ai 'eku fokotu'u 'anenai ke toloi 'a e fo'i kupu fika 8 mo hono ngaahi lao 'oku nau felāve'i ki ha taimi ...

<008>

Taimi: 1621-1626

Siaosi Pohiva: ... 'uhingá ke faingamālie Hou'eiki Pule'anga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea ka u tokoni atu fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga kuo 'osi fai e pāloti ia ē. 'Ikai ke to e fai ha alea ki he kupu 8 ē kuo 'osi fai 'etau pāloti mo hono, 'e 'Eiki Minisitā.

Fakama'ala'ala he 'uhinga kupu 15 ki he 'akau mo e vao ope ke ne uesia fefononga'aki hala

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ka u ki'i tokoni atu pē 'i he kupu 15 'a ē 'oku fai ai 'a e feme'a'aki 'oku 'uhinga eni ia Sea ki he ngaahi 'akau pē ko e vao pea mo e ngaahi aka 'a e ngaahi 'akau 'oku tupu atu ko ē 'o uesia ai 'a e ngaahi halapule'angá. 'Oku 'uhinga ki ai 'a e kupu 15 ka ko u fokotu'u atu Sea.

Tokanga ki he Tu'utu'uni Fakamaau'anga ko e toumu'a 'a e Pule'anga

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, ko e 'uhinga pē to e fai atu 'a e fakahoha'a 'Eiki Sea ko e Lao ko eni ko ē ki he 'Uhila mo e 'ū me'a ko ia 'Eiki Sea 'oku nau tā 'enautolu e 'akau ko ē ko ē 'o a'u fute 'e 20 mei he ngata'anga 'o e 'apí 'a e mafai ko ia hangē ko e me'a ko eni ko ē uaea 'uhila e hala kotoa pē 'oku ngofua kia nautolu ke nau hanga nautolu 'o faka'ata'atā 'a e 'akau kotoa pē 'e ala hoko ai ha fakatu'utāmaki ki he lainé ka ko 'eku tui 'Eiki Sea ko e toumu'a ko e kongia ia e halapule'angá. Pea kapau 'oku fokotu'u e lao ko eni ko e fatongia ia 'a e Pule'angá.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ko e hā e loto ho'omou fokotu'u ke to'o e kupu ia ko eni mei loto he lao?

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e fokotu'u 'Eiki Sea 'uhí he 'oku fakatatau ki he me'a ko ē na'e 'ohake he 'Eiki Minisitā ko ē ki he Leipa 'osi 'i ai e fakatonutonu fakalao ko e kongia e halapule'anga 'a e toumu'a 'oku 'ikai ko ha kongia ia 'o e tokotaha ko ē he 'oku 'osi 'i ai e maka tukituki 'a e Minisitā Fonuá ko ho ngata'anga ē ka ke ka 'ova ki hē te ke mo'ua koe ia ai pea 'oku 'i ai e Lao ia e Hala Pule'anga.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea ka u ki'i tokoni atu pē.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e 'uhinga ia e fokotu'u atu kapau ko ia fokotu'u atu ...

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Ke u ki'i tokoni atu pē Minisitā Polisi ko eni na'e fakamahino mai ko e 'uhinga eni ia ki he kongia ko ē 'oku taupotu mai ki he toumu'a kae mahalo ko e fakalea 'a ē

‘oku fa’a tupu ai e ngaahi fu’u ‘akau mo e me’a kuo ha’u ia ko ē ki he halá. ‘Oku hangē ko e me’a ko ē ‘a e Minisitā ‘oku ‘uhinga ia ki ai.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ‘oku sai pē fo’i ...

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Ko ia ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: *Ok.* Fakamolemole e fakahoha’a ko ia. Mālō ‘oku maama ‘oku tonu pē anga e tu’u ia ‘a e kupu 15 mo e ‘ū ngāue ke fai ‘e he potungāue ‘a e ‘ulu ‘akau ‘oku ha’u ki he toumu’a ke nau fakalao pē ke nau hanga ‘o faka’ata’atā.

Tokanga ke ‘i ai ha fika pau lahi pa’anga ‘i he kupu 8 (3)

Semisi Sika: Sea kātaki pē. Na ‘oku ai ha ki’i faingamalie ke faka’osi’osi atu. Fakamālō atu koe’uhí ko e lava ia ke fakahā ‘a e fakakaukau ‘i he kupu 8 kupu si’i 6. Pea kuo paasi atu ia. ‘Oku ou loto pē ke u, to e foki ki he kupu 8 kupu si’i (3), kupu si’i (3) ‘oku lave ai felāve’i pea mo e *revolving fund*. Sea ko e natula ko ē ‘o e *revolving fund* kuo pau ke ‘i ai hono fo’i *amount* pau, hono fo’i sino’i pa’anga pau ko e ‘uhi ā ke fetaulaki ko e hā e misiona mo e ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki kuo lava ‘etau taimi ‘atautolu ko ē he’etau ngāue nau tuku atu pē au ko e ‘uhinga kuo pehē kuo maama ‘a e feme’a’akí ko e taimi ia ko eni ‘oku tau mo’ua tautolu ki he Fale Alea tau liliu ‘o Fale Alea. (**Liliu ‘o Fale Alea**)

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

Alea’i taimi ngāue hoko atu e Fale

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Ko ‘etau ngāue ‘oku kei ‘i he Komiti Kakatō ka koe’uhí ko e ‘osi e taimi ‘oku fiema’u ke tau kelesi kae toloi e Falé miniti ‘e 20 ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea, kole ki he Feitu’una mei a’u pē tautolu ia ki he me’á. Pau na’a mo ongo’i pē moua mo e Sea Komiti Kakato ke fai mo ‘ai ai pē ‘e ‘osi pē ia.

‘Eiki Sea: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ka ko e ‘ai atu pē kia moua ke fakamolemole ke tau ‘ai ai pē ka tau tuku ko ‘ene lava ia. Ko e kelesi ko eni ko e hā koā to e me’a ‘e to e fai pea fai mo tau hoko atu ai pē he’ene mafaná. Ko e anga pē kole ki he Feitu’una.

‘Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki ko ‘etau Tu’utu’uni Ngāue ‘oku kamata he 10:00 ‘osi he 4:00. Ko e *session* ‘e taha ‘oku pau ke kamata ‘aki e lotu pea faka’osi ‘aki e kelesi.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea tau Tohi Tu’utu’uni ...

<009>

Taimi: 1626-1631

‘Eiki Minisitā Ngōue: ... tukukehe ‘o kapau ‘e loto ‘a e Fale’ ki ai, ko eni ‘oku laumālie lelei pē Hou’eiki ki ai.

‘Eiki Sea: Me’a mai koe ho’o fokotu’u’ ki he Fale’ ke tau sio ki ai.

‘Eiki Minisitā Ngōue: Kuo u fokotu’u atu Sea ke tau hoko atu pē mu’a ke ke laumālie lelei.

Pāloti’i ‘o tali hoko atu lele ‘a e Fale

‘Eiki Sea: ‘Oku ‘i ai ha pou pou ki he fokotu’u mei he ‘Eiki Minisitā Ngōue. (pou pou) Kole atu ki he Kalake’ ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e fokotu’u mei he ‘Eiki Minisitā Ngōue ke hoko atu pē Fale kae ‘oleva kuo lava ‘etau ngāue ‘asenita, kātaki ‘o fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siasia Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, Penisimani Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngōue, ‘Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 22.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u ‘a e ‘Eiki Minisitā Ngōue kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki kuo tali ‘e he Fale ni e kole mei he ‘Eiki Minisitā Ngōue. Kole atu ke tau liliu ‘o Komiti Kakato. (Liliu ‘o Kōmiti Kakato)

(Liliu ‘o Komiti Kakato.)

Me’a e Sea

Sea Komiti Kakato: Tapu pē mo e ‘afio ‘a e Ta’ehamai ‘i hotau lotolotonga, tapu mo e ‘Eiki Sea, ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga. Tau tu’utu’uni ia, tau to e hoko atu. Ko ‘etau hoko atu ko eni’ he’ikai ke to e fai ha me’a noa’ia mo ha to e takai noa’ia ē, mahino Hou’eiki he ko e Lao Fakavavevave eni. He’ikai to e foki ha malanga ki he me’a kuo pāloti mo ha’o to e foki ki ha me’a kuo ‘osi alea’i pē ko ha’o to e teknikale faka’uhinga ‘i ha me’a ‘o ha puipuitu’a ‘o ha me’a kuo ‘osi pāloti’i he motu’a ni. Me’a mai.

Tui ko e natula ‘o ha pa’anga revolving fund ke ‘i ai mata’ifika pau ki ai

Semisi Sika: Mālō Sea. Kuo u loto pē ke hokohoko atu ‘a e fakamalanga ko ia na’e kimu’a ko ē pea tau toki liliu ho Fale. Ko e revolving fund ko hono natula Sea ke ‘i ai e fo’i mata’ifika pau ke

ne hanga ‘e he fo’i mata’ifika ‘o tataki ‘a e ngāue mo e visione mo e palani ngāue ‘o ha sino, ‘a ia ko ‘etau fakapaasi ko eni ‘a e kupu 6 (a), (b), (c), (d), (e), (f), (g).

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, fakatonutonu.

Semisi Sika: Pea ‘oku ‘i ai ‘a e faingamalie ai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko ē fakatonutonu e.

Fakatonutonu Pule’anga fekau’aki mo ha pa’anga revolving fund

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ‘eku fakatonutonu atu e Fika 2 ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga’ ko ‘ene faka’uhinga’i ko ē ko e *revolving fund* ‘oku fiema’u ki ai ‘a e fo’i pa’anga fau, hala ‘aupito ia Sea. Ko e *revolving fund* ‘oku lava pē ia ‘o fokotu’u, toki ‘oatu hano pa’anga ke kamata ‘aki. Me’a pē ia ‘a e Pule’anga’ he taimi ko ia’ pē ko e patiseti.

Semisi Sika: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko e me’a pē ia ‘a e Pule’anga’ ke ne fokotu’u ha sino’i pa’anga ‘i he tu’unga ‘o e patiseti. Me’a mai.

Semisi Sika: Ko ia, ko e anga ia ‘ene faka’uhinga’, ko e anga ia ‘eku faka’uhinga’. Ko ‘eku ‘uhinga’ Sea ke ne malu’i ‘oka’i ai ha fo’i mata’ifika pau, fakangatangata ki ai e *scope* e ngāue mo honau mafai. Fakatu’utāmaki ‘aupito...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, fakatonutonu atu. Fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko e fakatonutonu e.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu he ‘oku taki hala ‘a e fakamatala ko eni. Ko e fokotu’u ‘a e *account* ko eni’ ‘oku ‘i he malumalu ia e Minisitā Pa’anga mo e mafai ‘oku ‘oange ki ai mo hono pule’i fakatatau ki he Lao Sea.

Semisi Sika: ‘Io kuo u pou pou atu, ko e ngaahi me’a fakapa’anga ko eni’ ‘oku ‘i he malumalu e Minisitā Pa’anga, mo’oni pē ia. Ko ‘eku fokotu’u atu ke malu’i ‘oka hoko.

‘Eiki Palēmia: Sea, tapu mo e Feitu’una. Ko u, to e fakatonutonu pē ke tokoni ki he Minisitā.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Kuo u tui pē, tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki e Komiti Kakato. Ko u tui pē ‘oku ki’i ma’u hala pē Fakafofonga Fika 2 ‘a e me’a ko ia ‘oku ‘ai e *amount* ‘o *fix* pea mo e *revolving fund*. Ko e *fix amount*, ‘oku ngāue’aki ia ki he me’a ‘oku ui ko e *petty cash*, *fix* ia pea ko ‘ene meimei ‘osi pē pea *reimburse*. Ko e fo’i *fund* ko ia’, ko ia pē ‘oku *fix* pea

ko ia 'oku *reimburse*. Ko e *revolving fund*, mo'oni e Minisitā Pa'anga ia, 'oku vilo pē ia ai, pē ko e hā e pa'anga 'oku 'ave ki ai. Mālō Sea.

Semisi Sika: Ko ia Sea, mo'oni pē e 'Eiki Palēmia. 'E fokotu'u e fo'i *amount* pea 'e vilovilo pē ko e 'uhinga ia e *revolving fund*. 'E 'osi e ta'u fakapa'anga 'e *roll over*...

<003>

Taimi: 1631-1636

Semisi Sika: ... 'o vilovilo pē koe'uhiā ke lelelele pē tanu hala 'oua 'e to e tu'u ko e 'uhinga ko ha 'osi ha Ta'u Fakapa'anga Patiseti, pē ko ha tatali patiseti pē ko ha *time frame*. Ko e *revolving fund* 'e fokotu'u 'a e fo'i silini pea lelelele pē tanu hala 'oua 'e to e tali. Ko e 'uhinga ia 'o e *revolving fund*, ko 'eku fokotu'ú Sea ke fokotu'u ha fo'i *amount* pau ke fakangatangata ki ai 'a e mafai 'o e komiti ko eni he 'e malava pē 'e he lao ko eni ke heva atu e fu'u fo'i *amount* 'o fetāfeaki holoaki 'a e silini lahi ...

'Eiki Palēmia: Sea ko u fakatonutonu atu 'a e toutou ... pē ...

Semisi Sika: Sea 'oku 'ikai ke u tukuaki'i 'e au 'a e Pule'anga lolotonga, te'eki ai.

'Eiki Palēmia: ...'a e fo'i me'a ko ia.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu e Fakafofonga. Fakatonutonu eni.

'Eiki Palēmia: 'Oku ou fakatonutonu atú ene toutou ngāue'aki 'a e fo'i lea ko e fakamahamaha pea to e ngāue'aki eni 'a e heva atu 'oku ne tukuaki'i 'e ia 'a e Pule'anga ai. Ko 'eku fakamanatu pē ki he Fakafofonga Fika 2, ko e 'uhinga ia na'e 'ai ai ko ē 'a e *contract* ho'omou 'ū *contract* ta'u 5, koe'uhi ko e me'a ko eni, ko e fihia ko ē 'i he me'a he *revolving fund*. Pea ko eni kuo ke ha'u leva koe 'osi 'etau talanoa me'a pehē pea ke ha'u koe 'o talamai 'oku heva 'a e me'a ko ē, te'eki ai ke fai 'e taha ia ha ngāue 'oku heva, mahalo na'e heva atu pē ia 'i he taimi ko ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia.

Fakatokanga ala hoko ha ngāue hala kapau 'e 'ikai tu'u mata'ifika pau mai *revolving fund*

Semisi Sika: Fakatonutonu atu au te'eki ai ke u tukuaki'i ha ni'ihi ko 'eku fakamalanga atu ko eni Sea, ko e fakatokanga he 'oku tu'u faingamālie ke hoko ha ngaahi me'a, he taimi 'oku tu'u 'atā pehē ai 'a e lao 'i he mata'i fika.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, ke u ki'i tokoni atu. Ke u ki'i tokoni atu ki he Fika 2.

Sea Komiti Kakato: 'Io tokoni. 'E Fakafofonga Fika 2 ko e 2 eni ho'o fakatonua 'a ho'o fakamalanga 'i he fakatonutonu'e 2 ko ē ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'eku tokoni atú tapu mo e Sea ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ou tui ki he ‘uhinga ‘a e *amount* mo e *revolving fund* ‘a e fakatonutonu ko ho’o tali tu’o 2 eni ‘oku mo’oni. ‘Oku tonu leva ke ‘oua to e hoko atu ho’o malanga ‘i ha to e ‘uhinga tatau ka ke fakafōtunga mai ha *issue* ‘oku to e makehe, ‘oku hu’u mo ho’o fakamalanga ki he kupu 8, me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga, kae faka’osi e malanga ‘a e Fika 2, ‘aki ho’o me’a ‘oku fai mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Sea mo e Hou’eiki ‘o e Fale ‘Eiki Sea. Ko u fkomālō atu ho’o fakamaama ko ē ‘oku fai he ko ‘eku fakatonutonu tu’o 8 eni ‘a e Fakafofonga Fika 2 ‘i he ‘uhinga tatau pē, mālō ‘Eiki Sea.

Semisi Sika: Mālō Sea. Ko e fokotu’u foki ‘a e motu’a ni ‘i he anga ‘eku fakakaukau ki he fokotu’u ha fo’i mata’i fika pau pea ‘oku mahalo ‘oku sai ke u fokotu’u atu ‘e au ‘a e fo’i mata’i fika, hangē ko ‘eku lave ‘anenai na’e fononga mai ‘etau patiseti tanu hala ko e 5 miliona pē, na’e toki hiki ni pē ‘o 10 miliona. Ka hiki mei he 10 ‘o 20, 30 ko u pehē ‘oku taau pē ‘e ‘i loto pē mo hotau ivi pea mo ‘etau fiema’u. Ko e 15 ko eni kuo ‘osi paasi ‘i he patiseti pea kapau ‘e vahe’i ha 15 ki heni ke 30, ko u pehē kuo ‘osi taau mo fe’unga pē ia ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ka u ki’i tokoni atu mu’a Sea. Sea ‘oku ou, ko ‘eku ki’i tokoni Sea, ‘oku ou pou pou atu ki he’ene fokotu’u mai ‘a e mata’i fika, ka tau pālōti.

Fokotu’u 15 miliona ki he pa’anga *revolving fund*

Semisi Sika: Ko ia Sea, ‘oku ou fokotu’u atu ke tuku ha 15 ki heni ki he silini ki he komiti ko eni ke fai’aki ‘enau fatongia. Na’e ‘i ai foki ‘a e ‘uhinga na’e fokotu’u ai ‘e he *World Bank* ke 7 miliona pē ‘a e *RMF*, ‘a e *revolving fund* ko eni, ko hono ‘uhinga ko e 7 ‘o e ‘aho ko ia ‘oku fe’unga pē ia mo e *capacity* ‘o e fonua.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Sea fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu e Fakafofonga..

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku ‘ai ai ko ē ‘a e *revolving fund* ke hokohoko atu ‘i he ‘osi ko ē ‘a e ta’u fakapa’anga ‘a e ngāue. Ko e me’a ko ē ‘oku ‘uhinga mai ki ai ‘a e Fakafofonga ke tau to e foki ‘o fokotu’u ha *supplementary budget* ‘o to e ‘ai tākaki pa’anga pea ko ‘ene a’u pē ki he ‘osi ‘a e ta’u fakapa’anga, tu’u, tu’u ‘a e ngāue.

Semisi Sika: Fakatonutonu Sea, ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga pehē ia ‘oku ‘ikai ke tonu ia. Ko e *revolving fund* ko e ‘ū tokoni ko ē ‘oku ‘omai ko ē ‘e he fo’i lao.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Kapau ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga pehē Sea, ko e me’a ia ‘oku ne me’a mai’aki ‘i heni.

Siaosi Pohiva: ‘Eiki Sea ko u ki’i fakatonutonu atu au ki he ‘Eiki Minisitā. ‘Eiki Minisitā ko e, kupu 6 *a, b, c, d* ‘osi mahino ia ‘oku ‘i ai ‘a e silini ‘i he ta’u kotoa pē ‘e ‘alu ki ai ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ke toki *decide* pē ‘etautolu, ‘osi ‘i ai fo’i silini ia ‘osi talamai ia ...

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: 'Osi pālōti'i 'a e me'a ko ia 'Eiki Sea.

Siaosi Pohiva: Ko ia 'oku 'uhinga pehé ni ...

Sea Komiti Kakato: 'Io, Fakafofonga fika 1 he'ikai ke to e alea'i ha me'a kuo 'osi pālōti'i. Mālō.

Semisi Sika: Ko ia Sea 'oku ou fokotu'u atu ke fakangatangata 'a e silini 'o e *revolving fund* 'o e komiti ko eni ke 'i he 15 miliona pē, tānaki ki ai mo e 15 miliona 'oku 'osi paasi 'i he patiseti ki he tanu hala 'o 30 miliona ia 'o e silini tanu hala 'a e fonua 'i he kaha'u 2020/2021.

Sea Komiti Kakato: Ko e fokotu'ú ē Hou'eiki Pule'anga mou me'a mai ki ai, he'ikai ke to e fai ha me'a kehe ki ha to e fokotu'u ki ha *amount* kehe ko eni kuo ke me'a mai ko ho tefito'i fifili ia hoha'a 'e Fakafofonga kae tuku ke tali mai 'e he Pule'anga, mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Fale 'Eiki ni Sea...

<005>

Taimi: 1636-1641

Taukave Pule'anga 'ikai fiema'u ha mata'ifika pau ki he komiti nau tokanga'i ngāue hala

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'Oku ou faka'apa'apa pē au ia ki he fokotu'u kuo fai mai he Fika 2 Sea na'a ku lave pē ki ai 'anenai ko hono fakaava pē me'angāue ko eni pea fakamafai'i he Pule'anga ke fai e ngāue ko eni. Ko e 'uhinga ko ē 'oku faingata'a ai ke fokotu'u ha silini ki heni 'Eiki Sea he 'oku 'ikai ke tau 'ilo 'etautolu 'etau fononga atu ko eni pē 'e 'i ai ha silini ke lava 'o 'ave ke kamata'aki e ngāue ko eni. Ko e me'angāue pē eni ia 'oku teuteu pea 'e toki fakatefito ia he ngaahi me'a lahi 'Eiki Sea 'oku 'i he kaha'u 'e hoko. Ko e me'angāue eni mo e lao 'oku tali ke ngāue'aki he Pule'anga ke fakahoko'aki e ngāue ko eni 'o kapau 'e fiema'u. Ko e me'a ia 'oku faingata'a ai ke fokotu'u ha fika ki ai pea ko e fika ko eni eni 'oku fokotu'u mai ko ē he Fakafofonga Fika 2 ke u ki'i 'eke ange pē ko 'ene silini ia mei fē 'a e 15 miliona ko ia.

Semisi Sika: Sea ko e fokotu'u atu ko e fokotu'u pē ke 'i ai hano fakangatangata ka a'u ki ai 'oku 'ikai ke ma'u e tānaki 'oku mahino pē 'a hotau masiva ko e 'uhinga pē eni ke ai ha fo'i fakangatangata he 'e hanga 'e he *e, f, g* ko ē 'anenai 'o ne fakangofua mo fakamafai'i ke laku ha silini 'oku fu'u hulu ange 'i he fakapotopoto ki he komiti ko eni.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fokotu'u atu Sea ke tau pālōti mahalo 'oku nounou ange ia 'Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ki he tali 'a e 'Eiki Minisitā ki he me'a na'a ke fokotu'u 'oku 'ikai ke tali ia mei he Pule'anga 'a e fo'i *amount* pa'anga 'oku ke fokotu'u 'oku 'i he makatu'unga pē ia 'i he'enau ngāue.

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole ki'i fakahoha'a faka'osi atu pē Sea kātaki. Sea ko u fehu'i pē

eni 'aku ki he Pule'anga. Kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha silini fakangatangata ko e fakapotopoto taha 'etau fa'u ha fa'ahinga lao pehe ni 'oku ta'eta'epau pea 'ai hano fika ke ne hanga 'o ki'i ta'ota'ofi. Te u fehu'i ko e fiha nai te nau lava, te mou lava 'o 'ave ha 100 miliona ki hē 'ikai ke ta'ofi ia he lao. Ka 'ave ha 200 miliona he'ikai ta'ofi ia he lao. Ko e me'a 'oku 'ai atu ai ke 'ai ha fo'i fika ke ki'i fakangatangata.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e, na'a ku tali ki ai 'anenai ko e lao mo hono pule'i 'oku pule'i ia he patiseti 'oku 'osi tali ia. Ko hono *manage* mo hono fakalele ko ē 'o e fonua mo e pa'anga 'o e fonua he vaha'a taimi ko ia 'oku 'i he 'Eiki Palēmia ia pea mo e Kapineti 'Eiki Sea mahino ngofua 'aupito pea 'oku taliui 'a e sino ko eni 'a e Pule'anga ki he Fale Alea 'i he'enu lipooti fakapa'anga 'i he ta'u kotoa pē mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito ia 'Eiki Minisitā, Fakafofonga 'oku mahino lelei 'aupito 'a e feme'a'aki ni pea mo e fakangatangata 'o e mafai 'o e Fale Alea ke tau alea'i 'a e ngaahi fengāue'aki mo e mafai 'o e Kapineti fekau'aki mo e me'a pa'anga mo e Patiseti, me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fakahā Palēmia natula pa'anga *revolving fund* ke 'oua fakangatangata sino'i pa''anga

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una Sea to e kole pē fakamālō atu pē hono 'omai e faingamalie ke to e feinga ange na'a to e ki'i mahino ange 'a e ki'i fakamatala ko eni 'oku 'amanaki ke fai atu. Ko e toki fakalea foki eni na'e toki fanongo ki ai tau fanongo ki ai 'e lava te mou fokotu'u ki ai ha 100 miliona. Ko e palopalema foki eni ko e faka'ai ko eni 'a e fo'i *amount* ke fakangatangata pe *fix* pē 'ikai te u ki'i afē ki hē. Ko e 'uhinga ko ē 'a e *revolving fund* na'e 'uhinga pē ia ke 'oua 'e fakangatangata. Ko hono mo'oni 'o'ona ia 'a e fa'ahinga pa'anga ngāue ko ia he kapau 'ikai ke 'i ai ha'atau ngāue 'atautolu ia 'e fai kae vilivilo pē seniti ia 'oku 'alu ia nofo he 100 miliona 'e kei 'i ai pē ia koe'uhí kae toki fai 'a e ngāue 'o *decide* he ngaahi *structure* ko eni 'oku tau 'osi sio ai pea toki to'o mai leva 'o fakafou he *Procurement* pea toki fai e ngāue, kae kei toe pē pa'anga ai he ko e fa'ahinga ngāue 'oku fakamole pa'anga lalahi. Sai ko 'etau 'alu ko ē ki he pehē ke *fix* ko hai tautolu ke tau 'ilo 'a e me'a ko ia 'o e fiema'u lahi ko ē 'o e kaha'u. Tau pehē kapau te tau 'alu ki he founa tauhitohi foki eni 'e ua 'a e *revolving fund* pea mo hano 'ataakai na'e fakatupu ai 'a e fakakaukau pea mo e *petty cash fund*, *petty cash fund* na'e 'uhinga ia ki he fanga ki'i fakamole fakaikiiki 'oku lava 'e hoto 'atamai 'o 'ilo hono ngata'anga pea ko ia 'oku *fix* ai. Tau pehē ko e fanga ki'i fakamole ko eni iiki ko eni e māhina pa'anga pē 'e 100 pea ka a'u pē ki he 'osi e mahina 'oku to e 'osi e pa'anga 'e 80 ko e fo'i 80 pē 'e to e *reimburse* ke 'alu hake e fo'i *fund* 'o 100. Sai kapau 'e lelelele atu 'a e ngāue ia kamata ke lahi e ngāue ia te'eki ke 'osi e 'aho 'e tolu 'oku 'osi e me'a....

<007>

Taimi: 1641-1646

'Eiki Palēmia : ... kuo 'osi e fo'i, 'a e meimei 'osi 'a e fo'i pa'anga 'e 100 kuo to e *reimburse*. Ko e taimi pē ko ē 'oku *frequent* ai hono *reimburse*, taimi ke hiki 'a e fo'i *amount* ki 'olunga. He ko hono palopalema ia ko ia hono 'ai ko ē *petty cash*. Ko e taimi pē ko ē kuo lahi ange 'a e ngāue ia he toutou *reimburse* e me'a , ka kuo pau pē foki ke lekooti e me'a kotoa ke mahino 'oku ai hono

la'ipepa e me'a kotoa 'oku totongi. Ko 'ene 'alu pē ia 'o toutou *reimburse* he uike kotoa pē, kapau na'e toki fakakaukau ..

Siaosi Pohiva : Sea fakamolemole ko 'eku ki' i fehu'i pē ki he 'Eiki Palēmia.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Siaosi Pohiva: Palēmia te ke lava 'o 'omai ko e fiha pa'anga tukuhau 'ekisia 'i he loló 'i he ta'u fakafuofua?

'Eiki Palēmia : Pe ko e hā ?

Siaosi Pohiva: Te ke lava 'o 'omai ko e hā 'a e fakafuofua ki he lahi 'o e Tukuhau 'Ekisia 'i he loló 'i he ta'ú, 'oku to'o ai e kongā ko eni 'osi 'omai ki hē?

'Eiki Palēmia : 'E lava pē 'o ma'u atu e fika ko ená, ka 'oku ke fai'aki ...

Siaosi Pohiva : 'Oku 'ikai ke fe'unga ia ke fai'aki e ki'i ngāue ko eni ko e monomono?

'Eiki Palēmia : Fanongo mai mu'a ki he me'a 'oku 'oatú 'a e talí. 'E lava pē ia 'o ma'u kae 'oleva ke 'ave ki he kau ngāue ke nau 'omai 'a e fiká, ka ko 'eku 'uhingá ia. 'Oku ai e me'a 'oku 'ikai ke tau lava 'o fika'i leva he taimí ni, kae manatu'i ko e fo'i lao ko ení 'oku 'ikai ke ngata pē ia he ta'ú ni, hoko atu he ta'u fo'ou, hū mai e Pule'anga 'oku 'alu pē ia, 'oku 'ikai ko e Pule'anga pē ia ko ení. Ko 'etau 'ai pē me'angāue ko ení 'o tuku ai, pea tau fononga ai. 'Oku 'ikai ko ha *petty cash* eni ko e *revolving fund* eni ia, 'a ia 'oku natula pe ia ke pehē. 'Oku 'ikai ko e 'uhingá eni ia, manatu'i pea 'oku 'ikai pē foki ke haohaoa ha fo'i *system* ia he ko e tangata 'oku ne tauhí. Pea ko e me'a pē 'oku tau faí ko e 'ai ke tokolahi 'a e komití ke 'oua na'a fakakaukau'i pē 'a ha tokotaha, ke nau fesiosiofaki hono alea'í pea toki fai ha ngāue, pea hokohoko pehē. Ka ko e me'a ko ē ke tau fai ha me'a, ko e hu'u'u'u he 'ata'atāloá tuku ia! Tuku ia he 'ikai ke lava ha ngāue ia 'i he me'a ko íá. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō. Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fakamahino malava pa'anga revolving fund ngāue'aki ki ha fiema'u vivili

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu mo e 'Eiki Sea pea tapu mo e Fale 'eiki Sea ka u ki'i tokoni atu pē ki he Fika 1. Fakafuofua ki he *excise* ko ē 'oku tātāki mei he loló fakafuofua ki he 36 miliona he ta'u 'a e silini ko íá. Ka u tātāki atu pē ki ai 'Eiki Sea, ko e fakakaukau foki ko eni 'o e *revolving fund* 'oku hangē pē mo ia 'oku meimei natula tatau pē ia mo e fakakaukau ko eni ki he *trust fund*. 'A ia ko hono to'o ha sēniti mavahe 'o tātāki ke toki fakahoko 'aki e ngāue ko ení 'i ha taimi. Pea 'oku malava pē ia ke tau to'o e sēniti ko ení 'o tātāki ka 'i ai ha fiema'u vivili pea ngaue'aki ki ai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō.

Siaosi Pohiva : Hou'eiki ko ē kuo 30 tupu miliona, ke to'o he'etau paasi e lao ko ení 'o 'alu ki he fo'i me'á. 'Oku 'ikai ke fe'unga ia Sea mo Hou'eiki, Minisitā, ke fai'aki e ngāue ko ení.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatonutonu atu 'e 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Na'e te'eki ke u fakahoko atu 'Eiki Sea 'oku to'o 'a e pa'anga ko ení kātoa 'o 'ave ki he *revolving fund*. Na'a ku fakahoko atú ko e hala fononga eni ki hono fokotu'u ko ia 'a e *Land Transport Authority*. Kuo pau ke tau fakama'opo'opo e pa'anga ko ē 'oku ma'u pea mei he ngāue'aki e me'alelé mo e 'ū me'á ke 'ave 'o tuku ki he fo'i sino ko ení, ke fakamole faka'angataha ia hono tokanga'i ...

Semisi Sika : Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato : 'Io fakatonutonu.

Semisi Sika : Ko e fokotu'u ko ia ki he *Land Transport Authority*, 'oku 'ikai ke 'asi ia he lao ko ení, 'a ia 'oku ta'eta'emahino ia pē 'oku hu'unga 'a e lao ia ko ení ki ai pē 'ikai.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Na'e 'ikai ke u pehē atu au ia 'oku 'asi he lao ko ení, ko e hala fononga.

Semisi Sika : Ko e 36 miliona ko eni na'e tonu ke tānaki 'i he loló to e tānaki atu ai mo e 10 miliona ko eni he ngaahi laisení 46 miliona. Ko u fokotu'u atu Sea fu'u fakavalevale ia he hiki 'etau polokalama tanu halá mei he 10 'o makape hake 'o 46. Ko hotau lotó ia ke tanu e halá, 'oku fu'u fakavalevale 'aupito ia ke hiki lahi pehē ... 'oku 'i ai e ngaahi fiema'u ... Hou'eiki.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea 'oku 'ikai ke 'uhinga 'ikai ke ne lava ia 'o fai hono fatongia he taimi na'e Minisitā ai 'oku to e ha'u ia ... ke ... ngāue ko ení. 'Oku lava pē ngāue ia ko ení Sea.

Sea Komiti Kakato : Me'a faka'osi mai 'Eiki Minisitā. Mo me'a tahataha pē, me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko 'eku fakatonutonu atu 'a e Fakafofonga ko ení. 'Oku 'ikai ke 'uhinga 'Eiki Sea 'ikai ke ne lava fakahoko e ngāue ko ení he ngaahi ta'u lahi ko ē na'e Minisitā Ngāue aí, ke ha'u ia 'o ...

Semisi Sika : Sea fakatonutonu atu. Ko e lao ko eni na'e 'osi 'osi pē ia na'a ku 'osi ngāue ki ai he 2018 ko e Fakafofonga Laó ē na'e 'osi mau pē ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Pea ko e hā e me'a na'e 'ikai ke fakahū mai ai ke tali 'e he ...

Semisi Sika : Ko e 'uhinga he na'e 'eke 'e au ki he Minisitā Pa'anga 'o e 'aho ko iá pea ne fakahoko mai 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga he *revolving fund*.

Sea Komiti Kakato: Fe'unga ...

Semisi Sika: 'Ahó ni ia kuo talamai kuo 'i ai 'a e *revolving fund*.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fokotu'u atu ke pālōti.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Semisi Sika: Na'a ku 'eke ki he 'Eiki Palēmia 'o e 'ahó ni, pē 'oku ai ha pa'anga ke 'ai 'aki 'a e *revolving fund* kae fakahū mai e laó talamai 'e ia...

<008>

Taimi: 1646-1651

Semisi Sika: ... hala ha pa'anga ko eni ia 'oku 'i ai e silini ia he 'aho ni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Minisitā Pa'anga kehe he 'aho ni.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una Sea. Ko u faka'ilo atu 'a e Fika 2 ko e loi he Fale ni. Ko e me'a 'oku mo'oni ko e me'a mo'oni eni te u lea atu ai. Na'e fai 'emau *procurement* hū ange ia ai hū ange ia ke 'ai e me'a ki he *Five Star*. Mālō Sea.

Semisi Sika: Hū pē 'Eiki Palēmia ki he *CEO* ne mau fakataha pē 'a 'eku kole ke hiki e tanu halá mei he 5 miliona 'o 10 miliona ko 'eku kole ia 'a e *revolving fund* pea ne fakahoko mai 'oku 'ikai ke 'i ai ha silini ka u foki leva au tukituki ki Siaina ke fai'aki e fatongia.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki ko e me'a lolotonga fakahoha'a 'ikai ke u loto ke hoko atu e ngaahi feme'a'aki ko ia Hou'eiki. 'Oku 'ikai ke u ongo'i au ko ha laumālie lelei ia 'o 'etau, 'o e feme'a'aki. Ko e tu'u ko eni ko u 'osi ongoongo'i au kuo mou mavahe moutolu mei he tu'utu'uni mo e kaveinga 'o 'etau ngāue. 'Oku mou 'alu moutolu te tau 'alu ki falehopo pea lāunga'i ha taha ha taha 'oku 'ikai ke u tui ko ha anga ia 'oku taau ka ko e anga ia 'o e Fale Alea taimi 'e ni'ihi 'oku 'ikai ke fa'a ta'ota'ofi. 'I ai e taimi 'e ni'ihi ka ko u tuku atu pē 'e Hou'eiki ka ko u ongo'i te u tuku atu pē miniti 'e nima na'a to e ai ha alea ke u ongo'i ko u māfana ka u fakapaasi e lao ko eni.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea fakamolemole kuo 'osi 'i ai e fokotu'u ia pea poupou ka ko u fie fokotu'u atu ki he Feitu'una, tau pālōti'i mu'a e fokotu'u ko ia. Ko e 'uhinga ka tau vakai'i ka 'ikai ia 'e fakafekiki 'e 'alu ki ha tu'unga te ke me'a ange ki hē ko u kole atu ke 'ai e ngaahi fokotu'u ko ē.

Mateni Tapueluelu: Sea kole atu au ha ki'i miniti pea 'osi pea ke toki aofangatuku he Feitu'una.

'Eiki Minisitā Ngoue: Fe'unga Fakafofonga pē ko ho'omou fakafekiki ai ke 'uma'aki ...

Mateni Tapueluelu: 'Ikai ko ha fakafekiki eni ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai.

'Eiki Minisitā Ngoue: Talu ho'omou Pule'anga hala ke mau lea atu mau feinga atu. Pule'anga ko eni 'ata ki tu'a ōmai ki Fale ni feme'a'aki lelei ...

Mateni Tapueluelu: Ki'i me'a kehe eni ia 'e Sea ko u tui au mahalo ha ki'i miniti pē 'e fā pea 'osi pea tau hoko atu tautolu.

'Eiki Minisitā Ngoue: Fu'u tanu paaka. Hala'atā ke 'omai ki he Fale ko eni.

Sea Komiti Kakato: Sai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: To e ta'ofi ai ko 'enau 'ai' ai noa'ia he Fale ni 'oku tau ki'i hela'ia na'e fai e kole koe'uhí ka tau alea he poiní. 'Oku 'ikai ko ha'anau 'ai ke nau feme'a'aki nautolu ia he nau 'ai Pule'anga he ta'u kuo 'osi. Pea tukuaki'i e Palēmia ko eni ko ia na'e Minisitā Pa'anga.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Ngoue: Minisitā Pa'anga fo'ou eni. Minisitā eni 'oku 'i ai 'a e me'a tapu ange mo ia 'oku ne mea'i ke fai pea fai ia.

Mateni Tapueluelu: Sea ke mokomoko ā 'a e 'Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Sai mālō, mālō 'Eiki Minisitā 'a e fakatonutonu mai e motu'a ni. Me'a mai ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Fakamatala lōloa.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Mālō 'e 'Eiki Sea. Ko e faka'osi pē eni ia 'eku fakahoha'a Sea ko hono 'uhinga ko e ki'i taimi makehe ko eni 'oku tau hoko atu ai mou kātaki pē 'e, mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamalie tapu mo e Feitu'una kae pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki e Komiti Kakatō. 'Oku ou lave'i pē kuo ma'ūlōloa ka ko u feinga pē ke fakanounou atu Sea. Ko e anga ia e fakakaukau 'a e tepile ko eni. Mau tuku atu pē ko e aofangatuku ko e fakakaukau ia 'oku mau tokanga pē ki he malu mo e fakapotopoto e ngāue ko eni ka 'oku tuku atu kia moutolu toki aofangatuku pea ko u pou pou au ki he fokotu'u ko ē 'oku 'omai 'e Tongatapu 2.

Kole to'o kupu 15 mei he Lao Fakavavevave koe'uhi ko ha ta'efemahino'aki mo e kakai

Sea ka ko u fie taki ho'omou tokanga ki he kupu 15 mahalo te u ki'i miniti pē 'e taha ai pea tuku atu ai pē. Hou'eiki, ko e kole eni ia 'oku ou fakahoko atu kiate kimoutolu mou mea'i ko e Lao Fakavavevave eni 'e 'osi eni ia pea tau tuku tautolu. Ko e ngaahi 'ū me'a ko ē ke fekau'aki mo e halá mahino ia Sea ko e me'a ko eni 'oku lave ki he toumu'a ko ē kakai 'oku 'i ai e tokanga ki ai. Pea ko u kole atu au Sea ko e 'uhinga ko e fakavavevave ko ē 'a e laó ke laumālie lelei pē ā mu'a 'a e Pule'anga ko hono 'uhinga ke ta'ofi ha ta'efemahino'aki mo e kakaí fēfē ke mou laumālie lelei ke to'o e fo'i kupu ko ē kae toki vakai'i mai 'amui he 'oku faingofua pē hono *amend* 'o'ona e laó. Ko hono 'uhinga pē Sea 'e 'osi eni 'e omi e kakai kiate kitautolu ko e Lao Fakavavevave foki. 'Oku 'ikai ke to e lava hano talanoa'i ka 'e 'i ai e *implication* ia ki he kakai hē 'api 'oku nau nofo 'i kolo pē 'api 'uta ko e tu'u foki he taimi ni ko e ngaahi 'api 'uta ko ia 'oku tauhi he Pule'anga ko ē to e fakafoki mai, fakafoki ki he kakai pea 'oku hiki pea mo e tautea pa'angá pea ko ia ai Sea

ko e fai e kolé pē ‘e laumālie lelei e Hou’eiki fēfē ke to’o e fakataimi he ‘oku ‘ikai ke ne uesia ‘e ia e toenga ‘o e fo’i tefito’i laó ke fakahoko e ngāue ia ko ia. Mahino ia kae fakalelei’i si’i pē telia na’a ‘i ai ha mamahi mai kiate kitautolu Sea. ‘Oku mahino pē ia ko e Lao ‘a e Pule’angá ka ‘oku ‘omi foki ki he komiti mo e Fale ni pea ko e ‘uhinga ia ‘a e makatu’unga ...

<009>

Taimi: 1651-1656

Mateni Tapueluelu: ... fokotu’u atu, ko ‘eku fokotu’u faka’osi’ pē ia Sea kuo ongosia e Hou’eiki’ pea kuo u fakamālō atu ‘i he ma’u taimi, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea, tapu mo e Feitu’una Sea. Ko ‘eku ongo’i Sea kuo napangapangamālie e me’a kotoa. Kuo u fokotu’u atu Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Poupou ke to’o kupu 15 koe’uhi ko e ta’emahino tu’u kongā toumu’a e Pule’anga

Lord Tu’iha’angana: Sea, ke u ki’i fakahoha’a atu pē kātaki ‘Eiki Minisitā. ‘I he me’a pē ko eni e fekau’aki pea mo e kupu 15 Sea, ‘uhinga’ he na’a ku fiemālie ‘i he me’a mai ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o’ ‘o pehē ko e faka’uhinga eni ‘a ia hangē ko e faka’uhinga eni ki hoto ‘api’ ‘a ia kuo te ‘osi lesisita’ pea ko e fo’i kongā ko ē ‘oku taupotu atu ki he toumu’a ka kuo u toki laulau hifo au ia ko e ‘uhinga pē eni ia ki he toumu’a’ ki he kongā ko eni ‘a e Pule’anga’. ‘A ia ko e kongā ko ē ‘a e Pule’anga ‘oku taupotu ki he halapule’anga. ‘A ia ko e fo’i kongā kekekele pē ko e musie pē ko e me’a ko ia pea toki a’u ki he halapule’anga’, pea kuo u poupou atu au ‘a ia ‘ikai ko e me’a ko eni. Na’a ku fiemalie au ki he me’a ko eni na’e faka’uhinga mai ‘e he Minisitā Lao. Ko e kongā ko ē hoto ‘api kolo ‘oku te *own*, ko e faka’uhinga’i ko e halapule’anga ‘oku kamata he ‘oku mahino hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Polisi. Ko e toumu’a’ ko e kongā ia ‘o e halapule’anga pea ko e kongā ia ‘oku tanu pea ‘oku ‘i ai mo e kongā ‘oku toe mai ki he ‘ū ‘api’, ka ko ē ‘oku toki laulau, ko e ‘uhinga ia kiate au ko eni’, ko e ‘uhinga pē ia ki he toumu’a angamaheni ko eni ‘oku tau lau ko e kongā pē ia ‘a e Pule’anga ‘a ia ‘oku ‘i ai e musie ko eni pea hoko ‘a e halapule’anga. Pea ko e fakapotopoto taha ki ai’ ke to’o ‘a e kupu ko eni’ he ko e ‘uhinga’, pea kapau ‘oku toki faka’uhinga ‘o fakahū mai ‘amui, he ‘oku lolotonga tauhi pē ‘e he kakai ia hangē ko ē na’a ku lave ki ai ka ko ‘eku ‘uhinga ‘aku ia he na’a ku fiemalie au he lau he me’a mai e ‘Eiki Minisitā ka kuo u toki laulau hifo au ia ke kosi mo e me’a ko eni ko e ‘uhinga pē ia ki he fo’i toumu’a ko eni ‘a e Pule’anga’. Me’a mai ‘Eiki Minisitā ke to’o.

Sea Komiti Kakato: Ka ‘oku kei tauhi pē ia ‘e he Pule’anga ‘e he kakai e. Sai, tau pālōti.

‘Eiki Minisitā Polisi: Tau pālōti ‘i he ...

Sea Komiti Kakato: Kupu 15.

‘Eiki Minisitā Polisi: Kupu 15, mālō.

Sea Komiti Kakato: Tau pālōti e, ko ia ‘oku loto ke to’o ‘a e kupu ko eni’ mei he lao ko eni’, fakahā hiki ho nima.

Kalake Tepile: ‘Eiki Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Siao Si Pohiva, Semisi Sika.

Kole to’o kupu 15 ke ‘oua fakamamahi’i kakai

‘Eiki Minisitā Ngōue: Sea ki’i fakamolemole pē, ko au ‘oku ‘ikai ke fa’a sai ‘ai ke tau fa’a pālōti he me’a ni, Minisitā. Kuo u pehē, kole fakamolemole atu ki he Palēmia ke to’o mu’a e fo’i kupu ko eni. Ko ‘etau fakatātā, te u ‘oatu e ki’i fakatātā ko eni’ Na’e ‘i ai e fine’eiki ‘i Sōpu, ko e ‘api’ ia ‘oku ope ‘a e me’a ia ‘a e toa ia ki he loto hala’, hā e me’a ‘e fai ‘e he Pule’anga, te tau tuku ke fakamamahi’i ‘a e fa’ē ko eni’ ‘aki ‘a e faka’uhinga ‘i he kupu ko eni kae ‘ikai ke tau to’o ‘a e kupu ko eni’.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea fakamolemole kau ....

‘Eiki Minisitā Ngōue: Na’a ‘oku matamatalelei ange ke tau ‘ai he koe’uhi he ‘oku ongo.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ke pou pou’i ke to’o e kupu ko eni mei he Lao’.

‘Eiki Minisitā Ngōue: Ko ‘eku fakamatala ko eni koe’uhi ke ongo’i ā ‘e he Minisitā ke me’a ange mu’a koe’uhi’ he ‘oku ‘ikai pē ke tau ongo’i ‘oku hāhā lelei ‘a e kupu ko eni, ko ‘eku fakatātā ko eni ki he fa’ē ko eni’ ‘oku ou fa’a ‘alu au ki ai.

Sea Komiti Kakato: Ka te tau tauhi pē, ka te tau mo’ua kapau he’ikai ke tau tauhi, ka kuo tau ‘osi anga ‘aki pē ‘e tautolu hono tauhi. Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Loto Pule’anga to’o kupu 15 mei he Lao Ngaahi Hala

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pehē ‘eku fakatapu ki he Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato. ‘Eiki Sea, ko e me’a lelei ‘a e femahino’aki, fepou pou’aki mo e laumālie lelei ‘i he taimi ‘oku tau feme’a’aki ai ‘i he Fale ni. Ko ia ai Sea ‘oku ou tui ‘oku laumālie pē ‘a e ‘Eiki Palēmia pea mo e Hou’eiki Kapineti ke to’o ‘a e kupu 15. Mālō Sea. Fokotu’u atu ai pē Sea ‘a e fo’i Lao ni. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Mālō ‘Eiki Minisitā he ‘oku kei tauhi pē ia ‘e he kakai pea ‘oku kei ‘i ai pē totonu ‘a e ngaahi Potungāue ‘Uhila ia ke tu’usi e ‘ulu ‘akau ‘i loto ‘api ‘oku ope ki hē ka ko eni ...

Lord Tu’iha’angana: Sea, fakamālō atu he, fakamālō atu ai pē ki he ‘Eiki Minisitā he tali e fakahoha’a. Ko e laumālie ia e feme’a’aki kae fakafika leva ‘o ‘alu hake mei he, to’o pē kae ‘alu hake e, ‘ikai ko e fokotu’u atu pē ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Io tau paloti pē kitautolu, ko ia ‘oku loto ke to’o e kupu ko eni ia mei he lao ko eni’ kae toki fai ha fakalelei ha taimi ‘a e Pule’anga’.

Veivosa Taka: Sea.

Sea Komiti Kakato: Te tau to e lōloa ho’omou ‘uhinga, ‘uhinga.

Veivosa Taka: Ko e fakamālō pē Sea ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Kapineti ko ‘enau laumālie lelei ko e ‘uhinga’ ko e fokotu’u ko eni kuo fakahoko atu’. Sea ko e me’a ia kuo u fiefia ai’ neongo ‘a ‘etau tui kehekehe ka ‘oku tau laka fakataha pē kimu’a pea ko e fakamālō ia, mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ia. Ko e me’a ‘oku ta’imālie ai e Fale ni ko e fekaukau’aki ho’omou alea’i ‘o femahino’aki pea mou laumālie tatau ‘o mahu’inga ai ‘a e fokotu’u na’e fai ‘e he Feitu’una. Tau pālōti, ko ia ‘oku loto ke to’o ‘a e kupu ko eni’ mei he lao ko eni.

Lord Fakafanua: Kātaki pē Sea ko e tokoni atu pē ki ho’o me’a’, kuo ‘osi fakafoki ia ‘e he Pule’anga ‘a e kupu ko eni ‘oku ‘ikai ke to e fiema’u ia ke pālōti. ...

<003>

Taimi: 1656-1701

Sea Komiti Kakato: ... Mālō. Hou’eiki ko u ki’i kamata ke u ‘āvanga femaleleaki ko e ‘uhinga ‘oku lahi ho’omou hokohoko me’a ki ‘okunga ‘oku ou toko taha mei mu’a. Kapau te mou me’a mai ki he Sea ni te mou ongo’i leva ‘ene vevela he ‘oku ‘ikai ke te pule’i kita kuo pau ke te tukufetuli holo ‘i he ngaahi kupu ‘oku mou malanga ai. Pea ko hono faingata’a ia ‘a e Fale ni ‘oku mou taka kākā ho’omou ngaahi malanga ka ko au ‘oku taha pē ‘eku fakakaukau ‘eku kumi holo ho’omou ngaahi ‘uhinga.

Pālōti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 10/2020

Ko ia tau pālōti ē. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lao Fakaangaanga Lao Fakavavevave Fika 10/2020 Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hala, fakahā hake hiki ho nima, mo e ngaahi fakatonutonu, fakahā’aki hiki ho nima.

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto ki ai ‘a e toko 12.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā hiki ho nima.

Kalake Tepile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, Penisimani Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala. ‘Ikai ke loto ki ai ‘a e toko 9.

Sea Komiti Kakato: Mālō kuo tali ‘a e lao. Hou’eiki ‘oku ou fakamālō atu ki he ngāue lelei, fakamolemole ka ‘i ai ha fetō’aki ‘a e to’o fatongia ‘a e motu’a ni, faka’atu’i pē vaivai ‘oku ‘iate au, ‘oku ou fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Lao, mo e ngaahi feme’a’aki lelei kuo mou fakahoko, ka tau liliu ‘o Fale Alea.

(Liliu ‘o Fale Alea)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki kole atu ki he Sea Komiti Kakato, kātaki ‘o lipooti mai ki he Fale.

Lipooti ki he ngāue kuo lava mei he Kōmiti Kakato

Lord Tu’i’āfitu: Tapu mo e Feitu’una Sea, kae tuku ke u fakamalumu atu ‘i he talafakatapu kakato ho Fale ni. Kuo lava ‘a e ngāue na’e tukuhiho mei he Fale Alea, ka ‘oku fokotu’u atu kuo tali ‘a e Lao Fakavavevave ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 10/2020, ko e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hala, 2020 mo hono ngaahi fakatonutonu, ‘oku ou fokotu’u atu Sea. Mālō.

‘Eiki Sea: Mālō, kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a hono lau tu’o ua Lao Fakaangaanga Fika 10/2020, Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hala. Kātaki ‘o fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, Loto ki ai ‘a e toko 13.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki hono lau tu’o 2 ‘o e Lao Fakaangaanga mo ‘ene ngaahi fakatonutonu, kātaki ‘o fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: ‘ikai ke loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, Penisimani Fifita, Mo’ale Finau, Veivosia Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘ikai ke loto ki ai ‘a e toko 9.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku tali ‘e he Fale ni ‘a e lau tu’o 2, kole atu ki he Kalake ke lau tu’o 3.

Kalake Tepile. Lau tu’o 3.

LAO FAKAANGAANGA KI HE NGAahi HALA 2020

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fokotu’u ‘a e Lao ki he Hala

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē: **Hingoa nounou** – ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao ki he Ngaahi Hala 2020.

Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 10/2020

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke ne tali 'a e lau tu'o 3 'o e Lao Fakaangaanga ...

<005>

Taimi: 1701-1706

'Eiki Sea: ... Fika 10/2020 Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hala kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai e 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. 'Oku loto ki ai 'a e toko 13.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali hono lau tu'o tolu Lao Fakaangaanga ko eni kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: 'Ikai ke loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani Fifita, Mo'ale Finau, Veivosā Taka, Saia Ma'u Piukala, 'ikai ke loto ki ai e toko 9 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku tali he Fale ni e Lao Fakaangaanga ko eni ki he Ngaahi Hala. Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

Fakamālō'ia tali Lao Fakaangaanga fika 10/2020

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, fakatapu heni ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki Kapineti, pehē foki fakatapu heni ki he Hou'eiki Nōpele fakatapu foki heni ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea 'oku ou loto pē ke u to'o e faingamalie ko eni ke u 'oatu ha fakamālō loto hounga'ia mo'oni 'i he ngaahi fengāue'aki kotoa pē na'e lava ke fakahoko 'i he ngaahi feme'a'aki kotoa pē felāve'i pea mo e lao ko eni. Ko e fo'i Lao foki ko eni 'oku 'alu fakataha pē pea mo e fo'i Lao ko eni na'e paasi 'i he 'anepō pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'uhinga ka ko e 'uhinga pē ko e hao pea mo e malu 'a e kakai 'o e fonua 'i he taimi 'oku nau fononga ai he halapule'anga, pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō loto hounga'ia mo'oni ki he 'ofisi 'o e 'Ateni Seniale pehē ki he Potungāue Fonua, Potungāue Polisi pea pehē ki he potungāue 'a e finemotu'a ni 'i he ngaahi fengāue'aki kotoa pē 'o lava ke fokotu'u ai e fo'i lao ko eni. Pea 'oku 'i ai 'a e fiefia lahi 'aupito 'i he tangata'eiki Palēmia fakataha pea mo e Kapineti 'i he ngaahi pou pou kotoa pē 'o lava ke tali ai 'a e fo'i lao ko eni 'i he efiāfi ni mālō Sea.

'Eiki Sea: Fakamālō ki he 'Eiki Minisitā pea mo e Hou'eiki he ngāue lahi na'e lava ki he Lao Fakaangaanga ko eni hangē pē ko e kamata 'etau fakataha he 'aho ni Hou'eiki mou me'a hifo ki he 'etau 'asenita 'oku toe e lipooti 'e tolu. Kole atu ke tau hoko atu ki he 'etau ngāue 'asenita fika 5 Lipooti Fika 2/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia. Kalake kātaki 'o lau mai e tohi ko eni.

Lipooti fika 2/2020 Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea

Kalake Tepile: ‘Ulu‘i tohi ‘a e Kōmiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū‘ia ‘a e Fale Alea. Lipooti Fika 2/2020.

‘Aho 26 Sune 2020

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea,
Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku‘alofa.

‘Eiki Sea,

Lipooti Fika 2 ‘a e Komiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū‘ia e Fale Alea.

‘Oku fakahū atu ki he Feitu‘una ‘a e Lipooti Fika 2/2020 ‘a e Komiti Tu‘uma‘u Ngaahi Totonu mo e Monū‘ia ‘a e Fale Alea ke me‘a ki ai ‘a e Feitu‘una mo e Hou‘eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ‘oku fekau‘aki ‘a e lipooti ko eni mo e Tohi Tangi Fika 5(A) 2020 ‘a ia na‘e tuku mai mei he Feitu‘una ki he komiti.

Faka‘apa‘apa atu
Fakamo‘oni ki ai
Lord Tu‘i‘āfitu

Sea ‘o e Komiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū‘ia ‘a e Fale Alea

‘Eiki Sea: Hou‘eiki ko e lipooti ko eni ‘oku fekau‘aki ia mo e Tohi Tangi Fika 5(A)/2020 na‘e fakahū ki he komiti ko eni kole atu ki he Sea Fakafofonga Nōpele Vava‘u ke me‘a mai.

Fokotu‘u ke lau Tohi Tangi fika 5/2020 pea fakatokanga‘i he Pule‘anga

Lord Tu‘i‘āfitu: Tapu mo e Feitu‘una Sea kuo kakato ‘a e ngāue ‘a e komiti ki he Lipooti Fika 2 ki he Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū‘ia ‘a e Fale Alea fekau‘aki mo e Tohi Tangi Fika 5(A)/2020 pea fokotu‘u atu ko e kaveinga ‘a e tohi tangi ni fekau‘aki pē ia mo e ke tufa tatau ‘a e faingamalie ki he kau *contract* ‘i he polokalama tanu hala ‘a e Pule‘anga. Fakatatau ki he tu‘utu‘uni ‘a e komiti kupu 123 kupu 2 kupu (a) ‘osi fai hono vakai lelei ‘a e tūkunga ‘a e tohi tangi pe ‘oku malava ki he ngaahi tu‘utu‘uni ‘oku hū mai e tohi tangi ke tali ke fakahoko ho Fale kuo maau kakato ia fakataha mo hono ...

<007>

Taimi: 1706-1711

Lord Tu‘i‘āfitu : ... tali 'e he komiti 'a e ngaahi makatu'unga 'i he tohi tangi pea mo hono ngaahi fakatonutonu fekau'aki 'a e fakafaikehekehe'i e 'uhinga 'o e tohi tangi mo e 'ū me'a mo e 'ū mafai 'o e Pule'angá fekau'aki mo e tohi tangi ki he Fale Aleá ka 'oku ai hono ngaahi makatu'unga, 'oku fokotu'u atu 'i he pepa 'oku fakahū atu ki he Feitu'una mo ho Falé. Kuo kakato e ngāue 'a e komiti

ki he tohi tangi ko ení, pea 'oku fokotu'u atu Sea 'a e lipootí ni ke tali 'a e Lipooti Fika 2/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'o e Fale Aleá, pea ke lau pea fakatokanga'i 'a e Tohi Tangi Fika 5A 'i he Fale Aleá, ke fakatokanga ki he Pule'angá mālō.

'Eiki Sea : Tongatapu 9.

Penisimani Fifita : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, tapu mo e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí, tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé pehē ki he kaungā Fakafofonga e Kakaí. 'E Sea ko e ngaahi kautaha eni 'e 5 hangē pē ko e me'a 'a e Sea 'o e komiti kuo nau fakahaa'i mai 'a 'enau ta'efiemālie ki he ngāue 'oku fai 'e he Pule'angá 'o felāve'i pea mo e tanu halá. Ko e si'i mātu'a eni na'a nau si'i fai mateaki 'i he tanu hotau ngaahi halá maau 'enau ngaahi me'angāue, nau ma'u e taukei, ka ko 'enau lotomamahí ko e 'ikai ke tufotufa taau 'a e koloa 'a e fonuá hangē pē ko ia 'oku hā atu ko ē 'i he lipooti 'a e komiti. Ko e faka'amú ke to e fakalelei'i mu'a 'e he Pule'angá 'ene founa fili 'a e ngaahi kautahá ki he ngaahi tanu halá ke 'ata ki tu'a mo vahevahe taau.

Ko hono 2, ke fakapapau'i 'oku fakahoko ange mu'a 'etau founa ngāué 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni fakatau fakapule'angá. 'I he lea faka-Pilitānia ko e *procurement*.

Pea ko hono 3, ke fakakaukau'i mu'a 'e he Pule'angá 'enau tu'utu'uni ke malu'i *guarantee* e ngaahi kautaha 'e 3 na'a nau filí, telia e ngaahi kavenga fakapa'anga 'e ala fuesia 'e he ivi mo e kakava 'o e kakai totongi tukuhau 'o e fonuá, kae fili ha ngaahi kautaha 'e 'ikai to e fiema'u ke to e malu'i 'e he Pule'angá ha'anau nō. Ko ia Sea ko e fakahoko atu ia 'a e tangi 'o fakatatau pea mo e kupu 8 'o e Konisitutoné 'oku 'atā ke fai mai ha tangi ki he Fale Aleá pē ki he Tu'í 'i ha ngaahi me'a 'oku 'ikai ke fiemālie ai. Mālō Sea.

Tohi Tangi Fika 5A/2020

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke lau mai e Tohi Tangi Fika 5A/2020.

Kalake Tepile : Tohi Tangi Fika 5A/2020.

'Eiki Nōpele Fakafanua,
'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga,
'Ofisi 'o e Fale Alea 'o Tonga,
NUKU'ALOFA.

'Aho 26 Me, 2020

'Eiki Sea,

Ke tufa taau 'a e faingamālie ki he kau konitulekitā 'i he polokalama tanu hala 'a e Pule'angá.

Fakatapu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tongá fakatapu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tongá mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí, fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele 'a 'Ene 'Afió fakatapu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai ki he Fale Alea 'o Tongá.

'Oku mau fakahoko atu 'a e tohi tangí ni fakatatau ki he kupu 8 'o e Konisitūtoné, 'a ia 'oku pehē: 'Oku ngofua ki he kakai kotoa pē ke fai 'enau tohi pē ko 'enau tohi kole ki he Tu'í pē ki he Fale Aleá pea ke fakataha 'o alea ki he me'a 'oku hā mai kiate kinautolu 'oku totonu ke nau kole ki he Tu'í pē ki he Fale Aleá, ko hono fokotu'u pē ko hono ta'ofi kapau 'oku nau fakataha melino ta'eha mahafu tau mo ta'emaveuveu.

'Oku mau fie fakahā 'i he tohi tangí ni 'a 'emau ta'efiemālie ki he ngaahi me'á ni fekau'aki mo e polokalama tanu hala 'a e Pule'angá.

1. Na'e me'a 'a e Minisitā Pa'angá 'i he fakataha 'a e Komiti Kakató 'i he 'aho 25 'o Me, na'e pa'anga 'e 220 ki he uta *square metre* 'e 3.8 'emau totongi *rate* 'i he'emau tukí *bid* ne fakahoko 'i Sanuali 2020. 'Oku mau fie fakahoko atu ko kinautolu 'eni ko e ngaahi kautaha na'a mau kau ki he tuki ko ení 'oku matu'aki ta'emo'oni 'a e fakamatala ...

<008>

Taimi: 1711-1716

Kalake Tepile: ... 'a e Minisitā Pa'anga pea 'oku mau fie 'oatu ai heni 'emau totongi *rate* na'e fakahū 'aki 'emau tukí 'o fakatatau ki he makatu'unga *criteria* na'e tu'uaki.

i) Tongatapu, hingoa 'o e kautaha Petani *Quarry*, totongi pa'anga 'e 148 seniti 'e 20. *City Engineering and Construction Limited*, totongi pa'anga 'e 133. *Five Stars and JV and Cabella*, totongi pa'anga 'e 160. *Island Dredging*, totongi pa'anga 'e 114. Luna'eva *Quarry*, totongi pa'anga 'e 152.

ii) Vava'u, hingoa 'o e kautahá Veisiale *Construction*, totongi 114. *Inter Pacific Limited*, totongi 133. Hamani, totongi 171. 'Alipate, totongi 148 seniti 'e 50.

2) 'Oku mau fu'u ta'efiemālie 'aupito ki he founa na'e fili 'aki 'a e kautaha ko eni 'e tolu ke nau fakahoko 'a e polokalama tanu hala 'a e Pule'angá he 'oku mau tui 'e 'i ai e ni'ihi 'iate kinautolu 'e lava ke to e ma'ama'a ange 'o fakatatau ki he makatu'unga *criteria* fo'ou na'e 'oange 'e he Pule'anga ki he kau *contractor* pē ia 'e tolu. Toko tolu na'a nau fili.

i) Ko e kautaha 'e tolu kuo fili 'e he Pule'angá ke nau fakahoko 'a e polokalama tanu hala ko e

1) *City Engineering and Construction Limited*.

2) *Inter Pacific Limited*.

3) *Island Dredging*.

ii) Na'e faka'ohovale kiate kinautolu hono fakahoko mai kuo pa'anga 'e 70 e totongi *rate* 'a e ngaahi kautaha ko eni 'o toki mahino mai na'e unuhi makehe pē e kautaha ia 'e tolu ko eni 'i he makatu'unga *criteria* kehe ia kae 'ikai fakahā mai ke mau 'ilo kotoa ki ai.

iii) 'Oku fu'u ta'efakafiemālie 'aupito 'a e 'ikai ke taau mo 'ata ki tu'a 'a e founa na'e fili ai 'a e kautaha 'e tolu ko eni kae 'ikai ke talaki e faingamalie ki he tohi tuki fo'ou ke

- mau kau kotoa ki ai kae fakangatangata mo filifilimanako pē ia ki he kautaha ‘e tolu ko eni.
- iv) ‘Oku mau pou pou atu ki he fekumi ki he ma’ama’a tahá ka ‘oku fiema’u mo e ngaahi makatu’unga *criteria* ko eni ke fakapapau’i ‘e malava ke fakahoko e ngāue mahu’inga ko eni koe’uhi ke ‘oua na’a si’i pa’ūsi’i ‘e ha ni’ihi toko si’i ‘a e pa’anga tukuhau ‘a e kakai ‘o e fonua.
- v) ‘Oku mau pou pou mo fokotu’u atu ‘eni.
- 1) Fekumi ki he ma’ama’a taha ‘e malava ke ‘omai he ngaahi kautaha maká.
  - 2) Fekumi ki he taukei mo poto’i ngāue he fa’ahinga ngāue pehé ni.
  - 3) Fekumi ki he ngaahi kautaha kuo ‘osi ‘i ai ‘enau me’angāue fe’unga mo taau ki he ngāue pehé ni.
  - 4) Fekumi ki ha kautaha te nau malava ‘iate kinautolu pē ke mafeia ha malu’i ‘o kapau te nau nō *loan* pē ‘oku nau mafeia fakapa’anga ‘a e fa’ahinga ngāue pehé ni.
  - 5) Fekumi ki ha ngaahi kautaha kuo laulau ta’u ‘enau *invest* ‘i he fa’ahinga ngāue pehé ni pea totongi tukuhau ma’a e fonuá.
- vi) Ko kinautolu ngaahi kautaha maka ko ‘eni kuo laka hake ‘i he ta’u ‘e 10 ‘emau fakalele maká kuo te’eki ai ha taimi ‘e mate ai ‘emau kautahá ka na’a mau ngāue mālohi pē mo fengāue’aki mo e Pule’anga ‘o ‘ikai ‘i he founa ‘oku ‘amanaki ke ngāue’aki ‘e he Pule’anga mo e ngaahi kautaha ‘e tolu ko ‘eni.
- vii) Kuo mau *invest* mai he ngaahi ta’u lahi ‘i he me’angāue, kau ngāue taukei mo e ngaahi falengāue ka ‘oku mau matu’aki ongo’i hono ‘ikai fakatokanga’i he Pule’anga ‘emau feilaulau he ngaahi ta’u lahi mo ngāue vāofi mo e Pule’anga hono fakahoko e *service* ko eni ma’a e fonua ‘o kau ai mo ‘emau totongi tukuhau mo tokoni ke fakakakato ‘a e fiema’u maka ‘a e kakai ‘o e fonuá mo fakangāue’i e kakai tokolahi.
- viii) ‘Oku mau fakapapau’i atu ko e ngaahi kautaha ko eni kuo fili ‘e he Pule’anga ko e taha ai na’e tu’u pea ‘ikai to e lele 'ene maká he ngaahi ta’u lahi pea ko e taha ‘oku ne lisi pē fu’u maká pea ‘oku ne lolotonga ngāue’aki pē ‘a e me’angāue mo e kau ngāue ‘a e *MOI* ‘i Vava’u ‘o a’u mai pē ki he taimi ni ‘oku kei hala me’angāue pē. Ko e taha ‘oku te’eki ke ne fakalele tu’o taha ha maka pē ‘i ai ha’ane me’angāue.
- ix) ‘Oku mau to e fifili foki ki he founa na’e fili ‘aki e ngaahi kautaha ko eni ‘e ...

<009>

Taimi: 1716-1721

Kalake Tepile: ... 3. Ka ‘oku mau ‘ilo na’e ‘i ai ‘a e Komiti ‘a e Kapineti’ na’a nau fili ‘a e ni’ihi ko eni’ pea ‘oku hā ngali ‘i ai ‘a e fekau’aki tonu fakapisinisi mo fakangāue (*conflict of interest*) heni, he ‘oku ‘i ai e ongo Minisitā ‘e toko 2 ‘oku na kaunga ki he ongo kautaha ‘e 2 ‘i he kautaha ‘e 3 ko eni na’e fili’.

3. ‘Oku ‘ikai ke mau tui pea ‘oku mau ta’efiemālie ki he tu’utu’uni ‘a e Pule’anga’ ke malu’i (*guarantee*) ‘a e nō ‘a e ngaahi kautaha ‘e 3 ko eni’ he ‘oku filifilimanako, ta’efakapotopoto pea

‘e ala fuesia ‘e he kakai ‘o e fonua’ hono ngaahi ha’aha’a’ ‘oka ‘ikai lava ‘e he ngaahi kautaha ‘e 3 ko eni’ ‘o totongi ‘a e nō taautaha ko eni’.

Makatu’unga ‘i he ngaahi me’a kuo mau lave ki ai ‘i ‘olunga’, ‘oku mau tangi atu ‘i he laumālie ‘o e fetaliui ‘aki ‘a e Pule’anga’ mo e Fale Alea’ ‘i he kupu 51 kupu-si’i (i) ‘o e Konisitutone’.

1. Ke to e fakalelei’i mu’a ‘e he Pule’anga’ ‘ene founa fili ‘o e ngaahi kautaha ki he ngāue tanu hala ke ‘ata ki tu’a mo vahevahe taau.
2. Ke fakapapau’i ‘oku fakahoko ange mu’a ‘etau founa ngāue’ ‘o fakatatau ki he Ngaahi Tu’utu’uni ki he Fakatau Fakapule’anga’ (*Procurement Regulations*) he ko e founa ia ‘oku fakalao, ‘ata ki tu’a, ofi ki he lelei taha he ngaahi makatu’unga ‘oku ‘omai ke muimui mo filifili ‘aki ‘a e ngaahi kautaha te ne malava ‘o fakahoko lelei e fatongia’. Fakapapau’i ai ‘oku ngāue totonu ‘aki ‘a e pa’anga tukuhau ‘a e fonua’. Fakapapau’i ai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taumu’a kākā kae faitotonu e kau taki ‘o e Pule’anga’. Fakapapau’i mai ‘oku ‘i ai hotau kau taki lelei he Pule’anga’ pea te nau tataki lelei mo totonu e fonua’ mo hono kakai’. Fakapapau’i mai ai ‘oku ‘i ai e ‘amanaki lelei ki he ngāue’, ‘inivesi’, feilaulau’ mo e langa fonua kuo mau fakahoko mo lolotonga fakahoko ‘i he ta’u eni ‘e hongofulu tupu. Fakapapau’i mai ai ‘oku ‘ikai ma’u pē kai melie pē ha ni’ihi tokosi’i ha founa kākā ‘a e monū’ia mo e kakava ‘o e tokolahi taha ‘o e fonua’.
3. Ke to e fakakaukau’i ‘e he Pule’anga’ ‘enau tu’utu’uni ke malu’i (*guarantee*) ‘a e ngaahi kautaha ‘e 3 na’a nau fili’ telia ha ngaahi kavenga fakapa’anga ‘e ala fuesia ‘e he ivi mo e kakava ‘o e kakai totongi tukuhau ‘o e fonua’ kae fili ha ngaahi kautaha ‘e ‘ikai ke to e fiema’u ke to e malu’i ‘e he Pule’anga’ ha’anau nō.

‘Oku mau fakatauange pē ‘e laumālie lelei e Feitu’una mo ho Fale ‘Eiki ki he tangi ‘oku mau fakahoko atu’. ‘Oku mau faka’apa’apa atu, kau konitulekita ngaahi maka mo e ngaahi hala ‘oku fakamo’oni atu ‘i lalo. Fakamo’oni mai ki ai ‘a e toko 5 fakafofonga’i e ngaahi kautaha maka ko eni’. ‘Eiki Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki, ko e tohi tangi ko eni na’e fakahū mai ki he ‘Ofisi ‘o e Kalake’ pea na’e ‘ave ki he Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū’ia ‘a e Fale Alea’ ka na’e sivisivi’i ‘e he komiti ko eni ‘a e tohi tangi kimu’a pea fakafoki mai pea ko ena kuo ‘osi lau he Fale ke me’a ki ai e Hou’eiki’. Tongatapu 9, ko koe na’a ke fakamo’oni mai ke fakahū mai e tohi tangi.

Penisimani Fifita: Ko ia Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai e ‘Eiki Nōpele ‘o Vava’u.

Fokotu’u ke tali Tohi Tangi fika 5/2020 pea fakatokanga’i

Lord Tu’i’āfitu: ‘Eiki Sea, tapu pē mo e Feitu’una. Fakafeta’i pē e fakakakato e fatongia ‘o e komiti. Kuo u fokotu’u atu pē ‘a e tohi tangi ni hangē ko ena na’e fakahā atu ‘e he fakama’opo’opo ‘i he fakataha ‘a e komiti’. Fakafeta’i, mālō kuo lau pea fakatokanga’i pea fakahoko atu ā ‘a e tohi tangi ni ki he Pule’anga’ ke fakatokanga’i. Mālō ‘aupito Sea.

Kole ke tukuhifo Tohi Tangi fika 5/2020 ke alea'i Komiti Kakato

Mateni Tapueluelu: Sea, tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea, kātaki pē 'oku kole atu he mātu'a ko eni ke tukuhifo mu'a ki he Komiti Kakato. 'Oku 'i ai e ngaahi me'a mahu'inga ai 'oku tokanga neongo 'oku hā ki tu'akauta. Ki'i tukuhifo pē tohi tangi ko iá mālō Sea.

Lord Tu'i'āfitu: Sea, na'e fiema'u pē he tohi tangi ni ia ke a'u mai ke fakahoko atu ki he Fale' ke lau he ko e 'uhinga' he 'oku 'i ai e 'ū me'a ia 'i loto 'oku fepakipaki ia 'i he kupu 123 'o e Fale', 'a e anga e tu'u 'a e tohi tangi he 'ikai ke ai ha mafai 'o e tohi tangi ia ke tau pole'i 'a e Pule'anga' 'i he 'uhinga 'o e *procurement* 'a ia na'a ku fakahoko atu 'i he Tu'utu'uni 123. Na'e 'uhinga pē ia hono fakahū mai ke fakatokanga'i pea fakahoko e tohi tangi ...

<003>

Taimi: 1721-1726

Lord Tu'i'āfitu: ... fakahoko ki he Pule'anga ke fakatokanga kia kinautolu 'a e 'uhinga 'o e tohi tangi ni, he ko e tohi tangi ni ia na'e 'osi fai 'a e alea lahi pea te tau to e alea'i 'etatuolu 'a e 'ū me'a 'oku 'ikai ke 'i ai ha fekau'aki ia ki he tu'utu'uni 'a e ngata'anga 'o e tohi tangi ia 'i he ngatangata'anga 'o e mafai 'o e Fale Alea ki he fatongia pule 'o e Pule'anga, mālō Sea. 'Oku 'asi pē ia 'i he ngaahi faka'uhinga ko eni 'i he kupu 1, 'i he ngaahi makatu'unga hono hoko ki he kongā hono 3. Mālō.

Kole ke alea'i Tohi Tangi fika 5/2020 he 'oku 'i ai ngaahi me'a ke fakama'ala'ala mei he Pule'anga

Mateni Tapueluelu: Sea kātaki pē ke, faka'apa'apa lahi ki he me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e komiti ka ko 'emau kolé Sea 'oku mau tui 'oku 'i ai pē ha ngaahi 'ū me'a mahu'inga 'i he tohi tangi te mau lava 'o kole ai ha fakama'ala'ala mo ha tangi ki he Pule'anga. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ia ke mau faitu'utu'uni mautolu ki he Pule'anga, ko hono fakama'ala'ala mai ko ia 'e kaunga ia ki hono to e fakatokamālie 'a e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e ni'ihi 'o e kakai 'oku nau fakahā mai 'i he tohi tangi. Ko e taumu'a pē Sea ka ko e 'uhinga ko e sio ki hotau taimi ko e 'uhinga he na'e fai 'a e fokotu'u atu ai ke to e tukuhifo ki he Komiti Kakato. Mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Oku ou tui pē 'e 'omai ha tali mahalo na'a fakafiemālie ki he Hou'eiki Mēmipa, me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki Sea. Pea 'oku ou fakamālō pē au ia ki he tohi hoha'a ko eni, 'ia au 'oku 'ikai ko ha tohi tangi ko e tohi hoha'a pē ko e ngaahi *issue*.

Fakahā Pule'anga te'eki fai ha aleapau ngāue mo e ngaahi kautaha tukuaki'i he tohi tangi

Sea ko e kongā lahi 'o e taimi ko ē 'Esitimeti 'Eiki Sea, Mē mo Sune ko e ngaahi *issue* pē ko eni, ka 'oku ou tui 'Eiki Sea na'e 'osi fakahoko atu pē he tepile ko eni 'e he 'Eiki Palēmia pea mo e

Hou'eiki Minisitā 'a e ngāue ko eni 'oku fakahoko. 'Oku a'u mai ki he 'aho ni 'Eiki Sea te u fie fakahoko atu 'oku te'eki ai ke fai ha aleapau ngāue mo e ngaahi kautaha ko eni 'Eiki Sea. 'A ia ko hono fakamahino'i ia 'a e mahu'inga'ia 'a e Pule'anga ke muimui'i 'a e, mo fakapapau'i ko e founa ngāue ko eni 'oku fakahoko 'oku muimui pau ki he tu'utu'uni ko ē 'o e mo e Lao ko eni 'o e *Procurement* 'Eiki Sea.

Ko e, he'ikai ke u to e lave 'Eiki Sea ki he founa ngāue ko ē na'e fai he 'oku ou tui kuo 'osi mea'i ia 'e he Hou'eiki kae 'uma'ā 'a e kakai 'o e fonua ki hono 'uhinga ko ē na'e fili ai 'a e ngaahi kautaha ko eni makatu'unga pē 'i he 'uhinga lalahi 'e 3. 'Uluaki, ko e ma'ama'a taha eni pa'anga 'e 70 ki he *cubic meter* 'e 3.3. Hono ua 'Eiki Sea 'ikai ke to e 'i ai ha'anau ngāue mavahe 'anautolu, ko 'enau ngāue 'oku fakahoko ko e ngāue pē ki he *project* ko eni 'i he ta'u 'e 3. Pea ko hono 4, nau ngāue taimi kakato mo fakaa'u mo fakakakato 'a e fiema'u 'a e potungāue ki he tanu 'o Tonga ni he ngaahi 'elia kehekehe. Ko ia pē 'Eiki Sea ko e toe 'o e ngaahi kautaha ko eni 'Eiki Sea 'ikai ke nau lava 'enautolu 'o tali 'a e *condition* ko eni, tukukehe ange 'a e totongi ia 'Eiki Sea, pea 'oku mou mea'i pē ko e ngaahi totongi ko eni 'oku 'omai 'oku 'ikai ke 'i ai ha totongi ia 'oku ofiofi ki he pa'anga 'e 70 ki he uta 'Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu: 'Eiki Sea fakamolemole pē pea kātaki pē mu'a.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ka ko ia ai 'Eiki Sea 'oku ou pehē 'Eiki Sea tau fakatokanga'i pē 'e tautolu ...

Tokanga ki he te'eki fakamo'oni ha aleapau kae fakahā mai Pule'anga 'uhinga fili ngaahi kautaha 3

Mateni Tapueluelu: Ke ki'i, ke 'ai pē ki he 'Eiki Minisitā ke, ke ne fakataha'i mai ai pē he'ene me'a ko eni ko 'eku, he 'oku me'a mai 'oku te'eki ai ke fai ha aleapau ngāue ka 'oku ne to e me'a mai pē 'o talamai 'a e 'uhinga ko ē na'e fili ai 'a e kautaha 'e 3. Ko e hā 'a e me'a ko ē 'oku pau ki ai, fili 'a e kautaha 'e 3 ka 'oku te'eki ai ke fai ha alea ngāue ia, kaunga tonu ia ki he me'a na'e fai mai ai 'a e tohi tangi 'Eiki Sea, mālō.

Tali Pule'anga kei fai ngāue ki he fakatau koloa ko eni Pule'anga (*procurement*)

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku kei fakakakato 'a e ngāue 'Eiki Sea hangē ko ia ko 'eku, nau fakahoko atu, 'a e mahu'inga'ia 'a e Pule'anga ki hono muimui'i 'a e founa ngāue ki he *procurement* 'oku fou 'i he ngaahi founa fakalao, pea, ko e 'uhinga ia 'oku fuoloa ai 'a e ngāue ko eni. Fuoloa 'a e fakahoko 'e he Pule'anga 'e kamata 'a e ngāue ko eni 'i hono tali 'a e 'esitimetī. Pea 'oku ou tui Sea he'ikai ke u to e fu'u fakamole taimi au 'i he *issue* ko eni he 'oku 'osi lahi 'a e ngaahi feme'a'aki ki ai, ka 'oku tuku pē ki he 'Eiki Palēmīa ke toki me'a mai pē ko e hā 'ene ha'ane fakalahi mai 'Eiki Sea, mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'a e 'Eiki Palēmīa.

Kole ke fakatokanga'i Fale Alea e tohi tangi pea tukuange ki he Pule'anga fai nau ngāue ki ai

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu ki he Hou'eiki Nōpele, pehē 'a e fakatapu ki he tepile 'a e kakai pea pehē ki he Hou'eiki Minisitā. Sea, 'oku ou, ta'ekakato 'a e Hou'eiki Pule'anga 'i he lipooti pea 'oku ou kole atu pē ke fakatokanga'i pea 'omai ki he Pule'anga ke fai ha'anau ngāue ki ai. Ka ko e me'a 'oku fai mai ki ai 'a e lipooti 'oku ou tui ko hono totonu pē 'ana ia na'e fai 'e he komiti. Mālō 'aupito.

<005>

Taimi: 1726-1731

Kole ke to'o mamafa ngaahi tohi tangi mei he kakai kae 'oua fakatokanga'i pē

Siaosi Pohiva: ... Sea tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Hou'eiki. Sea 'oku ou kole pē mu'a ke tau to'o mamafa mu'a e ngaahi tohi tangi pehe ni he ko e tohi eni mei he kakai 'o e fonua 'oku 'i ai mo e ngaahi tohi tangi ia 'oku ha'u pea 'oku 'i ai mo e tohi tangi 'oku te'eki ke 'asi mai hē kae 'oua 'ai ke fakatokanga'i pē Sea hangē 'oku ma'ama'a e fo'i lea ia ko ia ki he hoha'a 'a e kakai 'a e fonua. Sea 'oku ou kole atu kole ki he Pule'anga ke nau tokanga ki he tangi 'oku fai. 'Oku 'i ai e ngaahi tohi tangi heni 'oku mahu'inga ko e tohi tangi 'a e kakai na'e 'omai tau toka'i e le'o 'o e kakai pea 'omai 'enau tohi tangi 'o lau pea fai ha tokanga ki ai 'a e Pule'anga kae 'oua 'ai 'o pehē ko e fakatokanga'i pē fu'u ma'ama'a ia Sea mālō.

Fakahā Pule'anga ko hono totonu pe ke fakatokanga'i pea tukuange ke fai ha sio ki ai

'Eiki Palēmia: Sea faka'apa'apa 'aupito pē au ki he me'a ko ē 'oku tokanga ki ai Fika 1 ka ko e 'ikai ko e lao ia Sea 'ikai ha mafai ia ho Fale Sea fakatatau ki he lipooti pea ko 'ene totonu ia 'omai pē ke mau vakai ki ai pea toki fai ai ha sio ki he kaha'u he ko e me'a pē eni ia 'a e Pule'anga 'oku fai ko ia pē Sea.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea mahalo 'oku mahino pē 'a e me'a 'oku tokanga mai ki ai 'a e 'Eiki Palēmia hangē ko e fokotu'u ko eni 'a e Fika 4, Fika 5 ke tukuhifo pē ke tau ki'i talanoa ki ai 'oku 'ikai ha'atau mafai 'atautolu Fale Alea ke tau tu'utu'uni ki ha ngāue 'a e Pule'anga me'a ia 'anautolu ke nau toki fakakaukau'i ka 'oku 'alu atu homau loto ki loto ki hē ke tau talatalanoa kātaki pē Hou'eiki Pule'anga tuku mai mu'a ha'amau faingamālie.

'Eiki Palēmia: Sea 'e 'ai 'e ia ke tau tipeiti tautolu he me'a 'oku 'ikai ke tonu ke tau tipeiti ai heni.

Siaosi Pohiva: 'Oku 'ikai ko e tipeiti eni ia Sea

'Eiki Palēmia: Sea 'oku hangē ia ko ē kuo fai ha taha ha hia, ko e me'a 'oku ou kole atu ai ke tuku mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'una Sea ka u ki'i tokoni atu.

Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Vava'u me'a mai.

Fakama'ala'ala ki he ngaahi fakangatangata ngāue mo e mafai Fale Alea

Lord Tu'i'āfitu: Ko e 'uhinga, ko e 'uhinga ia ko ē na'e faka'ehi'ehi ai 'a e komiti nau lave atu ai 'o fakatatau ki he kupu 123 kupu 2 kupu (a) 'o e tu'utu'uni 'o e komiti ko eni 'a e 'ū me'a ko ē 'oku felāve'i 'a e tohi tangi 'e lava 'o ngāue ki ai e Fale Alea mo e 'ū me'a he'ikai malava ke makupusi 'i he tu'utu'uni 'a e Fale Alea 'i he tu'unga 'o e mafai 'o e tohi tangi he'ikai ke tau lava tautolu 'o kakapa ki he me'a ko eni 'oku 'uhinga ki he 'ū me'a *procurement* mei he Pule'anga, *separation* e mafai fakangatangata. Ko e 'uhinga ia e fokotu'u atu ke lau ko e 'uhinga ke tali ke *fair* 'a e 'uhinga e Konisitūtone 'o e tohi tangi 'i he Fale 'o e 'Eiki Sea ka tau fakahoko hono me'a na'e me'a'aki he 'Eiki Palēmia ke nau fai ai 'a e fakalelei'i 'a e ngaahi makatu'unga ko e 'ū makatu'unga eni ia 'oku 'uhinga ia ki he ngāue 'a e Pule'anga. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fekau'aki ia mo e ngāue 'a e tu'utu'uni 'a e Komiti ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia mei he ngaahi mafai 'oku 'i he Fale Alea. 'Oku 'uhinga pehē anga 'a e lipooti ni Sea ke mea'i 'e he Fakafofonga Tongatapu mahu'inga 'aupito mo e tu'utu'uni 'a e Konisitūtone ki he tohi tangi ka 'oku 'i ai e fakangatangata 'a e ngāue 'a e Fale Alea mo hono ngaahi ngafa mo e 'ū ngafa ke 'ave e tohi tangi ki he Pule'anga ke nau fakatokanga'i mo nau ngāue 'i honau mafai pule 'a e 'ū me'a 'oku fai ai e tangi mo fakatokanga'i 'uhinga pehē 'a e fakahoha'a Sea mo e fokotu'u e lipooti ko eni mālō.

Eiki Sea: Tongatapu 4.

Tui na'e fakaongoongo ke fakahū mai tohi tangi ke alea'i fakataha mo e Patiseti

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pehē ki he 'Eiki Palēmia mālō e ma'u e to e faingamālie ko eni Sea. Mahino pē 'a e anga ko ē 'a e tu'u 'a e Konisitūtone ko e ngaahi me'a fekau'aki pea mo e Pule'anga 'oku 'i he Kapineti ia he kupu 51 'o e Konisitūtone. Ka ko e kole Sea 'oku 'i ai e ki'i me'a 'e ua 'oku fai ki ai 'a e tokanga ko e 'uluaki 'oku 'i he'etau tu'utu'uni ko ha tohi tangi fekau'aki pea mo e patiseti mo e 'esitimeti 'oku tonu ke fakahū mai ke alea'i fakataha pea ko e tohi tangi ko eni na'e 'omai ia he taimi ko ē 'esitimeti mo e patiseti. Ko e talu 'emau fakaongoongo ke 'omai ke alea'i fakataha he taimi ko ia Sea.

Lord Tu'i'āfitu: Sea fakatonutonu atu e.

Mateni Tapueluelu: Ka kuo tōmui ia kuo ha'u ia 'i tu'akautā.

Fakahā na'e fai ngāue Komiti fakatatau ki he Tu'utu'uni Ngāue e Fale

Lord Tu'i'āfitu: Sea ko 'eku fakatonutonu 'oku peheni. 'Oku ne mea'i pē 'oku kau he 'ū komiti kotoa pē. Ko e 'ū me'a kotoa pē 'oku 'alu atu pau ke fou 'i he tu'utu'uni tautautefito ki he 'ū tohi tangi kuo pau ke ngāue 'a e komiti 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 'a e Fale 'o e Feitu'una 'a e lea 'oku totonu ke ngāue'aki, ko e anga e fokotu'utu'u 'o e tohi tangi. 'I ai e ngaahi tu'utu'uni 'a e Fale 'a e Feitu'una mo e anga e tūkunga hono fakahū mai, 'i ai e 'ū tohi tangi ia na'e fakamo'oni ia 'i mui...

Taimi: 1731-1736

Lord Tu'i'āfitu : ... ai 'i he ngaahi peesí ia toki fai hono fakatokanga'i. Pea 'oku 'iate au e lipooti kakato e 'ū me'a ko eni 'oku hoha'a ki ai e Fakafofonga 'iate au hē, ka lava eni te u toki 'oatu kia koe 'a e 'ū me'a na'a 'ikai ke lava ai 'a e ngaahi 'uhinga 'o e tu'utu'uni 'a e komití. Pea na'e kau ai mo e kau Fakafofonga 'o e Kakaí he'emaui siofi 'a e tūkunga 'o e 'ū tohi tangí pea ko 'ene 'atā eni 'a e tohi tangi ko ení, ka na'e 'ikai ke 'uhinga ke 'i ai ha taulatu'u ko e 'uhingá ko e Patisetí. Ka 'oku tu'utu'uni ma'u pē 'a e Tu'utu'uni 'a e 'uhinga 'o e Fale Aleá. Mālō. 'Oku 'ikai ko ha'ate fakavavevave ha'ate fiema'u ko ha'ate fiema'u 'i ha 'uhinga kehe. 'Oku tu'utu'uni ma'u pē 'a e Tu'utu'uni ko e Tu'utu'uni 'e tautea'i ai kita 'i he Tu'utu'uni. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Ko ia Hou'eiki mou fakatokanga'i pē ko e tohi tangi ko ení na'e 'uluaki fakahū mai he lolotonga e feme'a'aki 'i he patisetí, ka na'e sivi'i 'e he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Aleá, 'o fakafoki 'a e tohi tangí ke 'omai ha'ane fakalelei. 'A ia 'oku hā atu ko ia ko e Tohi Tangi Fika 5A ko e hili ia 'a e ngāue ko ē ke fakalelei'i pea mo e fetohi'aki e komiti ko ení mo e kau tohi tangí. Ko e 'uhinga ia na'e tuai mai ai hono fakahū.

Mateni Tapueluelu : Mālō 'aupito Sea, fakamālō ki he Sea e komití 'i he fakamatala 'oku 'omai, ka ko hono 'uhingá pē ko e tu'u ki he kaha'ú 'Eiki Sea mo Hou'eiki ko e anga ia 'emaui fakakaukaú, 'e lava ke fai 'a e ngāue ke fāitaha Sea. Na'e 'i ai e ngaahi fakamatala na'e 'omai, 'i he patiseti mo e 'esitimeti na'e ha'u fio fakataha mai pē faka-Tongá mo e fakapālangí. 'I ai e 'ū palani faka-Tonga 'a e Pule'angá lolotonga pē ko ē 'ene lele faka-Tongá 'alu fakapālangi pea mau 'ilo 'oku fehalaaki, 'ikai ke mau to e lave ki ai, 'ikai ke mau to e fakafoki. Ko e laumālie 'o e ngāue 'oku mahino e poiní.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea.

Mateni Tapueluelu: Mau faka'amu pē Sea ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Ki'i fakatonutonu atu e Fakafofongá. Fakafofonga, ko e 'uhinga ia 'etau ngāue ki he patisetí. Ko e me'a atu 'a e Hou'eiki ko ení ko e me'a pē ia 'i he fungavaka 'o e koloa 'a e kakai e fonuá. Ko ho'omou me'a hená, kapau na'a mou fakatokanga'i e me'a ko iá totonu ke fakatonutonu e me'a ko iá. 'Ahó ni 'oku fai hono tukuaki'i. Me'a ia 'e taha Sea 'oku ou ki'i tokanga ki he me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e kau Fakafofongá, fekau'aki pea mo e tohi tangi, fekau'aki pea mo e me'a fakavavevave pehē ni ki he, na'e 'i ai 'a e kupu he'eku ma'ú fuoloa na'e 'omai pē tohi tangí ia 'omai ki he Kalaké ke ne vakai'i. Lau pē 'e he Kalaké ia 'a e 'ū me'á pea kapau 'oku ai ha lea fakatupu'ita te ne kumi e ni'ihí na'e 'omai 'a e tohi tangí ke 'ave kia nautolu, ke fakatonutonu 'a e fanga ki'i sētesi ko iá koe'uhi kae fakafoki mai. Ko hono to e 'ave ko ia ki he komití 'a eni 'oku hā mai he ongo'i 'e he kau Fakafofongá ko e 'ikai ke fai mo 'omai 'a e me'a ko ení ki he, makatu'unga 'i he alea'i 'o e me'a 'oku mahu'inga'ia ai e kakai 'o e fonuá. Totonu ke fakakaukau'i ha taimi 'e he Feitu'una, tau to e foki mu'a ki he tu'utu'uni ko iá.

'Eiki Sea : Ke u tokoni atu pē ki ho'o me'á 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue : Pea mo e faka'osí pē Sea ka u faka'osi atu. Kau Fakafofonga, mou tokanga ki he ngāue. Totonu ke mou fakafefeka tapu pē mo moutolu, ke 'omai e tohi tangi na'a mou

'omaí 'o makatu'unga ki he me'a ko ení. Hala, na'a mou hanga moutolu he me'a kehe, kapau te tau to e foki ki he minití Na'e fai e pālotí 'aho ni tukuaki'i 'a hai mo hai. Ko u fokotu'u atu Hou'eiki tau 'unu atu ā.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā, ko e me'a ko ia 'oku ke me'a mai ki ai ki he fakahū mai ki he Kalaké, 'oku fiema'u ke fetongi 'etau, ke liliu 'etau Tohi Tu'utu'uni he ko e kupu 123 kupu si'i 2(a) b) mo e c) 'oku tu'utu'uni ai, **kuo pau ki he 'Eiki Sea ke tu'utu'uni ki he tohi tangi. a) pē 'oku felāve'i mo e ngāue ki Fale Aleá. b) ke fakahū atu ke alea'i 'e he Komiti 'i he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá, pea c) ke lipooti ki he Fale Aleá ki hono alea'i aofangatuku.** 'A ia ko e fo'i founa ngāue pē eni 'oku ngofua ke fakafou mai ai 'a e ngaahi tohi tangi.

Tui ko e fatongia Sea ke toutou muimui'i ngāue Komiti 'i he tuai fakahū mai tohi tangi ki Fale Alea

'Eiki Minisitā Ngoue : Ko ia Sea, ke fakatokanga'i e fo'i kongā ia ko ia kupu ko ia 'o e kongā 'oku 'i he Feitu'una ke ke tu'utu'uni, taimi ia ke ke nofo ma'u ai e Feitu'una 'i he fatongia ko iá toutou vakai'i e komití. Kuo hā e tohi tangi ke 'omaí, koe'uhi he ko e fatongia ia 'o e Feitu'una ke 'ai e 'asenitá mo e me'a kotoa e ngāué. Kau Mēmipá lahi 'aupito e ngāué.

'Eiki Sea : Kātaki pē Hou'eiki 'oku ha'iha'i hoku nimá 'e he Konisitutoné.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

'Eiki Sea: He 'oku fakahā mai 'e he Konisitutoné ha taha pē 'oku fie tangi ki he Fale Aleá 'oku 'atā pē ke tangi mai ki he Falé ha fa'ahinga me'a pē.

'Eiki Minisitā Ngoue : 'Oku mahino ia Sea, ko e 'uhinga pē eni ia ko e tuai hono 'omaí e tohi tangi 'o makatu'unga 'i he *issue* ko ē fekau'aki mo e patiseti ko ē 'a ē kuo 'osi talí. Pea 'oku mau fokotu'u atu leva 'e mautolu...

<008>

Taimi: 1736-1741

'Eiki Minisitā Ngoue: ... tohi tangi ko eni. Fēfē ke 'omaí ki heni ke fai ha ngāue ki ai.

Lord Tu'iha'angana: Tokoni atu pē ki he feme'a'aki. Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Fale Alea 'o Tonga. Hangē pē ko ia 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki mo e lipooti 'a e Sea 'o e Komiti ko eni ki he Ngaahi Totonu 'Eiki Sea. Ko e tohi tangi ko eni ne 'osi fai e feme'a'aki lahi ki ai 'a e komiti pea na'e fai mo e feinga ke fai hono fakama'ala'ala. Hangē pē ko ia na'e 'osi 'ohaké ko e 'uhinga foki ko e fou pau ke fou e tohi tangi kotoa pē he Tu'utu'uni 'a e Fale Aleá 'a e Feitu'una pea ko e talu 'eku fakakaungatāmaki he ki'i komiti ko eni pea na'e ko e hū atu pē 'o lakanga ko e talifaki 'o kau he 'ū fakataha 'e ni'ihi 'i hono alea'i e 'ū tohi tangi ko eni. 'Oku mahino pē foki 'Eiki Sea 'oku, hangē pē ko e founa ngāue ko eni 'oku 'ohake he komiti ko e hanga e siofi he komiti mo e kau ngāue 'a e ngaahi me'a ke fakatonutonu pea fai e fetu'utaki mo e, 'oku taimi. 'Oku 'oatu e me'a ia ke fakatonutonu eni he kau tohi tangi 'oku fiu kumi ia pē kuo 'oatu ia ki he tokotaha ko ē 'oku me'a pea nau, ko e talaatu ke fakatonutonu mai ē pea 'osi e 'aho

‘e fiha pē ko e uike ‘e fiha ka na’e mahino pē foki he fakahū mai e tohi tangi ko eni ‘Eiki Sea. Pea ko u tui ‘oku tonu ke mea’i pē he Hou’eiki kapau ‘oku nau, ki he kakai ‘o e fonua kapau ‘oku nau mai ha tohi tangi he ko u tui ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni ‘oku ‘atā pē ia ki he *public* pē ko ha taha pē he ka nau ka fou mai fakatatau ki he, ka ha’u ha tohi tangi ‘oku ‘ikai ke to e ai ha me’a ha fou mai he tu’utu’uni ‘a e fakalea, ‘oku ai mo e ngaahi kaveinga ‘oku fai e tangi mo hono fokotu’utu’u e tangi. Ka ha’u ha tohi tangi ia ‘oku si’i ia he komiti ‘oku nau, ‘oku ‘ikai ke to e ai ha me’a ke fakatonutonu ko 'ene hangatonú mai pē ‘a’ana ‘o ha’u ko 'ene, ka ko e talu e fakakaungatāmaki atu he komiti ko ia ‘oku ‘ikai pē ke ‘i ai ha tohi tangi ia ‘oku tonu.

Tui tonu faka’eke mai kinautolu teu ‘omai tohi tangi ki Fale Alea ki he tu’utu’uni fekau’aki mo e fakahū mai tohi tangi

‘A ia ‘oku mahinó ‘oku ‘ikai ke mea’i ‘e he kakai ia ko ē ‘oku fai e tohi tangi ka ‘oku totonu ke tokoni pē ke nau ki’i ‘eke mai ki heni ke ‘oatu e tu’utu’uni ko ē fekau’aki mo e tohi tangi he ko u tui ko e kakai pē ia te nau lau pē nautolu pea te nau fa’u mai ‘a e tohi tangi ki heni ka ko e me’a ia ‘e nounou tahá. Ka ko e tohi tangi kotoa pē ‘oku pau ke fakatonutonu e ‘ū me’a ko e fo’i taimi ko ē fe’aveaki ko ia pea ko u tui na’e pehē tohi tangi ko eni hangē ko e mo e me’a ‘a e Fika 1 ‘oku to e ‘i ai mo e tohi tangi kaveinga pehē ni ia ‘e taha. Na’e toki hū mai ia pea ‘oku mahino na’e tōmui pē ia kuo paasi ka na’e ‘uhinga mai ia ki he alea’i e patisetí.

Pea ko u faka’apa’apa ‘aupito pē ‘Eiki Sea ke hangē ko e me’a ko ē na’e fakama’ala’ala atu ‘e he Sea ‘o e Komiti he na’e toumōliliu e komiti ia ‘i hono, ‘i he feinga’i ke ngāue mo e tohi tangi ko eni. Ka ko u tui pē hangē ko e me’a ko eni ko ē na’e ‘osi ‘ohake ko e ‘ū me’a ko e kongalaahi e patiseti na’e, ‘i he taimi ko ē patisetí ko e alea’i ‘a e kaveinga fekau’aki mo e halá Sea. Pea ko e ‘ū me’a kātoa he tohi tangi, kongalaahi e ‘ū me’a he tohi tangi ko eni neongo na’e te’eki ke fakahū mai e tohi tangi ia ka na’e ‘osi ‘ohake ia he feme’a’aki, ‘oku ‘i he lekooti ia ‘i he feme’a’aki ‘a e Fale Alea ‘i he patiseti. Pea ko ia na’e a’u ai ‘o feinga pea na’e manatu’i ‘Eiki Sea na’e fou mai e tohi ‘a e komiti ki he Sea fekau’aki mo e tohi tangi ko eni. Hangē ko e me’a ko ē na’e ‘osi, ke fakafoki ‘e he Feitu’una ‘i he mafai na’e fokotu’u mai he komiti ka na’e si’i tautapa e Fakafofonga na’a ne fakahū mai e, ‘a e tohi tangi ‘i he laumālie ko eni ‘o fakahoko atu ko eni na’e loto ai e komiti ke fakahū mai pe mu’a ke lau ‘a e hoha’a ko eni ‘a e ngaahi kautaha ko eni ke lau he Fale Alea’i pea hangē ko e me’a ko eni na’e fokotu’u atu ke lau ke lekooti pea me’a mai ki ai pea me’a ki ai e Hou’eiki mo e kakai e fonua pea fakahoko tuku atu he ko e kongalaahi eni ia ko e founga ngāue ia ‘a e Pule’anga. Ka ko e poini pē ‘a’aku ia ko e ‘ū me’a lahi ia he tohi tangi ko eni na’e ‘osi alea’i pē ia ka na’e neongo na’e te’eki ke fakahū mai e tohi tangi na’e ‘osi ‘ohake ia. Pea ko u kole pē au ‘a e laumālie ko ia na’e kole hake he Fakafofonga ko eni kuo a’u mai ‘o lau pea tau tuku atu he na’e, kuo ‘osi ‘ohake pē ‘ū me’a ia ko eni Sea kai kehe ko ‘eku tokoni atu pē ‘a’aku ki he feme’a’aki ‘a e Hou’eiki tau tuku atu ai pē he ko ena ‘oku kei fakakaukau’i he Pule’anga ‘a e me’a fekau’aki mo eni mālō Sea.

Kole ki he kaha’u ke fakatokanga’i ‘u tohi tangi mo e taimi fakahū mai ai

Mateni Tapueluelu: Sea kātaki pē. Ko u fakamālō au ‘i he mai mahalo ko e me’a ko ē ‘oku mau ‘oatu ‘e mautolu ia ke hoko ko ha tapou pē ki he kaha’u he, ‘i he ngaahi tohi tangi mo hono taimi ka ko e kole pē eni ia ki he ‘Eiki Palēmia ‘Eiki Sea. Ko hono ‘uhinga ko e ‘e ‘i ai pē ki’i

fakaongoongo mai e kakai ki ha tali ki he'enau tohi tangi pea ke mahino pē ko e, kuo 'atā ia mei he Fale ni 'o tuku ki he Pule'angá ke nau toki fai 'enautolu ha ngāue ki ai mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 4 ke fakafoki ho'o fokotu'u?

Mateni Tapueluelu: Hili e fakama'ala'ala ko ē kuo 'omai 'o mahino 'o fakatatau ko ena kuo tohi hake pē ...

<009>

Taimi: 1741-1746

Mateni Tapueluelu: ... mahino ia Sea, ko e, ka tau tīpeiti tautolu 'e kei foki pē foki ia ki he Pule'anga fakatatau ki he Konisitutone.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, kuo 'osi mahino ia e *issue* ko eni kia au. Tongatapu 1 'oku 'i ai ha'o poini fo'ou 'oku tānaki mai ki he feme'a'aki.

Fokotu'u ke longomo'ui ange ngāue Fale Alea fekau'aki mo e ngaahi tohi tangi

Siaosi Pohiva: Sea, fakamolemole pē Sea 'oku mahino he taimi ni ia e halanga mo e *process* e tohi tangi. Ko e kole atu pē 'eni ia ki he Pule'anga', 'oku taitaitaha ke ha'u e kakai 'o 'omai ha'anau hoha'a kiate kitautolu. Kapau te tau hanga 'o fakatokanga'i ko e 'osi e ta'u 'e 1 ia mahalo ko e tohi tangi pē ia 'e 4 pē 5. Kapau leva kuo a'u mai ki heni 'oku totonu ke tau mahu'inga'ia ai. Kuo u fokotu'u atu 'e au Sea ke *proactive* 'etau *process*.

'Eiki Minisitā Ngōue: Sea, fakatonutonu atu e Fakafofonga fakamolemole. Lahi 'aupito ia, ha'u 'a e me'a mai 'a e kakai mo 'enau, ta'u kuo 'osi, kelekele 'o 'Atele. Teuteu ke hiki atu, 'ai ke fokotu'u e hā, fanga kulī, faama kulī koā (hūfanga he fakatapu), loto mamahi e kakai. Vahe'i atu e kongā ki he soka, loto mamahi e kakai, paaka, loto mamahi, lahi e me'a ia, fele 'a me'a ia, kapau te u fakalau atu Sea, 'oku ke mea'i lelei pē 'e he Feitu'una.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā Ngōue, kuo 'osi mahino ho'o fakatonutonu.

Siaosi Pohiva: Sea ka u ki'i faka'osi atu pē Sea e me'a' ke mahino kātaki fakamolemole. Ko 'eku kole 'aku ia ke 'ai mu'a 'etau *process* ke to e mahino, ke to e faingofua ange ki he kakai 'enau lava 'o fakahū mai 'etau tohi tangi pea tau *proactive* ai. Sio ki he me'a 'oku hoko', hangē 'oku mahu'inga ange pē 'a e tohi tangi ia 'a e kau pisinisi kae li'aki e tohi tangi ia 'a e kakai' na'a nau 'omai'. Ko ia 'a e kole atu' Sea ke tau to e sio ange ki he 'etau *process*.

'Eiki Minisitā Ngōue: Sea, kuo u kole atu ki he kau Fakafofonga, kau Fakafofonga mou tokoni atu ki he Fakafofonga Fika 1 ke ne mea'i lelei 'a e founga *process* ko ē Fale ni. 'Oku 'omai ki he Pule'anga' pea 'oku pau ke 'i ai 'a e tali 'a e Pule'anga' ki he Feitu'una Sea he 'oku taliui 'a e Pule'anga ki he Feitu'una, fekau'aki mo ha tohi tangi, fokotu'u *Motion*, fokotu'u *Resolution* 'e foki mai 'a e Pule'anga' 'o 'omai e tali ki he Feitu'una ke napangapangamālie pea ke mea'i 'e he

kakai e fonua' 'oku fai e ngāue. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ko e ta'etokanga he me'a 'a e kakai. Tau tokanga lelei ki he me'a 'a e kakai.

'Eiki Sea: Tongatapu 9.

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki e Fale Alea 'o Tonga. Ko e tokoni pē ki he 'Eiki Sea 'o e komiti'. Na'e tu'utu'uni 'e he Sea' ki he'emaui sekelitali ke fa'u e ki'i tohi *brochure* 'o fakamatala'i 'a e founa hono tohi 'o e tohi tangi' pea mo hono fakahoko', ko e tokoni pē ki he'emaui komiti', mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisita Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, kātaki pē, ko e fie tokoni atu pē 'aku ia Sea koe'uhi ke fakanounou e feme'a'aki. Lau mu'a 'a e tohi tangi ke tali 'e he Fale Alea' pea tuku mai ki he Pule'anga' ke fai ha ngāue ki ai pea toki 'oatu 'a e tali 'a e Pule'anga' ki he Feitu'una.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā, na'e 'osi lau 'a e tohi ia.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Io, kuo 'osi lau ia. 'Io, ko ia, kapau ko ia pea kuo u kole atu mu'a ke tuku mai ki he Pule'anga' ke fai ha ngāue ki ai ki he Feitu'una he 'oku taliui 'a e Pule'anga' ki Fale Alea', ko e fokotu'u atu pē Sea.(poupou)

Fakama'ala'a ki he tu'u kupu 8 he Konisitutone fekau'aki mo e tohi tangi

'Eiki Sea: Mālō 'aupito Minisitā Polisi. Hou'eiki te u ki'i fakamatala atu pē puipuitu'a e Tohi Tangi ke mahino tautefito ki he ni'ihi ko eni 'oku tohi tangi mai ki he Fale Alea'. Ko e kupu fika 8 ko ē Konisitutone 'oku ne hanga 'o 'ave e totonu faka-Konisitutone ki he Tonga kotoa pē ke tohi tangi ki he Fale Alea' pea mo 'Ene 'Afio' ko e Tu'i. Ka 'oku 'i ai e tō kehekehe 'i he fakapālangi pea mo e fakatonga. Ko e fakapālangi ko eni 'a e kupu fika 8, 'oku 'asi ia ai ko e ngaahi tohi tangi 'oku fakahū mai ki he Tu'i' pea mo e Fale Alea', *to pass or repeal enactments*, 'a ia 'oku fakatefito pē 'a e totonu faka-Konisitutone 'i he Konisitutone fakapālangi ki hono *pass* pea mo hono liliu ha lao. 'A ia 'oku fekau'aki ia pea mo e kaveinga ngāue, fo'i tefito'i ngāue ia 'a e Fale Alea, ka 'i he faka-Tonga, 'oku ngofua ki ha kakai kotoa pē ke fai 'a 'enau pē ko 'enau tohi kole ki he Fale Alea pea ke fakataha 'o alea ki ha me'a 'oku hā mai kiate kinautolu 'oku totonu ke nau kole ki he Fale Alea, ko hono fokotu'u pē ko hono ta'ofi. Ka 'i hono faka-Tonga 'oku 'ikai ke tuhu'i mai 'e he Konisitutone ke fakangatangata pē 'a e tohi tangi ki ha me'a fekau'aki pea mo ha lao, fa'u ha lao fo'ou pē liliu ha lao motu'a. 'A ia 'oku faka'atā he Konisitutone ia 'a e tohi tangi 'i ha fa'ahinga *subject* pē. Hili ko ia, kupu 123 'o 'etau Tohi Tu'utu'uni Ngāue 'oku hā ai 'a e mafai he Sea ke ne hanga 'o tu'utu'uni pē 'oku felave'i pea mo e ngāue 'a e Fale Alea. Fehangahangai 'a e mafai 'oku tuku mai ki he 'Eiki Sea pea mo ...

<003>

Taimi: 1746-1751

Eiki Sea: ... ‘a e Konisitutone ‘e faka’atā mai, ‘Eiki Minisitā.

Ke fakatokanga’i ko e mafai Fale Alea ‘oku fakangatangata pē

Eiki Minisitā Fonua: Sea ‘oku mo’oni ‘a e Feitu’una fekau’aki mo e Konisitutone, ka ko e me’a ‘e taha Sea ke mea’i ‘e he Fale Alea ‘oku fakangatangata honau mafai, te u ‘oatu ai pē ‘a e fakatātā hangē ko e tohi tangi ko eni ko ē ‘i ‘Atele he kelekele. Ko e founa ia ko ia Sea ko e fo’i feitu’u pē ‘e taha ‘oku ne lava ‘o liliu ‘a e lisi kelekele ko ia ko e hopo ‘i he Fakamaau’anga Kelekele, hala ha mafai ia ‘o e Fale Alea, ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ia ‘o e Pule’anga ke kaniseli ‘a e lisi. ‘A ia ko e me’a ia Sea ke tau manatu’i ma’u pē ‘oku ‘i ai ‘etau fakangatangata ‘o hangē ko ho’o me’a ko ē na’a ke me’a mai, ko e, fekau’aki mo e lao. Ka ‘oku ‘atā ia ki he kakai ‘o e fonua ke nau tohi tangi mai pē nautolu ha’anau me’a, ko e toki me’a ia ‘a e Fale ‘Eiki ni Sea ke *note* pea mahino ma’u ho’o tohi tangi pea na’e lau ka ‘oku fakamolemole ‘e ‘ave ki he feitu’u ko ē ‘oku tonu ke ‘ave ki ai, mai ki he Pule’angá, ‘ave ki he Potungāue Toutai, Potungāue Polisi ke fai ‘enau ngāue fakafa’ituitui ‘a ē ko ē ‘oku tuhu’i mai ki ai ‘a e tohi tangi, pea kapau leva ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ‘o e Fale ni Sea, ko e me’a ia ‘a e Feitu’una ke ke kole fakamolemole ange kia nautolu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ‘o e Fale ni ki he, ke fai ha ngāue ki he tohi tangi ko ia Sea. Mālō.

Fakama’ala’ala ‘ikai mafai Sea ke ta’ofi hano fakahū mai ha tohi tangi

Eiki Sea: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā Fonua ‘a e tokoni mai ki he feme’a’aki, ko e kupu 123 kupu si’i 2 ko e founa ko ē fakahū mai ai ‘a e tohi tangi ‘oku fou ‘uluaki ‘i he Sea ke ne hanga ‘o tu’utu’uni pē ‘oku ‘i ai ha’ane felāve’i mo e ngāue ‘a e Fale Alea. ‘ikai ke ‘i ai ha Sea te ne hanga ‘o ta’ofi ha tangi ha taha ke lau ‘i Fale Alea, hanga leva ‘e he Sea ko ia ‘o tamate’i ‘enau totonu faka-Konisitutone fakatatau ki he kupu 8 ‘o e Konisitutone, he ‘oku ‘atā ‘a e tangi ke a’u mai. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘oku tukuange ai ‘e he Sea fakatatau ki he’etau tu’utu’uni 123, kupu si’i 2, *a*, ke tali ‘a e tohi tangi pea fakatatau ki he kupu 2, *b*, ‘oku ‘ave leva ki he komiti ‘oku ne hanga ‘o sivilivi’i pē ‘oku fenāpasi ‘a e tohi tangi pea mo taau ke fakahū mai ki Fale Alea. ‘A ia na’e fakakakato ‘e he Sea ko ē Komiti Ngaahi Totonu na’e fakafoki ‘a e tohi tangi ko eni koe’uhí na’e fiema’u ke fakalelei’i ‘a e ngaahi lea pea mo e ngaahi fōtunga ‘o e ngaahi setesi mo e me’a na’e ki’i fuoloa ‘a e ngāue ki ai, pea toki maau mai ‘a e tohi tangi ia ‘o fakahū mai ki Fale Alea.

‘A ia ko e konga faka’osi ‘oku ‘asi ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni ki he lipooti ki he Fale Alea ki hono alea’i aofangatuku. ‘A ia kapau ‘oku ‘i ai ha tohi tangi ‘oku fakahū mai ki he Fale Alea ‘ikai ke ‘i ai ha’ane felāve’i mo e ngāue ‘a e Fale Alea, ko e ngāue angamaheni ‘a e Fale tau fa’a fakatokanga’i ‘a e tohi tangi ko ia pea tuku ki he Pule’anga ke hoko atu ‘enau ngāue.

Ko e tohi tangi ko eni ‘oku fekau’aki ia pea mo e *procurement process*, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *procurement process* ‘a e Fale Alea, ko e *procurement process* ‘a e *Executive* ko e Pule’angá ‘i he malumalu ‘o e ‘Eiki Minisitā Pa’anga. ‘A ia ko e kole ‘oku hā ‘i he tangi ko eni ‘osi fakakakato ‘e he Fale Alea ni ‘ene ngāue, ‘osi lau ke me’a ki ai ‘a e Hou’eiki, pea ‘oku fokotu’u mai ‘e he komiti ke tau fakatokanga’i pea ‘ave ki he ‘Eiki Minisitā pea mo e Hou’eiki Pule’angá ke nau ngāue ki ai. Ko e ola ‘o e ngāue ‘oku ‘ikai ke ‘ia tautolu ia ke tau aofangatuku ‘oku ‘i he Pule’anga.

‘A ia ‘oku ou fakamālō atu Hou’eiki pea ko e tānaki atu pē ki he me’a na’e tokoni mai ki ai ‘a Tongatapu 9, ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue ‘a e Kalake pea mo e kau ngāue ‘a e Fale Alea ke fakalelei’i ha

fanga ki'i *brochure* ke fakafou atu 'i he'etau *website* ha ngaahi tu'utu'uni pau mo ha ngaahi *guideline* ke muimui ki ai 'a e 'ū tohi tangi 'a e kakai ke tokoni pē ke fakahū mai 'enau tohi tangi 'oku 'osi ma'opo'opo ke vave hono fakahū ki he Fale. Ka ko e anga ia 'etau ngāue Hou'eiki 'oku ou kole atu ke tau pālōti.

Lord Tu'iha'angana: Sea ko 'eku ki'i tokoni atu pē 'aku ki he lekooti ...

Eiki Sea: 'Eiki Nōpele fika 1 'o Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Ko 'eku tokoni atu pē 'aku ia hangē ko e me'a ko ē na'e hoha'a ki ai 'a e Fika 1 'o Tongatapu, 'o pehē 'oku tali 'a e tohi tangi ia 'a e kau pisinisi ka, 'oku kei si'i fou mai ho'o tohi tangi 'i he laini ko eni 'e ha'u pē 'o lau hangē pē ko eni Fika 1. Mālō.

Paloti'i 'o tali Lipooti fika 2/2020 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea

Eiki Sea: Hou'eiki hangē ko e fokotu'u ko eni mei he Lipooti 'a e Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea, kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti Fika 2/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea, kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani Fifita, Mo'ale Finau, Veivosā Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ...

<005>

Taimi: 1751-1756

Kalake Tepile: ... 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko e toko 23.

Eiki Sea: Mālō Hou'eiki to e pē 'etau lipooti 'e ua, Lipooti Fika 3/2020 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea kole atu ki he Kalake ke ne lau mai Lipooti Fika 3.

Lipooti fika 3/2020 Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea

Kalake Tepile: Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea Lipooti Fika 3/2020

'Aho 9 'o Siulai 2020

Lord Fakafanua

'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga

Nuku'alofa

‘Eiki Sea,

Lipooti Fika 3 ‘o e Komiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū‘ia ‘a e Fale Alea

‘Oku ou fakahoko atu ki he Feitu‘una ‘a e Lipooti Fika 3 ‘a e Komiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū‘ia ‘a e Fale Alea ke me‘a ki ai ‘a e Feitu‘una mo e Hou‘eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. ‘Oku fekau‘aki ‘a e lipooti ko eni mo e Tohi Tangi Fika 9/2020 ‘a ia na‘e tuku mai mei he Feitu‘una ki he komiti he ‘aho 7 ‘o Siulai 2020.

Faka‘apa‘apa atu

Fakamo‘oni ki ai ‘a

Lord Tu‘i‘āfitu

Sea Komiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū‘ia ‘a e Fale Alea

Mālō ‘Eiki Sea

Tohi Tangi Fika 9/2020

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke lau mai e Tohi Tangi Fika 9/2020

Kalake Tepile: Tohi Tangi Fika 9/2020

‘Aho 30 ‘o Sune 2020

Ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

Fale Alea ‘o Tonga

Hala Taufā‘ahau

Tongatapu

Taumu‘a: Kole ke fakahoko mai ‘a e ngāue ki he tanu hala ‘a e Pule‘anga ki homau vahenga Tongatapu 4 ‘i he ‘uluaki faingamalie pē.

‘Eiki Sea

‘Oku ou mau faka‘apa‘apa mo kole heni ke fakahū atu ‘emau tohi tangi ni ki he Feitu‘una mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘o makatu‘unga ‘i he‘emau totonu kuo foaki ‘e he kupu 8 ‘o e Konisitutone ‘o Tonga ‘a ia ‘oku pehē ai ‘oku ngofua ki he kakai kotoa pē ke fai ‘enau tohi tangi pē ko ‘enau tohi kole ki he Tu‘i pē ki he Fale Alea pea ke fakataha ‘o alea ki ha me‘a ‘oku hā mai kiate kinautolu ‘oku totonu ke nau tangi ki he Tu‘i pē ki he Fale Alea. Ko hono fokotu‘u pē ko hono ta‘ofi kapau ‘oku nau fakataha melino pea ta‘e‘iai ha mahafu tau mo ta‘emaveuveu.

‘Oku mau faka‘apa‘apa lahi ki ha to e tohi tangi kuo fakahū atu ‘o makatu‘unga ‘i ha‘anau kole ke ta‘ofi ‘a e tanu hala ‘a e Pule‘anga ka ‘oku mau kole mo tautapa atu kimautilu heni ke fakahoko mai mu‘a ‘a e tanu hala ki Tongatapu 4 ‘aki ‘a e ngaahi ‘uhinga ko ‘eni.

‘Uluaki, ‘oku fu‘u tokakovi mo luoluo ‘aupito homau fanga ki‘i hala fakakolo.

Ua, kuo 'osi tali 'e Fale Alea 'a e Patiseti ta'u fakapa'anga 2020/2021 'a ia 'oku 'i loto ai 'a e pa'anga ke fakahoko'aki 'a e tanu hala.

Tolu, 'oku mau tui 'oku fakapotopoto pē 'a e ngaahi fakamole mo e founa fo'ou ke tanu'aki 'a e ngaahi halapule'anga.

Fā, 'oku mau kole ke tukuange ke fakakakato ā mu'a 'e he Pule'anga 'a 'enau palōmesi mai kuo pau ke fakahoko 'a e tanu hala ki Tonga ni kātoa lolotonga 'a e 'a'ahi makehe mai 'a e Palēmia mo e Kapineti ki homau vahenga Tongatapu 4 'i he kongā kimu'a 'o e ta'u ni.

Nima, na'e fakahā mei he Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi ko e lōloa homau ngaahi hala ke tanu ko e kilomita 'e 61.26 pea kuo 'osi tanu mo valitā 'a e 16.26 kilomita pea kei toe 'a e kilomita 'e 44.83 'a ia 'oku kau 'a Tongatapu 4 he toesi'i pea kakato hono tanu mo valitā. Ko ia ai 'oku mau kole atu ka 'ikai fie tanu hala ha vāhenga 'i Tongatapu ni pea mo u hiki mai ā kimoutolu 'o faka'osi hono tanu mo valitā homau fanga ki'i toenga hala.

Faka'osi makatu'unga 'i he 'ikai ke mau 'ilo'i pē ko e fē'ia 'a e tafa'aki 'oku tu'u mei ai homau Fakafofonga Fale Alea 'oku mau tautapa mo fakahū atu ai 'emau tohi tangi ni telia na'a mau tō 'i vaha'a. 'Oku mau fakatauange 'e houna ki he Feitu'una mo e Fale Alea 'o Tonga 'a 'emau tohi tangi ni mālō.

Faka'apa'apa atu

Meite kimautolu 'oku fakamo'oni hingoa atu 'i he peesi hoko mai 'Eiki Sea fakamo'oni ki ai 'a e toko nimangofulu.

Mālō 'Eiki Sea. ...

<007>

Taimi: 1756-1801

'Eiki Sea : ... Me'a mai e Sea e Komiti Ngaahi Totonú.

Lipooti ki he ngāue na'e fakahoko 'e he Komiti

Lord Tu'i'āfitu : Tapu mo e Feitu'una Sea, ko e kaveinga ena e tohi tangi kuo fakahoko atu 'e he Kalaké. Ko e kaveinga fakataumu'a ke fakahoko ha ngāue tanu halapule'anga 'o e Vahenga Tongatapu Fika 4. Kuo tali lelei 'e he komiti fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni hangē ko ia na'a ke me'a ki ai 'anenaí. Pea kuo fakakakato 'o fakahū mai 'e he komiti ni 'o tali 'e he komiti fakataha mo e, ko e Lipooti Fika 3 ia 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia e Falé. Pea 'oku mau fokotu'u atu Sea, ko eni kuo 'osi lau mo fakatokanga'i 'a e tohi tangi ni 'i he Fale Aleá. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ko e Fakafofonga Niuá na'e fakamo'oni he tohi tangi.

Kole tukuhifo Lipooti fika 3/2020 Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea ki he Komiti Kakato

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Tapu mo e Feitu'una Sea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé ni. Sea fiefia lahi pē motu'á ni ia ke fakamo'oni, he tu'unga mātu'a na'e omi ke fakahū 'a e tohi tangi ni, pea 'oku ou kole atu Sea ke tukuhifo mu'a ki he Komiti Kakatō ke alea'i ai e tohi tangi ko ení mālō.

'Eiki Sea : Me'a mai Tongatapu 4.

Poupou Tongatapu 4 ki he tanu hala ka ko ē founga pē 'oku tokanga ki ai

'Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, pehē ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Mēmipá 'e 'Eiki Sea. 'Oku ou 'ohovale 'aupito 'i he moulu mai 'a e 'Eiki Minisitā ko ení 'o 'omai e tohi tangi hoku kāingá. Pea 'oku ou vakai hifo ko e toko 50 pea 'oku ou vakai hifo ki he ngaahi hingoa ko ení 'oku 'ikai ke u ofō au ai. Ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga au aí Sea ko hono pehē 'oku 'ikai ke mahino e feitu'u 'oku tu'u ki ai e motu'á ni. Mahino 'aupito 'aupito pea ongo 'i Tongatapu 4 'a e feitu'u 'oku ou tu'u ki aí. Talu 'eku poupou ki he tanu halá ko e founga 'oku fakahoko 'akí ko ia ē ko ē 'oku ou tokanga au ki aí. Pea 'oku 'ikai ke u fie lau hingoa tautautefito ki he hingoa 'oku mu'omu'a hake. Tuku pē ai ke malu'i he'ikai ke to e fai ki he kakai pehē 'a e me'a 'oku nau fai mai kia kitá. Ka 'oku ou poupou au Sea ko e 'uhingá kuo 'osi me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá, 'i he fehu'i na'a ku fakahoko 'anenaí. Ko e feitu'u ko ē 'e fiema'u vivilí ko e feitu'u ia 'e kamata mei aí.

Tui Tongatapu 4 ke kamata mei hono vāhenga tanu hala mo e ngaahi feitu'u ma'olalo

'Eiki Sea, mahalo 'oku mea'i pē 'e he 'Eiki Minisitā *MOI* talu 'eku kole ki ai e ngaahi hala, tautautefito ki Popua, Pātangata, talu 'eku kole ki ai ko e ngaahi fiema'u ia ko ē 'oku vivilí pea 'oku ou tui Sea ko e feitu'u ia ke kamata mei ai feitu'u 'oku ma'ulalo 'i he fonuá ni. Kau ai mo Tongatapu 1, 'oku ma'ulalo 'aupito pea faingofua hono uesia 'e he vaí he taimi 'uhá 'Eiki Sea. Ka 'oku ou poupou atu Sea ko e founga ko ia na'e fai ki he tohi tangi 1, fakahoko pē ia ki he tohi tangi ko ení ke tuku ai pē ki he *Executive* ke nau toki fai ha ngāue ki ai. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai e 'Eiki Palēmiá.

'Eiki Palēmia : Sea, tapu mo e Feitu'una tapu mo e Hou'eiki. Ko u poupou ki he me'a ko ia 'oku loto ko ē ki ai 'a e tokotaha ko ení na'a ne hanga 'o fakahū mai 'a e tohi tangi. Ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō ke tau talanoa ai. Koe'uhí 'oku pehē mai 'a e Fakafofonga Fika 4 ia 'oku loto pē ia ke tanu halá ka ko e founga. 'Oku 'ikai ke fu'u mahino ia kiate au pē ko e hā 'a e 'uhinga 'ene founga. Pe ko e hā 'a e founga ko ē 'oku loto ko ē ki aí, koe'uhí ke tau talatalanoa ke mahino lelei he kuo fu'u fuoloa mole hotau taimí he tanu e halá. Mālō Sea.

Kole fai tanu hala pea tanu fakapotopoto 'o kamata mei he ngaahi feitu'u vivili

'Māteni Tapueluelu : 'Eiki Sea fakatonutonu 'a e Palēmiá. 'Osi mea'i lelei 'e he Palēmiá 'a e me'a 'oku 'uhinga ki ai 'a e mātu'a ko ení. Ko e fokotu'u mai 'a e pa'anga 'e 300 miliona ke fai'aki

'a e tanu halá lolotonga ko ia Sea 'oku tau teuteu pē 'e tō 'a e vailasí he fonuá ni pē 'ikai. Ko e me'a ia 'oku mau tokanga ki aí. Ka tanu pea 'oku tanu fakapotopoto 'o kamata atu mei he feitu'u ko ia 'oku fiema'u vivilí. 'Ikai ko ha tanu ia 'oku fakapotopoto ke 'alu ia 'o tanu hono vahengá 4 miliona kae tukuange 'a e ngaahi vahenga kehé. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai e tokangá 'Eiki Sea. Tanu pea tanu fakapotopoto 'o kamata mei he feitu'u 'oku fiema'u vivilí.

'Eiki Palēmia : Sea, faka'apa'apa pē au ki he me'a 'oku tokanga ki ai ki'i tamasi'i ko ení. Ko hono natulá pē 'ona ia Sea, ka ko 'eku 'uhingá, ke tau, sio 'oku talamai ia...

<008>

Taimi: 1801-1806

'Eiki Palēmia: ... 'oku 'ai ko e 300 miliona. Pea ko e fu'u taimi ko e fu'u taimi eni 'o e KOVITI. Te'eki ai ke pehē mai ia ke 'oua 'e tanu hono hala he koe'uhí ko e fu'u taimi KOVITI eni. Ka 'oku talamai pē ia ke kapau 'oku si'isi'i e seniti 'uluaki tanu ia. Pea 'oku ki'i fepakipaki ko u kole atu ke tukuhifo ki lalo ke tau talanoa ai. Mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea. 'Ikai ke ai ha me'a ia ko e pehē atu ko e tuku kātoa pē tanu kātoa. 'Osi paasi e 'esitimeti ko e 15 miliona. Toki 'osi eni hono to e paasi atu e lao Sea ko e to e tñaki mo e silini ai. Ko e fokotu'utu'u mai ke tñaki e fu'u 300 milioná 'oku mau tokanga mautolu ki ai 'oku tñlafale mai e me'a ia 'oku mau manavasi'i fonu 'ahi'ahi ia kimui ko e me'a ia 'oku mau tokanga ki ai 'Eiki Sea. Mahino ngofua 'aupito e poiní. Ko e me'a ko ē 'oku loto ki ai e Palēmia ia. Me'a kehe ia 'oku ne 'osi mea'i pē 'e ia fakatamaiki kovi. 'Osi mahino e fa'unga e ngāue 'osi 'enau vili mai ke mahino ko nautolu 'oku 'i ai e mafai *Executive* ke tu'utu'uni ki he tohi tangi pea 'oatu ai ka nautolu tu'u nautolu 'o fokotu'u e me'a kehe he taimi ni. Ki'i politiki 'uli ia 'oku 'asi ko ia Sea ta'engali ko e faifekau langa hono ki'i siasi.

Lord Tu'i'āfitu: 'Eiki Sea ki'i tokoni pē, ko e me'a ia nau fakahoha'a ko ē 'anenai 'aupito 'a e mahu'inga e tu'utu'uni ngāue 'a e komiti Sea he te ne lava fakahaofi ai 'a e ngaahi me'a ia 'oku 'ikai ke totonu ke kau ai 'a e tohi tangi ia hangē ko e fakafong'ituitui 'o fakahoko mai ki he Fakafongá pea 'alu e kakai ia he kauhala ko ē kae li'aki ē. Ko e 'uhinga ia ko ē ngaahi me'a nau feinga ko ē 'anenai ke mahino atu. 'Oku 'i ai pē 'ū me'a 'oku taau na'e fai ai e ngāue ke 'oua na'a hoko 'a 'emau fakaava 'a e ki'i matapā ko ia ko ha to e faingamalie ia ke hangē ko e 'aho ni 'i ha taimi 'e to e hoko pehē. Ko e 'uhinga ke tu'utu'uni mai pē komiti he 'uhinga ko eni 'oku angamaheni 'i he'ene taau 'i he tu'utu'uni ho Falé mo e ngāue 'a e komiti pea 'e lava ai 'o malu'i ai kitautolu 'i hotau fakangatangatá mo 'etau tuku atu 'a e fiema'u ia 'oku 'ikai ke malava 'e he Fale Aleá ki he Pule'angá ke nau fakakakato kinau, kau ma'u tanu hala 'a e Fale Alea ia taumaia 'oku tau lava 'etautolu 'o ta'ofi e loto e kakai ni'ihi ke tuku 'enau Fakafongá 'anautolu ka tau tokanga atu kitautolu. Ko e me'a pē ia 'oku tonu ke fakatokanga'i he kakai ko e mafai pē 'oku 'ia nautolu 'a e fili 'oku fakahā 'aki honau loto pea ko honau kau Fakafongá 'oku 'i loto ni 'oku nau fai e ngāue ki ai.

Ko e ngaahi mafai 'o e me'a fai mai ki ai tangi mo e fetō'aki ko eni 'oku ou pehē ke fakapotopoto. Kuo fakatokanga'i kuo lau kuo a'u mai 'a e Konisitutone kupu 8 ki ho Fale Sea pea 'oku tonu ā ke 'ave ā laumālie lelei ā e Pule'angá hangē ko e fakatangi 'oku fai. Ko e feitu'u ko ē 'oku tu'u

lavea ngofuá fai ha ki'i ngāue ki ai ka ko ē kuo me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'angá mo e laumālie lelei 'a e 'Eiki Palēmiá, 'e tanu kotoa kehe pē ngaahi faka'uhinga ia mo e hala loto he Fale ni ka ko e ngāue 'a e Pule'anga ia ki he kakai kotoa. Ko ia ai Sea 'oku ou fokotu'u atu ko e ngata'anga eni ho'o komiti' pea 'oku 'ikai ke to e loto ke ai ha 'aho ke tau fakaava pehe ni pea fai ha'atau fakahua faka-Fale Alea 'i ha tukuhua holo e 'uhinga 'o e kau Mēmipa he te tau lava fakaava ai ha ngaahi matapā ia 'e to e palopalema ho Fale he kaha'u.

Ko ia ai ko u pehē he tu'utu'uni fakalukufua e komiti fakamolemole pē ki he 'Eiki Palēmiá ko eni kuo maau 'emau ngāue ki he tohi tangi ko eni fakamatāpule kuo fakahū mai mei Vahenga Tongatapu 4 fakakakato e 'ū tu'utu'uni 'a e Seá pea ko eni 'oku mau fakahoko atu ke lau pea 'oku mālō kuo tali he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ke lau pea fakatokanga'i ā ke hoko atu ā ho'omou ngāue he ko ho'omou mafai 'amoutolu mo e lao kuo mou 'osi fakapaasi ke fakakakato e me'a 'oku tangi mai ki ai 'a e si'i kāingá ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki te u tokoni atu pē ki he feme'a'aki koe'uhí ko u tui mahalo kuo hū e ngaahi lea he tohi tangi ko eni 'o ngali sīfā e feme'a'aki. Ko e taumu'a e tohi ko eni ko e tangi ki he Fale Aleá ka ko e ngaahi sētesi pē 'e ua ko eni ko u, te u lau atú kiate au ko e tangi 'eni.

Tautapa Tohi Tangi fika 9/2020 mei Tongatapu 4 ke tanu honau hala

Ka 'oku mau kole ke mau tautapa atu kimautolu heni ke fakahoko mai mu'a 'a e tanu hala ki Tongatapu 4. ...

<009>

Taimi: 1806-1811

'Eiki Sea: ... kuo u tui ko e kole' ia pea 'i he kupu faka'osi, 'oku mau tautapa mo fakahū atu ai 'emau Tohi Tangi ni telia na'a mau tō 'i he vaha'a', ko ia pē. Ko e lau mai ki he'enu Fakafongā', kuo u tui ko e me'a pē ia 'a e vā e Fakafongā mo 'ene kau fili 'i he Vāhenga Tongatapu 4 ka 'oku 'ikai ke u tui au 'oku 'i ai ha fu'u me'a lahi ke to e fai ha feme'a'aki ki ai. Ko e tali pē ke 'omai mei he Pule'anga' pē 'oku nau tali 'a e kole ko eni ke tanu 'a Tongatapu 4 pē 'ikai.

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'una. Ko e polokalama tanu hala, ko e polokalama tanu hala 'a Tonga ni kātoa, 'osi lau atu e ngaahi 'elia kotoa 'oku fai ai. Ko e me'a ko ē, ko fē 'uluaki ke kamata, ko fē 'a e me'a ko ē 'e toki fika 2 atu'. Ko e me'a ia 'a e 'Eiki Minisitā mo 'ene kau ngāue 'oku nau hanga 'o fai 'a e me'a ko ia', mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 9.

Penisimani Fifita: Mālō. Tapu mo e Sea e Fale Alea 'o Tonga. Tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga'. 'Eiki Sea, me'a mālie mo fakamāfana mo'oni na'e fai 'e he 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Tongatapu pea 'oku 'ikai te u ofo ai he ko e 'Eiki Nōpele pea ko e 'Eiki Palēmia mālōlō, ko e 'Eiki Sea mālōlō Fale Alea 'o Tonga, ko e 'Eiki Minisita mālōlō. Me'a mālie mo'oni pea 'oku ou kei māfana ai hoku loto'.

Na'a tau alea'i 'a e Tohi Tangi 'uluaki', na'e fokotu'u atu he mātu'a ko eni' ke tuku hifo ki he fale kakato, ki he Komiti Kakato' pea ko eni 'oku tau fēlotoi ke 'ave pē ki he Pule'anga. Ko e Tohi Tangi ko eni na'e fokotu'u mai 'e he Minisitā ko eni 'o e *MIA* mo e 'Eiki Palēmia. 'Oku ongo faikehe ia ke tuku hifo ki he Komiti Kakato'. Hou'eiki, 'oku 'i ai pē ngaahi me'a 'oku tau fetō'aki ai, 'oku 'i ai e ngaahi me'a ke tau ngāue fakataha he ko e Fale Alea 'oku taha pē 'o hangē ko e fakahinohino na'e fai 'e he 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Tongatapu. 'Oku taumu'a 'a e fokotu'u mai ia ko eni 'e he 'Eiki Minisitā 'o e *MIA* mo e Palēmia' ke fakangalikovi'i 'a e Fakafofonga Fika 4 'o Tongatapu' ka 'oku ou kole atu, ko eni kuo 'osi fokotu'u atu 'e he Sea 'o e Komiti', tuku ki he Pule'anga'. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu'una Sea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Fale ni. Sea kuo u faka'apa'apa lahi koe'uhi ko e Tohi Tangi foki ko eni na'e 'omi ia pea a'u tonu ange pē kinautolu ki hoku 'api nofo'anga' 'o kole mai ke u ha'u mu'a 'o tokoni koe'uhi' he ko 'enau pou pou ke tanu honau hala' ka 'i hono fakakātoa Sea kuo u fakafoki atu 'eku fokotu'u', tuku pē mu'a ke fai 'aki 'a e tu'utu'uni ko eni 'a e Sea 'o e Komiti'. Mālō.

Pāloti'i 'o tali Lipooti fika 3/2020 Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake' ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti Fika 3/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia e Fale Alea fakataha mo 'ene ngaahi fokotu'u', kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea, 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngōue, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto ki ai e toko 23 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali 'a e Lipooti' kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki ko e Lipooti faka'osi eni ki he 'aho ni', Lipooti Fika 2/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga'. Kole atu ki he Kalake' ke ne lau mai.

Lipooti fika 2/2020 Komiti Pa'anga Fale Alea

Kalake Tepile: Lipooti Fika 2, Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi

Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga'. 'Aho 17 'o ...

<003>

Taimi: 1811-1816

Kalake Tepile: 'Aho 17 'o Sune 2020.

Lord Fakafanua,
'Eiki Sea,
Fale Alea 'o Tonga,
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

'Oku ou fakahū atu ki he Feitu'una 'a e Lipooti fika 2/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga ke me'a ki ai 'a e Feitu'una mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Faka'apa'apa atu,
Hon. Semisi Kioa Lafu Sika. (fakamo'oni hingoa ki ai)
(Sea 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga)

'Eiki Sea: Ko ia pē 'oku ou tui mahalo 'e tokoni ki he feme'a'aki, kole atu ki he Kalake ke ne lau mai 'a e peesi 3 ki he 10. Konga (E) Talateu.

Kalake Tepile: (Lau 'a e Lipooti)

Konga E: Ngāue 'a e Komiti

'Oku fakahoko atu 'i he lipooti ni 'a e ola 'o e ngāue 'a e komiti ki he Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá 2018/2019, fakataha pea mo e ola 'o e ngāue 'a e komiti 'i he 2019 ki he ngaahi Lipooti 'Atita 'e 3 na'e tali 'e he komiti 'i he fakataha fika 6/2020 ke lipooti fakataha ki Fale Alea 'i he lipooti ni.

Na'e fakahoko 'a e ngaahi fakataha fakakātoa 'e 6 'a e komiti fekau'aki mo e ngaahi Lipooti 'a e 'Atita Seniale mo e Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga. Na'e fakataha ai 'a e komiti mo e ngaahi potungāue lalahi 'e 3 ke fakama'ala'ala 'a e ngaahi ola na'e kau 'i he ngaahi lipooti ni (fakalahi 1, peesi 11). 'Oku fakamamafa 'a e lipooti ni ki he ngaahi kaveinga lalahi na'e 'ohake 'i he ngaahi fakataha fakama'ala'ala ko eni 'a e komiti.

Na'e mahu'inga'ia 'aupito 'a e komiti 'i he ngaahi lipooti ni koe'uhí ko e mahu'inga 'o e fatongia sivilivi'i *scrutinize* 'a e komiti. Na'e fakatokanga'i 'e he komiti 'a e mahu'inga ke ngāue fakataha 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá mo e Potungāue Pa'anga 'i hono tokangaekina 'a e ngaahi ngāue fekau'aki mo hono ngāue'aki 'a e pa'anga *public funds* mo e koloa *assets* 'a e fonua kae malava ke tau a'usia ha ngaahi ola 'oku lelei ange ia mei he lipooti 'a e 'Atita Seniale. Na'e

fakatokanga'i foki 'e he komiti 'a e fiema'u ke tokangaekina 'a e ngaahi taumu'a fakalalakala tu'uloa (*Sustainable Development Goals*) ke fenāpasi pea mo e ngaahi palani ngāue 'a e ngaahi potungāue 'o makatu'unga ki ai 'a e vahevahe 'oku fakahoko ki he Patiseti Fakata'u, 'o fakatatau ki he ngaahi fekumi na'e fakahoko 'e he 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale.

Ola ngaahi fekumi na'e fakahoko 'i he Lipooti 'Atita

Lipooti 'atita'i 'o e ola 'o e tokateu 'a Tonga ki hono fakahoko 'o e Ngaahi Taumu'a Fakalalakala Tu'uloá

Ola 'o e ngaahi fekumi na'e fakahoko 'i he Lipooti 'Atita: Na'e tokanga 'a e komiti ki he ngaahi ngāue ki hono fakahoko *implement* mo muimui'i *monitor* 'a e Ngaahi Taumu'a Fakalalakala Tu'uloá. 'I he fakama'ala'ala mei he 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale na'e fakahoko 'a e 'atita'i 'o e ola *performance audit* 'o e ngaahi kaveingá ni 'i he makatu'unga ke lava 'o lipooti 'a e lahi mo e kakato hono fakakau 'e he Pule'anga 'a e 'Asenita 2030 ki he'ene palani fakafonua fakapapau'i 'oku ma'u 'e he Pule'anga 'a e ngaahi ivi ngāue mo e poto'i ngāue *resources* ke fakahoko 'a e ngaahi fiema'u 'o e 'Asenita 2030, pea mo hono vakai'i 'a e ngaahi founa ki hono tokoni'i, muimui'i mo lipooti 'a e ngaahi ngāue ki hono fakahoko 'o e 'Asenita 2030.

Na'e tokanga 'a e komiti ki he mahu'inga 'o hono fuofua kumi ke 'ilo e ngaahi ivi ngāue mo e pōto'i ngāue *resources* 'oku ma'u 'i he lolotonga ni ke lava 'o fakahoko'aki ha ngaahi fekumi ki he kaha'ú makatu'unga 'i hono lava 'o fakapapau'i 'a e ngaahi fiema'u vivili ke a'usia 'a e 'Asenita 2030. Na'e fakatokanga'i 'e he komiti 'a e ngaahi fekumi tefito 'i he ngaahi ola 'o e fakahoko fatongia 'a e ngaahi potungāue pea mo e ngaahi vahevahe patiseti 'o fakatatu ki he Palani Fakafonua. 'I he fakakaukau 'e malava 'o fakahoko 'a e ngaahi palani ngāue ki he 'Asenita 2030 'i ha vahevahe taau 'o e Patiseti Fakafonua kae fakaivia 'a e ngaahi potungāue.

Na'e tokanga 'a e komiti ki he ngaahi ola *outputs* 'a e ngāue 'oku fakahoko 'e he ngaahi potungāue ke felāve'i mo e Palani Fakafonua kae pehē ki he 'Asenita 2030 'o fou 'i he founa 'oku ngāue'aki 'e he Potungāue Pa'anga 'a ia 'oku 'iloa ko e *one process tool*. Ko e me'afua eni 'oku ne fehokotaki 'a e palani 'a ha potungāue *Corporate Plan* pea mo e Palani Fakafonua, pea mo e patiseti...

<005>

Taimi: 1816-1821

Kalake Tēpile: ... 'oku mahino ki he komiti ko e ngaahi potungāue pē 'e ni'ihi fakatatau ki he ngaahi ola 'o e lipooti 'Atita 'oku malava 'o fakahoko ai 'a e fehokotaki 'o e ngaahi palani. 'Oku tokanga 'a e komiti ke fakalelei'i 'a e me'afua ko eni kae malava ke a'usia 'a e palani ki he 'Asenita 2030.

Fokotu'u ki he 'Ofisi Fale Alea

Mei he ngaahi ola 'o e lipooti na'e 'i ai 'a e fokotu'u *recommendation* ki he 'Ofisi 'o e Fale Alea ke fokotu'u ha Kōmiti Tu'uma'u 'a e Fale Alea 'oku ne tokangaekina 'a e ngaahi taumu'a fakalalakala tu'uloa. Na'e me'a 'a e komiti 'onau pehē 'e lelei ange ke liliu hingoa 'a e Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai mo e Feliuliaki 'o e 'Ea ki he komiti kuo fokotu'u mai he 'oku 'i he tala

fatongia 'o e komiti ni 'a e ngaahi kaveinga ki he taumu'a fakalalakala tu'uloa. 'Oku 'i ai 'a e lipooti mei he fakataha lahi 'a e UN na'e fakahoko 'i he ngaahi taumu'a fakalalakala tu'uloa na'e tokanga 'a e komiti ke tēpile'i mai ki he Fale Alea koe'uhí ko e mahu'inga 'o e ngaahi ola kuo a'usia 'e Tonga ni fakatatau ki he ngaahi fonua 'i he Pasifiki mo e ngaahi fonua lalahi.

Fakamatala Fakapa'anga Pule'anga Tonga 2017/2018

II. Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga Tonga 2017/2018 pea mo e 'atita'i 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga mo faipau ki he Lao 2017/2018. Fakamatala ki he Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga Tonga ki he Ta'u Fakapa'anga 2017/18.

Na'e fakahoko 'a e fakataha 'a e komiti pea mo e Potungāue Pa'anga kae pehē ki he 'Atita Seniale Le'ole'o ke fakama'ala'ala 'a e makatu'unga 'o e 'ikai ke fakamo'oni kakato *qualify* 'a e 'atita'i 'o e fakamatala fakapa'anga 'a e Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga 2017/18. Na'e fakama'ala'ala 'a e 'Atita Seniale Le'ole'o 'o pehē ko e ngaahi makatu'unga 'o e 'ikai ke fakamo'oni kakato 'a e fakamatala pa'anga koe'uhí ko e te'eki ke lava 'o lipooti totonu pea mo kakato 'a e mahu'inga 'o e kotoa 'o e koloa 'a e Pule'anga (*assets*) pea mo e ngaahi mo'ua *liabilities*. 'I he fakama'ala'ala mei he Potungāue Pa'anga ko e ngaahi fakaikiiki 'o e mahu'inga fakapa'anga ka 'oku 'ikai fe'unu'aki ha pa'anga *non-cash items* 'oku 'i he pa'anga 'e 84 miliona 'i he ta'u 'i he a'u mai ki he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2017/18 pea kau ki ai mo e ngaahi *account* talāsiti tuku fuoloa 'o 'ikai ke fakapekia 'i he *system* ki he tānaki 'o e fika ko 'eni.

Na'e tokanga 'a e kōmiti ke fai ha ngāue 'a e Falepa'anga ki he 'isiū ko eni koe'uhí ko e faka'uhinga ki he mata'ifika 'oku hā 'i he lipooti. Na'e pehē 'e he komiti 'oku 'i he Falepa'anga ke nau tokanga ki he founa ngāue mo e fengāue'aki *process* koe'uhí ke lava 'o holoki 'a e fika ko 'eni 'aki hono fakapapau'i 'oku fakahoko fakamāhina fakama'opo'opo fakata'u 'a e ngaahi lekooti ke tamate'i pea mo hiki ki he ta'u fakapa'anga hoko 'a e mahu'inga totonu. 'Oku 'i ai mo e fokotu'u 'a e komiti ke fakamatala fakaikiiki 'a e ngaahi makatu'unga 'oku a'usia ai ha fika pehē mo ha founa ngāue ke holoki'aki 'i he founa tauhitohi totonu.

Fekau'aki mo e ngaahi palopalema 'oku fehangahangai mo e ngaahi fehalaaki 'i he lekooti 'a e Falepa'anga. Na'e fakama'ala'ala 'a e Falepa'anga ko e tefito'i palopalema 'oku tupu mei he ngaahi vausia 'oku fakahū ange mei he ngaahi potungāue 'a ia 'oku nau fakatonutonu mei he *system*. Na'e pehē 'e he Falepa'anga 'oku nau fakahoko pē honau fatongia ke fakatatau mo e tu'utu'uni 'a e Lao ke Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga pea 'oku mahu'inga ke fakatokanga'i 'e he ngaahi potungāue 'a e mahu'inga hono fakapapau'i 'oku tonu 'a e ngaahi fakamatala 'oku fakahū ki he Falepa'anga. Na'e poupoua 'a e fakakaukau ko eni 'e he komiti.

Na'e fehu'ia 'e he komiti 'a e ngaahi fakamole 'oku fakahoko 'i he lolotonga 'a e ta'u 'a ia 'oku 'ikai ke fakahū ki he patiseti 'oku tali 'e he Fale Alea. Na'e fehu'ia foki mo e ngaahi pa'anga tokoni *Budget support* 'oku 'ikai ke ma'u kakato 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga koe'uhí he 'oku 'ikai ko e mahu'inga totonu ia 'oku a'u ki ai 'a e pa'anga hū mai 'a e fonua.

Tokanga makehe 'a e komiti ki he ngāue Potungāue Pa'anga

'Oku 'i ai mo e tokanga makehe 'a e komiti ki he ngāue 'a e Potungāue Pa'anga ki hono fetukutuku

‘o e founa tauhitohi ‘a e Pule‘anga Tonga ke malava ke lekooti kotoa ‘a e koloa *assets* ‘a e Pule‘anga ki hono mahu‘inga totonu *accrual basis*. ‘I he lolotonga ni ‘oku hokohoko atu ‘a hono ngāue‘aki ‘a e founa fakatauhitohi ‘o e fehū‘aki ‘a e pa‘anga totongi mai mo e totongi atu *modify cash basis* pea ke fakangatangata ai pē mo e ‘atita ki he ngaahi koloa mo e ngaahi mo‘ua. Na‘e fakama‘ala‘ala ‘a e ‘Atita Seniale Le‘ole‘o ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga ke fakalelei‘i ‘a e founa tauhitohi ‘a e Pule‘anga koe‘uhí ke malava ‘o fakahoko kakato ‘a e ‘atita pea ke fai ha ngāue ki ai ‘a e Potungāue Pa‘anga. Na‘e poupoua ‘e he komiti ‘a e fokotu‘u ko ia koe‘uhí ke malava ‘o lipooti ‘a e mahu‘inga totonu ‘o e koloa...

<007>

Taimi: 1821-1826

Kalake Tēpile : ... mo e mo‘ua 'a e Pule'angá, pea ke fakahoko mo ha 'atita kakato 'o e ngaahi Fakamatala Fakapa'angá 'i he kaha'ú.

Halafononga ki he makatu'unga faka-tauhitohi *PFM Road Map*.

Na'e fakama'ala'ala 'a e Potungāue Pa'angá fekau'aki mo e halafononga ki he ngaahi liliu ki he founa fakatauhitohi 'a e Pule'anga Tongá, 'o pehē ko e ta'ú ni 2019. Na'e fakataumu'a ke a'usia kakato ki ai 'a e ngāue ki hono fetukutuku mei he lekooti ki he fehū'aki 'a e pa'angá *cash basis* ki he lekooti 'o e ngaahi mahu'inga totonu *accrual basis*. aNa'e mahino ki he Komiti 'oku 'ikai a'usia 'a e taumu'a ngāue ko ení, pea 'oku pehē 'e he Falepa'angá 'e fakahoko leva 'a e ngaahi fakataha 'a e ongo Komiti 'oku lipooti ki ai 'a e ngāue ni ke fai ha fokotu'u ke hoko atu ki ai 'a e ngāue. Na'e poupoua 'e he Komiti 'a e fakakaukau ko ení, mo fokotu'u ke fakakau ha ongo Mēmipa fo'ou ki he ongo Komiti ngāue ko eni mei he Fale Aleá mo hono fatongia sivisivi'i pea mo ha tokotaha fakatekinikale *IT* koe'uhi ko e mahu'inga 'o e fatongia ki hono faka'ilekitulonika 'o e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga *e-Government*. fokotu'u 'e he Komiti ke fakahū mai ha palani ngāue ke fakahoko *action plan* fekau'aki mo e liliu ki he founa fakatauhitohi 'oku to e lelei angé ke lava 'o fakahoko 'i he vave tahá.

Ngaahi fakamatala ki he ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá 'i he 'atita fai pau ki he Lao.

Na'e hoko atu 'a e ngaahi fakataha 'a e Komiti ki he ngaahi ola 'o e Lipooti 'Atita ki he ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá. Na'e fakama'ala'ala 'a e 'Atita Seniale 'o kau ki he ngaahi tokoni fekau'aki pea mo hono 'atita'i 'o e pa'anga tokoni *grants* ki he ngaahi 'apiako 'a ia 'oku fengāue'aki ki ai 'a e Potungāue Ako mo e ngaahi 'apiakó. Na'e pehē 'e he 'Atita Senialé ko e palopalemá 'oku hoko koe'uhí ko e ngaahi lekooti 'oku tauhi 'i he ngaahi 'apiakó 'oku 'ikai fakama'opo'opo ke a'u ki he taimi 'o e 'atitá, pea 'oku ai 'a e tokanga ki he founa mo e mahu'inga 'o e ngaahi lekooti ni, ke fai pau ki he ngaahi tu'utu'uni kotoa pē 'o e ngaahi pa'anga tokoní. Na'e tokanga foki mo e Komiti ki he ngaahi ngāue 'oku fakahoko tu'a taimí, ke fakatatau ki he ngaahi lesisita taimí, kae malava ke nau muimui mo fai pau ki he tu'utu'uni 'a e laó. Ko e ngaahi pa'anga tānaki *revenue* na'e fakatokanga'i 'e he Komiti mei he Potungāue Mo'uí 'oku mahu'inga ke fai hano lesisita 'o tautautefito kapau ko ha taha 'oku faingatamaki fakapa'anga ka 'oku fou 'i he tu'utu'uni.

Na'e fakatokanga'i foki 'e he Komiti 'a e ngāue 'oku fakahoko 'i hono fakamafai'i 'o e ngaahi fakamole ki he ngaahi ngāue 'oku mahu'inga lalahí *procurement* ki he ngaahi fo'i 'akau *medicine* 'oku ngaue'aki 'e he Potungāue Mo'uí. Na'e pehē 'e he 'Atita Senialé 'oku fakahoko pē 'a e founa

tauhi fakatau *procurement* ke fou 'i he founa ngāue ke fakatau, ka 'oku fai 'a hono sivilisi 'o e mahu'inga mo e tu'unga lelei 'o e faito'o 'oku faka'amu ke fakatau māi.

'I he ngaahi fakama'ala'alā na'e talanoa foki 'a e 'Atita Seniale ki he kongā 'o e lipooti fekau'aki mo e 'Ofisi Palēmiā 'o pehē kuo nau fakakakato māi 'a e ngaahi tali ki he ngaahi fokotu'u 'a e 'Atitā 'i he lipooti. Na'a ne pehē 'oku lelei pea fe'unga mo e ngāue 'oku fakahoko 'i he 'ofisi ni ke 'i ai ha kakai fale'i ka 'oku fiema'u ke fakahoko fai pau ki he Lao 'a e Kau Ngāue Fakapule'angá, 'o tautautefito ki he taimi 'oku fakanofa ai ha taha ki he lakangá. Na'e tokanga foki 'a e Komiti ki he ngaahi konituleki mo e ngaahi kautaha taautaha koe'uhí ke solova 'a e palopalema 'o e totongi 'o e pa'anga ko iá 'i he taimi totonú. Na'e me'a 'a e Seá 'oku fiema'u ke fakahoko 'a e ngāue ki hono fakakakato 'a e ngaahi konituleki mo hono totongi koe'uhi ke fakasi'isi'i mo e palanisi 'o e ngaahi sieke tuku fuoloá 'a ia na'e lipooti mei he 'atita 'o e Fakamatala Fakapa'anga 2017/2018. Na'e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'o pehē 'oku fakahoko 'a e fengāue'aki mo e Va'a *Procurement* mo e Falepa'angá ke holoki 'a e mahu'inga 'o e ngaahi sieke tuku fuoloá, ke totongi kei taimi 'oku kei tolonga 'a e sieké pea kei 'i loto 'i he ta'u fakapa'angá. Ko e felāve'i mo e pa'anga nō 'a e Pule'angá, 'oku tauhi mo tukuatu 'e he Pangike Fakalalakala 'a Tongá, na'e tokanga 'a e Komiti ke to e tokanga ange 'a e Pule'angá ki hono tokanga'i 'o e pa'angá ni, koe'uhi ko e pangikē 'oku...

<008>

Taimi: 1826-1831

Tokoni Kalake Tepile: ... 'i ai 'enau ngaahi tu'utu'uni ke tupulaki 'enau ngāue. 'E lelei ange ma'a e kakai 'oku nau nō mei he pa'anga ni ke nau fengāue'aki mo e Pule'angá ke pule'i lelei mo tokoni 'a e ngāue 'oku fakahoko 'i he ngaahi sekitoa 'oku faka'amu ke fakaivia 'a ia ko e toutai mo e ngoué.

3) **Fakamatala Fakapa'anga e Pule'anga Tonga 2018-2019.** Na'e fakahoko mei he Potungāue Pa'anga 'a e fakama'ala'alā 'i he Fakamatala Pa'anga e Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga 2018/2019 'o fakapapau'i e ngaahi fika mahu'inga 'oku 'i he lipooti. 'I he fakama'ala'alā mei he Potungāue Pa'angá 'oku nau teuteu 'a e Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e lao ki hono pule'i 'a e pa'anga 'a e Pule'anga pea mo e founa fakatauhitohi ki he *IPAS Cash*. Na'e to'oto'o māi foki mo e ngaahi fika mahu'inga 'o kau ki ai 'a e hulu \$16,837,666 'i he pa'anga 'a e Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga ki he 'aho 30 'o Sune 2019. Na'e fe'unga fakakātoa 'a e pa'anga hū māi mo e \$395,496,062 pea ko e \$34,906,637 ko e pa'anga tokoni mei muli. Na'e hoko atu mo hono fakama'ala'alā ki he komiti 'a e pa'anga fakakātoa na'e totongi ki he ta'u fakapa'angá ko e \$344,966,913 fakahoa ki he 'esitimetí ki he ta'u fakapa'anga ko eni na'e fe'unga ia mo e \$476,766,600.

Ko e pa'anga 'a e Pule'anga 'i he pangikē 'i he 'aho 30 'o Sune 2019 na'e fe'unga mo e \$75,920,938. Ko e toenga koloa 'a e Pule'anga hili 'a hono to'o 'a e ngaahi mo'uá 'oku fe'unga mo e \$170,623,226. Ko e mo'ua fakakātoa 'a e Pule'angá 'oku \$494,977,340. Ko e ngaahi koloa 'oku lava 'o lau 'oku fakamahu'inga fakapa'anga ki he \$254,974,125. Ko e ngaahi *invest* 'a e Pule'anga 'oku fe'unga mo e \$167,419,637. Na'e 'i ai mo e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e pa'anga nō fakalalakala 'i he Pangikē Fakalalakala 'o Tonga 'o fakamahino ko e pa'anga 'e 13 miliona na'e kamata 'aki 'a e pa'anga nō ko eni pea 'oku kei toe mo e pa'anga ko eni ke fakahoko

ha kole nō ki ai ‘a e ngaahi sekitoa ‘oku kau ki ai ‘a e sekitoa ki he ngoué, toutaí, takimamatá, langá, fafanga e fanga monumanú mo e ngaahi sekitoa kehe pē.

Na’e fakama'opo'opo e fakama'ala'ala mo e feme'a'aki ‘a e komiti ‘i he ngaahi ‘uhinga tatau ‘oku mahino mei he Lipooti Tu’ataina ‘a e ‘Ateni Seniale ‘i he ta’u ‘e 14 kuo ‘osí. Na’e poupou ‘a e komiti ki he fakalelei ‘o e hala fononga, makatu’unga fakatauhitohi pea mo hono lipooti ‘a e ngaahi fakamatala fakapa’anga ‘a e Pule’anga ke fakatatau ki he laó pea mo muimui ki ai mo e ngaahi potungāue kotoa ‘a e Pule’angá.

Fakama'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu’u

Konga 4) Fakama'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu’u. Hili ‘a e ngaahi fakama'ala'alá na’e fakamālō’ia he komiti ‘a e ngaahi Potungāue ‘a e Pule’anga pea mo e ‘Atita Senialé ‘i he ngāue mahu’inga ‘oku nau fakahoko pea mo hono tauhi e ngaahi tu’utu’uni ‘a e laó ‘o fai pau ki ai ‘enau ngāue. Na’e loto taha ai ‘a e komiti ke tali ‘a e lipooti mo e ngaahi fokotu’u ko eni:

- 1) Fokotu’u ke tali e ngaahi fokotu’u ‘i he Lipooti Fika 2/2020 ‘a e Komiti.
- 2) Fokotu’u ke liliu e hingoa ‘a e Komiti ‘Atakai mo e Feliuliuaki ‘a e ‘Ea ki he Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Taumu’a Fakalakalaka Tu’uloa.
- 3) Fokotu’u ke fakahū ki Fale Alea ‘a e Lipooti *VNR*.
- 4) Fokotu’u ke ngāue ‘a e Falepa’angá ke fakakau ‘a e mēmipa mei he komiti mo ha mataotao faka-‘ilekitulōnika ki he komiti ki hono muimui’i ‘o e hala fononga ki he founga tauhitohi mo lipooti fakapa’angá.
- 5) Fokotu’u ke muimui’i ke fakahū mai ki he Fale Aleá ha palani ngāue ki he ngāue ke fetukutuku mei he tauhitohi fehū’aki ‘a e pa’angá mo e tauhitohi ‘i he mahu’inga e totonu.
- 6) Fokotu’u ke tali ‘a e Lipooti ‘Atitá ‘i he ola tokateu ‘a Tonga ki hono fakahoko ki he Ngaahi Taumu’a Fakalakalaka Tu’uloá.
- 7) Fokotu’u ...

<009>

Taimi: 1831-1836

Tokoni Kalake Tepile: ... ke tali ‘a e Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga Tonga 2017/2018.

8) Lipooti ‘Atita ‘i he Ngaahi Ngāue Fakapa’anga mo e Faipau ki he Lao 2017/2018.

9) Fokotu’u ke tali ‘a e Fakamatala Fakata’u ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale’ ki he 2017/2018.

10) Fokotu’u ke tali ‘a e Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga Tonga 2017/2018. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, ko e ngāue lahi ‘a e Komiti Pa’anga’ na’e fai ki he Lipooti e ‘Atita’ pehē foki ki he Lipooti Pa’anga mei he Pule’anga’. Me’a mai Tongatapu 2, Sea e Komiti Pa’anga’.

Fakama’ala’ala he Lipooti fika 2/2020 Kōmiti Pa’anga

Semisi Sika: ‘Eiki Sea ‘oku fakahū atu ki he Fale ‘Eiki ‘a e Lipooti Fika 2 ‘a e Komiti Pa’anga’ ke me’a ki ai ‘a e Feitu’una pea pehē foki ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale’. Ko e ngaahi lipooti ko eni Sea ‘oku kau ai pea mo e lipooti ‘a e Sea ko ia ‘o e Komiti Pa’anga’ he 2017, 2018 pea ‘oku

kei laumālie lelei pē ‘a ia ko e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ia ‘o e ‘aho ni ke fakahū fakataha atu pea mo e lipooti ko ia ‘o e 2018 mo e 2019.

Na’e lava lelei mo e ngaahi fakataha ‘a e komiti’ mo e Potungāue Pa’anga’ he ngaahi lipooti ko eni kae pehē foki ki he ngaahi talanoa na’e fakahoko mo e ‘Atita Seniale’ pea ‘oku fakamālō’ia pē ‘a e Sea, ‘a e Sea ko ia ‘o e komiti ko ia ‘i he 2017/18 koe’uhi ko e ngaahi ngāue ko ia kuo lava’ kae pehē foki ki he fatongia mafatukituki ko ia ‘o e ‘Atita Seniale’. Ko e fekaukau’aki ‘a hono fakapapau’i ai pē ‘a e malu ‘a e silini ‘a e fonua pea mo hono ngāue’aki lelei ‘o fakatatau pea mo e ngaahi palani mo e ngaahi fokotu’utu’u ngāue ko ia ‘a e Pule’anga’ pea pehē foki ‘a e Fale Alea’. Pea ko ia Sea ‘oku fokotu’u atu ke tau tali ange ‘a e lipooti ko eni fakapa’anga ‘o e ongo ta’u ‘e 2 ko eni’ pea pehē foki ki he lipooti ‘a e ‘Atita’ pea ko hono ngaahi fakaikiiki pē ena Sea na’a tau toki fanongo kotoa ki ai na’e lau mai’.

Ko e founa angamaheni pē eni ‘a e ‘Atita’ ko hono sivilisi’i ‘a e founa ngāue, hū ‘anga e silini mo hono hū kitu’a pea mo e ngaahi felālāve’i ‘a e ngaahi feitu’u ko ia ‘oku fekaukau’aki pea mo e silini ko eni ‘o a’u ai pē ki he founa ngāue ‘a e Pule’anga’ ‘a ia na’a tau fanongoa na’e lave mai ki he *procurement*. Na’e lave mai ki he ngaahi founa hono fakafonu e ngaahi vausia. Na’e lave mai ki he founa hono tauhi e tohi’ ‘a ia ‘oku ai ‘a e faka’amu ‘e hokohoko atu ‘a e ngāue fengāue’aki lelei ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko ia ‘o e ‘aho ni’ pea mo e ‘Atita Seniale’ ki hono fetukutuku ‘etau founa ngāue fakapa’anga’ mei he *cash basis* ki he *accrual* ke to e tonu ange ‘a e ngaahi mata’ifika mo e ngaahi lipooti ‘o e ngaahi koloa ‘a e fonua’ pea mo e fehū’aki ‘a e silini pea ko ia ‘oku ‘oatu ai ‘a e kole mo e fokotu’u ke tali ‘a e lipooti’ mālō.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Ngāue lahi Pule’anga hanga atu ki ai ke fakamahu’inga’i koloa mo e ngaahi mo’ua Pule’anga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Sea. Fakamālō atu ki he Sea e komiti ‘i he fakakakato ‘a e lipooti lōloa ‘aupito ko eni ‘Eiki Sea. Ko e fo’i ta’u fakapa’anga eni ‘e 2 ‘a e Pule’anga ‘a ia ko e 17/18 pea mo e 18/19, ngata ia ki Sune ko eni e ta’u kuo’osi. Pea ko e kakano ‘o e lipooti ko eni ‘Eiki Sea ‘oku, ta’u eni ‘e 14 kuo ‘osi na’a tau lele mai ‘aki ‘a e founa fakatauhitohi ko e *modified accrual basis* ‘a ia ko hono fakalea ko ē ‘e taha ko ‘etau feinga ke tau nga’unu pea mei he fakatefito ‘i he pa’anga totonu pē ke ngāue’aki ia mo e ngaahi founa tauhi tohi ke lau e ngaahi pa’anga ‘oku te’eki ke ma’u pē ko ha ngaahi mo’ua ‘oku te’eki ai ke totongi ‘i he fakamatala pa’anga.

Ko e ngāue lahi ‘aupito eni ‘Eiki Sea ‘a e tatau pē pea mo hono feinga ke fakamahu’inga’i ‘a e ngaahi koloa pē ko ē *asset* pea mo e ngaahi mo’ua *liabilities* ‘o e Pule’anga ‘i he ‘osi ‘a e ta’u fakapa’anga. ‘A ia ko e ngaahi ‘uhinga ko eni ‘Eiki Sea na’e ‘ikai ke lava ‘o fakahoko kakato ‘a e fatongia ko eni ‘e he Pule’anga pea pehē pea mo e ngaahi potungāue, makatu’unga ai ‘a e ‘ikai ke fiamālie ‘a e ‘Ateni Seniale ki he kongā ko ia ke lava ‘e he fika ko eni ‘o fakahaa’i totonu ‘a e mahu’inga ‘o e koloa ‘a e Pule’anga ‘i he ‘aho faka’osi ‘o Sune ta’u faka-...

<003>

Taimi: 1836-1841

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... pa’anga ‘i he ngaahi ta’u ‘e hongofulu tupu kuohili. Ko ia ‘oku fai ‘a e polokalama liliu ‘i he Potungāue Pa’anga pea mo e *road map* ki he *Financial Management* ki ha fokotu’utu’u fo’ou ke lava ‘o fakahoko ‘a e ngāue ko eni pea ‘oku, he ‘e taimi lōloa ia ‘Eiki Sea, ka ko e ta’u fakapa’anga ko eni ‘Eiki Sea ‘oku tau to e foki pē kitautolu ia ‘o ngāue’aki ‘a e *cash basis*. Ka ko hono fakakātoa ‘Eiki Sea ko e fokotu’u ena ‘oku ‘omai pea mei he Komiti Pa’anga pea ‘oku fiemālie pē ki ai ‘a e motu’a ni ia, ka ‘oku, ko e fakamatala pa’anga eni ‘a e fonua. ‘Oku ou lave’i pē ‘e au Sea ‘a e ngaahi ta’u lahí ‘oku tokanga ma’u pē ‘a e Hou’eiki ia ‘o e Komiti Kakato ke nau me’a ki ai, pea kapau ‘oku nau fiemālie pē, pea ‘oku ou fokotu’u atu ai pē ke tali.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e fokotu’u eni mei he ‘Eiki Minisitā Pa’anga pehē foki ki he Sea ‘o e Komiti Pa’anga ke tau tali kimu’a pea tau hoko atú, Tongatapu 2 kātaki mu’a fakama’ala’ala mai angé fokotu’u fika 2. Fokotu’u ke liliu ‘a e hingoa e Komiti ‘Atakai mo e Feliliuaki ‘o e ‘Ea ki he Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Taumu’a Fakalalakaka Tu’uloa.

Fokotu’u liliu hingoa Kōmiti ‘Atakai & Feliuliaki ‘Ea ki he Kōmiti Ki he Ngaahi Taumu’a Fakalalakaka Tu’uloa

Semisi Sika: Mālō Sea. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e, ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga makehe ‘a e ‘Atita ‘oku lave pē ki ai ‘a e lipooti ‘i he konga kimu’a. ‘Oku, ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga makehe ‘a e ‘Atita ko e palani ngāue, mou mea’i foki ‘oku ha’u ‘a e ngaahi taumu’a fakamāmani lahi ‘i he *SDG, Sustainable Development Goal* ‘o ‘alu hifo ia ‘o hoko ai mo ‘etau palani *TSDF II* mo e ‘Asenita ko eni ki he 2030, ‘a ia ko e ngaahi me’a eni ko ē ke tu’uloa, ke *Sustainable Development Goal*, ko e ngaahi palani ko eni ko ē ki he ngaahi ke tu’uloa, Palani Fakalalakaka Tu’uloa, ‘a ia ‘e, ‘oku, ‘oku ‘i ai ‘a e lave lahi ‘a e ‘Atita heni ko e ngaahi fokotu’utu’u ngāue kotokotoa pē ‘a e Pule’angá ‘oku fononga hake ke fenāpaasi mo e ngaahi palani, mo e ngaahi palani ko ia. ‘A ia ‘oku mahino ka ‘i ai ha ngaahi palani ‘e ‘ikai ke fu’u ‘i he malumalu ko ia ‘e hoha’a lahi ‘a e ‘Atita ki ai. ‘I he’ene pehē ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’u ke tokangaekina ‘a e *Sustainable Development Goal* ‘a e ngaahi fakalalakaka ko ē ‘e tu’uloa.

‘A ia ko e fokotu’u mai na’a lava pē ke na, ke na fakataha pē ‘i he Komiti ko eni e Feliliuaki ‘o e ‘Ea, he ko e kaveinga tatau ‘oku, ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e ngaahi *Sustainable Development Goal* ko eni ki he Feliliuaki ‘o e ‘Ea pea mo e ngaahi kaveinga ko ia ‘i he *SDG* Sea, tukukehe kapau ‘e laumālie ‘a e Feitu’una ia ke to e fokotu’u ha komiti fo’ou ka ‘oku hangē ‘oku lave’i ‘e he motu’a ni ‘oku ‘osi fakangatangata pē ‘a e mata’i fika ‘o e ngaahi Komiti Tu’uma’u. ‘A ia ko e meimei mahalo ko e ‘uhinga ia, ‘uhi kapau ko ia ‘a ia ko e ‘uhinga ia ko ē ko ē ke tokangaekina ‘a e *SDG* ‘i he *Climate Change Committee*.

‘Eiki Sea: Me’a mai Nōpele Fika 1 ‘o Tongatapu.

Tokanga pe ‘oku fai ha ngāue ki he Lipooti ‘Atita Fakamatala Pa’anga 17/18 & 18/19

Lord Tu’ivakanō: Tapu pē mo e Feitu’una Sea, pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko e fehu’i pē ia ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga koe’uhí ko e lipooti ko eni na’e ‘omai ‘e he

‘Atita, 17/18 mo e 18/19 pē ‘oku, kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ke, ‘oku tonu ke fai ki ai ha ngāue ‘a e Pule’anga ‘oku, ‘e fai ki ai ha ngāue pē ko ‘etau, pē ko e fakatokanga’i pē ia. Ko e ‘uhingá pē he ‘oku ‘i ai foki ‘a e me’a ‘oku ou tokanga au ki ai he na’e ‘omai foki ‘a e tohi tangi pea mahalo na’e ‘osi fakafoki ‘oku fekau’aki ia pea mo e *Sport Council* ‘a e pa’anga na’e tānaki he ‘e he Pule’angá ‘a e ngaahi *levy*. Pea ‘ikai ke ngata pē ai ka ko e hangē ko e *foreign exchange* ka ko e pa’anga ko e tokoni ia ‘a e kakai, ko e hā ‘a e me’a na’e hoko ki ai, ‘a ia mahalo na’e ‘i ai pē ho’o me’a koe’uhí ‘a e 16 miliona pea mahalo ko e toe ko eni ko e 2 miliona pē, kae kehe ka ko e ‘oku fai ha ngāue ‘a e Pule’anga kapau na’e ‘omai ‘e he ‘Atita ‘a e lipooti ko ia, ‘oku fai ha ngāue ki ai pē ko e fakatokanga’i pē, he koe’uhí he ‘oku ‘i ai pē ho’o tokanga ki ai, mālō.

Poupou ke fokotu’u komiti ke tokangaekina ngaahi fakalalakaka tu’uloa

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Sea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. ‘Eiki Sea ’i ai ki’i kongá ‘e 2 te u ‘uluaki tokanga ki he fehu’i ko eni ki he ...

<005>

Taimi: 1841-1846

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ki he fokotu’u fika 2 ko ē na’e ‘omai mei he komiti, te u ki’i poupou atu pē ki he komiti tu’uloa. Sea na’e ‘i ai ‘a e lipooti ‘a e Pule’anga na’e ‘ave ki he *UN* ko ‘enau *medium report* ia pe ko hono *initial assessment* ‘a ia ko ‘enau hanga ia ‘o vakai’i ‘a e ‘ū polokalama fakahoko ngāue ko ē ‘a e Pule’anga ‘o fakafehoanaki ki he ngaahi taumu’a ngāue ko ē ‘a e *SDG* 2030 pea na’e lipooti eni ki he *UN* eni. Na’e fai leva ‘a e *study* ‘a e, ‘e he potungāue ‘o fakafehoanaki ki he’etau ngaahi fonua he Pasifiki pea ‘oku ou fiefia pe ke fakahoko heni Sea ko Tonga ni pē na’e ‘uluaki fai hono lipooti pe ko hono vakai’i ‘a e tu’unga ko ē hono fakahoko ‘a e ngaahi fatongia he ngaahi potungāue ‘o fakafehoanaki ki he taumu’a ko ē ki he 2030.

Ko e taha eni ‘enau fokotu’utu’u mai ‘a e liliu ‘a e hingoa. Ko e *climate change* meimei ko e, ko ia ‘oku tokangaekina he māmani he ‘aho ni. Ka ko e, ‘a ia ko e ngaahi kaveinga ngāue ko ē ‘oku ha’i ko ē ki ai ko e langa tu’uloa, ‘a ia ko e fokotu’u mai pē ia ‘Eiki Sea pea ko e me’a pē ia ‘a e Fale pē ‘oku nau tali ke liliu mei he hingoa ko eni e komiti he taimi ni tokangaekina e ‘ataakai pea mo e ngaahi ha’a ko ia, ka ko ‘enau fokotu’u mai ‘e ngali kātoi ange ‘e he langa tu’uloa ‘a e kaveinga ko ia. ‘A ia ko e me’a pē ia ki he Fale pē te nau tali ‘Eiki Sea.

Lava fakakakato ngāue ‘atita ki he Kosilio Sipoti ‘a Tonga

Ko hono ua ‘Eiki Sea ko e me’a ko ena ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga Hou’eiki Nōpele Fika 1 ‘o Tongatapu. Sea ‘oku lolotonga fakahoko pē he Pule’anga e ngāue ko eni ‘Eiki Sea, pea te fiefia pē ke fakahoko atu Sea ko e felāve’i pea mo e Tonga *Sport Council* ‘oku ‘osi lava ‘o fakakakato e ngāue e Potungāue ‘Atita ki ai pea ‘oku hoko atu pē ia ‘a e ngāue ko ia ki he fengāue’aki pea mo e sino ko eni ki hono fakama’opo’opo ‘a e ngaahi pa’anga na’e vahe’i ke fakahoko’aki ‘a e ngāue ‘i he kuohili.

Ko e pa’anga ko ē ki he *levy* ko ē ki he sipoti pea mo e ngaahi tukuhau na’e fakapatonu pē ia ki he langa fakalalakaka ‘a e sipoti ‘Eiki Sea ko e lolotonga ko ē ‘a e Patiseti ko ē ‘a e Pule’anga fakata’u ‘oku fakapa’anga ia mei he pa’anga ko eni mei he *excise* ko eni he *foreign exchange* he fetongi

pa'anga pea mo e 'i ai foki mo e sēniti na'e tānaki Sea pea mei he mala'e vakapuna 'i he taimi ko ē 'oku totongi ai 'a e kau pāsese pea 'oku kau kātoa pē ia 'i hono 'atita'i fakalukufua he 'Atita 'i he taimi ko ē 'oku 'atita'i ai fakamatala fakata'u ko ē 'a e Pule'anga 'i he ta'u ngāue fakapa'anga takitaha mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Ako

Fakamahino ko e feliuliuaki 'ea 'oku ne uesia tau fakalalakaka tu'uloa

'Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e fale Fale Alea. Ko e ki'i me'a pē eni fekau'aki mo e hingoa Sea mahalo na'a 'oku sai ange pē ke tānaki atu 'a e, 'a ia ko e 'ataakai, feliliuaki e 'ea pea mo e fakalalakaka tu'uloa 'oku na kehekehe pē nautolu ia Sea. Ko e feliuliuaki e 'ea 'oku kau ia he ngaahi me'a 'oku ne hanga 'o *affect* 'a 'etau fakalalakaka tu'uloa. 'A ia 'oku mahu'inga pē ia ke mahino ko e feliuliuaki 'o e 'ea ia 'oku 'ikai ko e fakalalakaka tu'uloa ia. He ko e 'uhinga ko e fo'i, tau pehē pē ko e me'a ia 'a ala hoko 'i he ngaahi sekitoa kehekehe pea 'oku lava 'e ia 'o uesia ai 'a e fakalalakaka tu'uloa pea 'oku kau ia he ngaahi topiki fakamāmani lahi pea 'oku mahu'inga pē ke mahino 'oku tokanga'i he Fale Alea Sea 'a e feliuliuaki e 'ea kae 'uma'ā 'a e 'ataakai tukukehe 'etau 'unu atu ko eni ki he fakalalakaka tu'uloa 'a ia ko e fokotu'u ia Sea.

'Eiki Sea: 'A ia 'Eiki Minisitā ko e fakalea fo'ou ke ui e komiti ko e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Taumu'a Fakalalakaka Tu'uloa, 'Atakai mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea.

'Eiki Minisitā Ako: 'Io pē ko ha fanga ki'i *rearrangement* pehē Sea kae 'uhinga pē kae kei ma'u pē 'a e ngaahi topiki mahu'inga ko ia Sea mālō.

'Eiki Sea: Ko ia Sea e Komiti Pa'anga 'oku mou tali pē homou komiti e liliu ko eni ki ho'omou fokotu'u?

Semisi Sika: Poupou Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki kole atu ke tau pālotti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Līpooti Fika...

<007>

Taimi: 1846-1851

'Eiki Sea : 2/2020 Komiti Tu'uma'u ki he ngaahi me'a fakapa'angá.

'Eiki Minisita Mo'ui : Sea, ..

'Eiki Sea : 'Eiki Minisita Mo'ui me'a mai.

Poupou mahu'inga ke fakamamafa'i ko e 'ataakai mo e feliuliuaki 'ea 'oku ne uesia fakalukufua mo'ui

'Eiki Minisita Mo'ui : Kole ke u tokoni atu. Tapu pē mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā 'a e Fale 'eiki. Poupou lahi atu ki he mahu'inga ko eni ke *highlight* 'a e 'ataakai mo e feliluaki e 'eá ka ko e *Sustainable Development Goal* Fika hono 13 *is about combating a climate change* pea mo hono *impacts*. Ka ko hono 'uhingá foki ko e kaveinga mahu'inga 'aupito eni he 'oku ne *affect* kotoa e 'a e mo'uí fakalūkufua 'a e feliuliuaki e 'eá, 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ke tau kei *keep it as a prominent* he fo'i 'i he hingoa 'o e Komiti, ka 'oku *incorporate* kātoa pē 'i he *Sustainable Development Goals* mālō.

Pāloti'i tali fokotu'u ke 'i ai ha Kōmiti ke tokangaekina kaveinga SDGs pea fai ngāue ki he Tu'utu'uni Ngāue Fale

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki te u tānaki atu ki he fokotu'ú ke fokotu'u ki he Komiti ko ení ke nau ngāue ki he'enau Tu'utu'uni Ngāue. Fiema'u ke tānaki atu 'a e kaveinga ko ia *SDG's*. Ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti Fika 2/2020 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'angá fakataha mo e ngaahi fokotu'u mo 'ene fakatonutonu kātaki 'o fakahā mai hono nimá.

Kalake Tēpile : Sea 'oku loto ki ai 'a Siasia Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisita Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue'anga Lalahi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Palēmia, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'ivakano, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu. Loto ki ai 'a e toko 21.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ki he Lipooti mo 'ene ngaahi fokotu'u kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea. Mālō.

Toloi 'a e Fale ki he 'aho 3 'Akosi

'Eiki Sea : Fakamālō atu Hou'eiki ko 'ene lava ia 'etau 'asenitá ki he 'aho ni pea pehē foki ki he toenga 'o e uiké ni. Ko 'etau ngāue toloi ki he 'aho 3 'o 'Akosi, pea 'oku fakamanatu atu Hou'eiki ko e ngāue 'a e 'ū Komiti 'oku hoko atu pē 'apongipongi pehē foki ki he *public consultation*. Ko 'etau 'asenita ki he 'aho 3 'o 'Akosi, ko e fakafoki mai 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga ko ia na'e 'ave ki he Komiti Pa'angá mo e ngaahi Komiti felāve'í, pea te tau hoko atu leva ki he Lipooti 'A'ahi Fale Aleá mei he 2019 fe'unga ia mo 'etau 'aho faka'osi 'i 'Akosi, 'aho 13 tau hoko atu leva ki he 'A'ahi Fale Alea 2020 kamata ia he 'aho 17 'o 'Akosi. Tongatapu 4.

Tautapa ke ta'ofi ngāue'aki founa vahe'i pe 'inasi ki he laiseni fua mokohunu

Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Kole fakamolemole atu pē Sea he ki'i 'asenita ko ení. Ko e tautapa eni ia mo e kole ko u to'o 'a e faingamālie ko ení ko hono 'uhingá nounou pē Sea. Ko e

kole eni ia ko hono 'uhingá ko e ki'i me'a eni 'a e Minisitā Toutai pea mou kātaki pē Hou'eiki ko hono 'uhingá ko e kaveinga ko eni kuo faka'atā 'e he Pule'anga 'a e toutai mokohunú. Kuo 'i ai e ui tokoni mai 'a e kakaí kiate kimautolu pea 'oku ou kole pē ke fakahoko atu heni Sea, ko e kole mai 'a e kāinga na'e fai 'a e fakataha 'a e motu'á ni pea mo e kāinga 'i Pātangata mo e kakai kehekehe pē ne fie kau ange ki ai. Ko 'enau kole mai e tokoni ke fakaa'u honau le'ó fekau'aki mo e ngaahi *issue* kaungā ki he mokohunu nau kole ke tokoni ai 'a e Pule'angá, 'a ia 'oku anga pehē ni.

Ko e ngaahi laiseni ko ia 'oku foakí Sea 'oku 'omai ia ko e *quota* ko e ngaahi *quota* pē ko e 'osi fika'i mai pē lahi 'o e mokohunu mo e kalasi 'o e mokohunu 'oku lava toutai'í, ko 'ene 'osí pē ta'ofi. Ko 'ene 'osi pē ko ē lahi 'o e mokohunu fo'i mokohunu 'e fiha 'oku faka'atā 'i he teleheá ke ke lava 'o fua, ko 'ene 'osi pē ko iá ta'ofi. Ka ko e kole ia 'a e kāinga 'e Sea, pea 'oku ou tui mahalo 'e totofu pē eni mo e ngaahi feitu'u kehe. 'Oku ai e fakamole tokamu'a kuo nau 'osi fakahoko 'i hono fakatau 'o e laiseni laumano ko hono fokotu'u 'a e fale fakamōmoa ko ē ki he mokohunú, ko hono *hire* 'o e kakai ke nau fakahoko 'a e ngāue ko iá, mo e ngaahi *capital investment* 'oku nau fuofua mo faka'uto'uta hifó ko e lahi ko ia 'o e *quota* 'o e mokohunu kuo faka'atā ko ia ke nau fua mo ngāue ki ai, 'ikai ke ma'u ha tupu ia. Pea 'oku ou tui pē Sea ko e me'a eni ia kuo 'osi 'i ai pē mahalo 'a e sasala holo kuo lahi 'aupito..

<008>

Taimi: 1851-1856

Mateni Tapueluelu: ... 'a e kakai ia kau pē ai hotau kainga 'Esia 'oku nau kaunga ki he ngāue ko eni 'oku nau pehē ke ki'i ta'ofi ā he 'oku 'ikai ke ma'u ha tupu. Pea ko e kole mai ia pē 'e lava 'o fakalahi e *quota* pē ko e to'o e *quota* ko e 'uhinga kuo 'osi faka'atā he māhina 'e tolu ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kole ke ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga. Tapu pea mo e Sea pea mo e Falé 'Eiki Sea. Ko u kole atu ki he Fakafofonga ke toki me'a mai pē ia ki he Minisitā Ngoue mo e kau 'ofisá ke nau pōpōtalanoa ki ai. Ko e fatongia 'o e Pule'anga 'oku 'ikai ke tau tu'utu'uni atu tautolu ki ai Sea mālō.

Kole ki he Pule'anga ki ha fengāue'aki lelei mo nautolu he fua fo'i mokohunu

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē 'oku 'ikai ko ha ko e 'ai eni ia ke tu'utu'uni. Ko e fakahoko atu pē eni ia e le'o e kakai hangē pē ko e fakakaukau 'o ha tohi tangi ko e 'omi mai pē le'o e kakai pea 'oku mau fakahoko atu ko honau Fakafofonga pea ko u tui Sea 'oku 'ikai ke, 'oku 'ikai ko e motu'a ni pē ia 'oku 'osi lahi 'a e femaumau'aki pea kole pē ia ko e kole pē 'e taha 'e 'Eiki Minisitā Toutai ko e kole pē ki ho'o kau ngāue 'oku ou fai 'a e faka'apa'apa lahi 'aupito 'aupito ki he kau ngāue ko eni ka 'oku kole mai he kāinga ke nau fengāue'aki lelei pē 'oku nau ongo'i 'oku 'i ai e taimi 'e ni'ihi ko e taimi fuá 'oku 'ikai ke mahino ki hono fua ko ē *size* e ngaahi mokohunu 'oku kehe ia hono fua he taimi 'oku kei mo'ui ai pea mo hono 'omai ko ē ki 'uta kuo mingi ia pea 'oku kehe fuá pea 'oku 'ikai ke 'ilo pē ko fē 'a e fua ko ē 'e fai ki ai pea ko e kolé ia Sea 'oku mau kole pē ke fakafaingofua'i ange e ngāue ko eni ka ko u tuku atu 'Eiki Sea ki ha ni'ihi kehe ko u tui pē mahalo 'oku nau vahevahe 'a e tokanga tatau. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Vava'u 14.

Kole ki he Pule'anga ke tokangaekina lahi fetō'aki he totongi fua mokohunu

Dr. Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ki'i me'a nounou pē fekau'aki mo e mokohunú. Ko e kole pē ia ki he 'Eiki Minisitā Toutai Sea ke fai mu'a ha ki'i tokanga makehe 'a e potungāue 'oku ki'i lahi e fetō'aki Sea he totongi ko ē mokohunú pea 'oku ongo'i he kau toutai 'oku, ko e totongi na'e 'oangé pea mo e totongi 'oku 'i ai ko ē he taimi ni 'oku 'ikai ke nau fu'u fiemālie ki ai Sea. Pea ko u tui ko e tuku ange pē ki he 'Eiki Minisitā na'e 'osi fai pē fakatalanoa Sea ke fai ha, ko e vulá na'e 'oange me'a 'oku pa'anga 'e tolu ka 'oku fua, ōmai ko ē fuá 'oku pa'anga 'e taha. Nau pehē kapau 'e holo pē mei he pa'anga 'e tolu 'o pa'anga 'e ua ka ko u tukuange pē au ki he 'Eiki Minisitā Sea 'a e faka'amu e kau ukú ke, he na'e 'uhinga foki e faka'atā ke ma'u e ngaahi monū'ia ko ia he kau ukú ka 'oku ongo'i pē he kau ukú he me'a ko eni he 'oku ki'i uesia kinautolu *high* 'enau *expectation* ka 'oku me'a ko ē 'oku pau ki ai he taimi ni 'oku 'ikai ke nau fiemālie. Ko ia pē Sea pea ko u tukuange pē ki he 'Eiki Minisitā ke ...

Veivosa Taka: Sea te mau ki'i 'oatu ai leva kae toki me'a. Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Tapu mo e Fale 'Eiki ni. Minisitā fakamolemole pē kae 'oatu pē ngaahi hoha'a ko eni 'a e kāinga ke ke me'a ki ai ka neongo ko e lao kuo fokotu'u ka 'oku ou, 'i ai pē mafai e Feitu'una ke fakahoko 'aki.

Kole ki ha faingamalie mei he Pule'anga ke lava fua mokohunu he ngaahi 'otu motu

'Eiki Sea ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokanga ko hono *process* ko ē fo'i mokohunu 'i Ha'apai 12 mo Ha'apai 13, ko e lao foki 'Eiki Sea 'oku pehē ko e feitu'u ko ē 'oku 'i ai e laiseni ko e feitu'u pē ia 'e *process* ai. Ka ko e kole eni ki he 'Eiki Minisitā ke ke mea'i mu'a ko Ha'apai 13 mo 12 'oku 'i ai e fanga ki'i motu ko Nomuka ko e feitu'u ia 'oku fai ai ko ē hono fuá. Ka na'e kolé ki Fonoi mo Mangó ko e taimi ko ē ko ē 'oku kovi ai e tahí Sea he'ikai lava e vaká ia 'o lele 'ave e fo'i mokohunu ki Nomuka kapau 'e to e tuku ia ki he 'aho 'e taha 'e maumau ia. Pea ko e kolé na'a nau angamaheni pē hono fakafua ko ē Minisitā 'a e fo'i mokohunú. Pea ko e kolé ia ke ke ki'i anga'ofa Minisitā 'o ki'i fakafaingofua ke nau lava pē 'o fakafua e fo'i mokohunu 'i he ngaahi motú tau pehē ko 'O'ua ko Kotu na'e ngofua ka kuo ta'ofi 'o pehē 'oku ta'efakalao ka 'oku mo'oni pē ia 'Eiki Sea, Minisitā ko e kole pē ia ki he Feitu'una ko e Minisitā koe 'oku ke 'ofa ki he kakaí pea 'oku 'i ai, 'a e fatongia mavahe kuo hilifaki ki he Feitu'una ko e lakanga fakaetauhí. Pea ko u tui ko e tangi mai eni 'a e kāingá ki he lakanga fakaetauhi kuo nau fiema'u 'a e tokoní pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e kongá pē ia 'Eiki Minisitā 'oku fai atu ai 'a e kole pea neongo 'oku fetōkehekehe'aki 'a e totongi ka 'oku kole atu ā 'Eiki Sea ke 'omai mu'a e ki'i faingamalie ...

<009>

Taimi: 1856-1901

Veivosa Taka: ... ko ení. Ko 'O'ua pē, Kotu, Mango, Fonoi pea mo 'Uiha. Ko Foa ia mo Kauvai 'oku na mafu fōlahi 'oku na fakahoko mai pē. Mālō.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e hoha'a he fua e mokohunu

'Eiki Minisitā Ngoue: Sai Sea ka u tali atu 'oku faingofua pē me'a 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofongá. Sea 'oku tapu pē mo e Feitu'una. Tapu atu ki he Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki

Minisitā mo kimoutolu kotoa ‘a e kau Fakafofonga kae ‘uma’ā e kau ngāuē. Koe’uhí pē Sea ko e motu’a ni na’a ne fokotu’u atu ke tau to e ki’i hoko atú koe’uhí ke fakalavalava ka na’a ku ‘ilo te mou me’a ki he mokohunú he’ikai ke u tu’u au ‘o kole ke tau hoko atu. Sea na’a mou ōmai ‘o kole mai pea tukuange atu. ‘Aho ni mou to e me’a mai mou to e tangi hā homou me’a ‘oku fai ki he kakai ‘oku ‘ikai ke mou malava ai ‘o fakahoko e me’a ko ení ke lava ke lele lelei ‘etau ngāuē. Mou ‘osi mea’i ko e Fika 8 ‘ikai pē teitei tui ia ke fakaava ‘a e me’a ko ení ka na’a mou feinga ke ta’ofi e Fika 8 ke ‘oua to e me’a ki ‘olunga ‘i he’ene mea’i lelei ‘a e me’a ko ē ‘e a’u ki aí. ‘A ia Sea ‘ikai ke tuku e vaka kae fai ha kakau. Kuo pau ke tau pou pou ki he kakai ‘o e fonuá.

Ko e me’a ko ení ‘oku me’a ki ai e Fakafofonga Fika 4. Fakafofonga Fika 4 ko e fakapotopoto taha ‘oku hanga he potungāue, ‘oku ‘i ai e fa’ahinga kalasi ia Hou’eiki ‘oku, hūfanga he fakatapu tata’aki pē ia e kané. Ko e kalasi ia ‘oku fu’u lahi ‘aupito pito ia. Pea ‘oku hanga leva he potungāue ‘o fakatokanga’i ‘ai leva e ki’i fo’i, ‘ai pē ha ki’i fo’i ‘elia ke fakangatangata ki ai ke ‘uhí ke a’u pē ki he taimi ‘Eiki Sea pea ki’i ta’ofi ai ka mau sio. Ka ko hono mo’oní Fakafofonga na’a ku ‘osi fakahoko atu pē, ‘e pau pē ke ‘oatu. ‘Oku sai e kakai ia ko e kau *exporter* ko nautolu ‘oku mou fakafofonga’i mahalo ko ia ‘oku mou nofo mai he taimi ni ‘oku mou faka’amu ke tukuange ke ma’u e fakamole e kau *exporter*. Tuku pē kau *exporter* ia. Ko e kakai ‘oku tau hanga ki aí ke ma’u ha me’a ‘a e kakai. Ko ‘eku fanongo ko ē ki homou feme’a’aki maí hangē kiate au ‘oku, ko e kau *exporter* ‘oku mou *behind* moutolu he kau *exporter*. He ‘oku mou fakafofonga’i mai ‘emoutolu ia ke kole mai e *quota* e *exporter* ke tukuange ke ma’u e me’a. Na’e ‘osi mea’i pē ‘e he ni’ihi he kau *exporter* ‘oku ‘i ai e lao kuo pau ke totongi ‘a e 25,000. Koe’uhí ko e ki’i nounou ‘a e taimi ka kuo pau. Kapau ‘e to e foki ki he liliu ‘e lōloa ia Sea he’ikai ke lava ‘o fakahoko ‘a e ngaahi fatongia he koe’uhí na’e ‘osi mea’i he Palēmia ki’i tukuange atu ke ma’u ha me’a ‘a e kakai e fonuá ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ‘oku ou pehē tuku mu’a e Hou’eiki mou, tau tutuku ka u lele ‘o fai e fatongia ki he me’a ko ení ‘oku mou me’a ki ai. Ka u to e sio ki he *quota*. Ko e huhu valu ko e kalasi ‘i ‘olunga fiu nautolu hono feinga’i he ko e kalasi ia ‘oku ki’i faingata’a. Ko e tu’ungōngō mo e hā fua ‘oku tata kané ‘oku faingofua ka ko ení kau Fakafofonga. Mou kole ki he kakai ke ‘oua te nau hanga ‘omai e me’a ko ē ‘oku ta’efakalaó *undersize* me’a ko ē ‘oku, ko e taukei ko ē ‘a e potungāue ‘osi mateuteu nautolu. ‘Oku nau ‘ilo mei he’ene tu’u taau mo e taimi ko ē ‘oku hiki ki ‘olunga mavahe mei he ‘eá to e ‘i ai mo e ki’i mingi.

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ‘Eiki ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ko e ki’i mingi ko íá ‘osi hanga ‘e he potungāue ia ‘o ‘ilo ‘a e ki’i fo’i lōloa e fo’i mingí ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Ikai ke ‘i ai ha me’a ia ta’emea’i he kau ngāuē. Kae kehe ...

‘Eiki Sea: Mālō. Hou’eiki ‘oku ou toloi e Falé ki he Monité ‘aho 3, 10 he pongipongi. Mou me’a hake ke tau kelesi.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Mālō. Kae tuku ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua: Sea ‘e lava pē ke u ki’i fakahoha’a faka’osi atu.

Eiki Sea: 'Ikai lava 'Eiki Minisitā. Te u kelesi au.
Kelesi

(Na'e kelesi ai pē he 'Eiki Sea, Lord Fakafanua.)

<002>